

BULLETIN

Van den

Nederlandschen Oudheidkundigen

Bond

*5^e
Serie*

JAARGANG 1

1947

E. J. BRILL — LEIDEN

INHOUD

Ter inleiding	1
W. VOGELSANG, In memoriam Dr. A. Pit	2
H. E. VAN GELDER, In memoriam Dr. A. Bredius	5
A. W. BYVANCK, In memoriam Mr. Dr. E. J. Beumer	5

BIJDRAGEN

H. M. VAN DEN BERG, De „appelleerder“ van den Utrechtschen Dom.	18
J. A. L. BOM, Oorlogsschade aan Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Zeeland	74
A. W. BYVANCK, Voorhistorische en Romeinse Oudheden, I-V	33
VI-IX	89
A. W. BYVANCK, Noord-Nederlandse Miniaturen	
Een Utrechtse Bijbel van 1432 in het British Museum	115
Een Getijdenboek van omstreeks 1475 te Utrecht	116
A. E. VAN GIFFEN en W. GLASBERGEN, De Opgravingen te Vechten-Fectio	99
P. GLAZEMA, Het archaeologisch onderzoek van Middeleeuwse kerken	102
E. H. TER KUILE, Oorlogsschade aan Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Groningen, Overijssel, Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Gelderland	69
G. I. LIEFTINCK, De herkomst van het Waleweinhandschrift	12
R. VAN LUTTERVELT, I. Rijnbout, een Nederlandsch Beeldhouwer uit de 19e eeuw	42
J. RENAUD, De Geertekerk te Utrecht op de ontleedtafel van de archaeoloog	110
W. J. RUST, Vondsten aan de Weesperzijde te Amsterdam in 1933	53
A. STARING, Nalezing over de Van Bourscheits	118
C. J. M. VAN DER VEKEN, Oorlogsschade aan Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Noord-Brabant en Limburg	81

OFFICIËLE BERICHTEN

Jaarverslag	6
Verslag van de Jaarvergadering van de Nederlandse Oudheidkundige Bond, op Donderdag 19 Juni te Zeist	119
D. P. M. GRASWINCKEL, Rede ter opening van de vergadering	121
Verslag 1942-'45 Stichting „Het Topografisch Repertorium van Nederland“	27

MUSEUM-BULLETIN

H. E. VAN GELDER, Onze Musea en de Tentoonstellingen	23
De Museumdag, voorheen Directeurendag	59

H. E. VAN GELDER, Rede ter opening van de vergadering op Zaterdag 15 Februari 1947 in het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht . . .	61
Verslag van de vergadering op Zaterdag 26 Juli 1947 te Gouda . . .	127
Tentoonstelling Zweedse Musea te Delft	129

BOEKBESPREKINGEN

J. de Borchgrave d'Altena, <i>Het werk van onze Romaanse en Gothische Beeldenaars</i> J. S. WITSEN ELIAS	29
J. H. van Heck, <i>Schets der wordings- en bouwgesciedenis van het kasteel Bergh te 's-Heerenberg, 1943</i> R. VAN LUTTERVELT	133
E. H. TER Kuile, <i>De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Wes- telijk Rijnland</i> S. J. FOCKEMA ANDREAE	28
J. van Kuyk, <i>Geschiedenis van het Koninklijke Kabinet van Munten, Penningen en gesneden Steenen te 's-Gravenhage</i> J. W. FREDERIKS	130
K. L. Sijmons Dzn., <i>Protestantsche Kerkbouw</i> A. PLOMP	66
Nieuwe Uitgaven	32, 68, 134
Oproep, Vrede van Rijswijk	68
Overzicht der afdelingen van de Voorlopige Monumentenraad . . .	135

BULLETIN

Van den

Nederlandschen Oudheidkundigen

Bond

*5^e
Serie*

E. J. BRILL — LEIDEN

BULLETIN VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, voorzitter; Prof. Dr. H. VAN DE WAAL, secretaris;
Dr. E. NEURDENBURG, Dr. J. J. DE GELDER, Prof. Dr. J. G. VAN GELDER,
TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, Dr. R. VAN LUTTERVELT, Dr. M. D. OZINGA,
Mr. A. STARING, Prof. Dr. W. VOGELANG.

*Alle stukken voor de Redactie te zenden aan het Prentenkabinet der
Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden. (Tel. K 1710: 26838)*

INHOUD

	blz.
Ter inleiding	1
W. VOGELANG, In memoriam Dr. A. Pit	2
H. E. VAN GELDER, In memoriam Dr. A. Bredius	5
A. W. BIJVANCK, In memoriam Mr. Dr. E. J. Beumer	5
Officiele berichten, Jaarverslag	6

BIJDRAGEN

G. I. LIEFTINCK, De herkomst van het Waleweinhandschrift	12
H. M. VAN DEN BERG, De „appelleerder” van den Utrechtschen Dom	18

MUSEUM-BULLETIN

H. E. VAN GELDER, Onze Musea en de Tentoonstellingen	23
Aanwinsten Rijksmuseum	25
Verslag 1942-'45 Stichting „Het Topografisch Repertorium van Nederland”	27

BOEKBESPREKINGEN

E. H. ter Kuile, <i>De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Leiden en Westelijk Rijnland</i> S. J. FOCKEMA ANDREAE	28
J. de Borchgrave d'Altena, <i>Het werk van onze Romaansche en Gothi- sche Beeldenaars</i> J. S. WITSEN ELIAS	29
Nieuwe uitgaven	32

*Het «Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond» verschijnt
éénmaal per kwartaal en wordt aan leden en corresponderende leden
gratis toegezonden.*

Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 p. pag.

TER INLEIDING

Het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond verschijnt ingevolge het besluit van de Jaarvergadering 1946 wederom in het kleinere formaat der eerste serie (1899-1907).

Het is te betreuren, dat hierdoor een bijna veertigjarige traditie werd verbroken. Moge blijken, dat de oud-vaderlandsche deugd, om de tering naar de nering te zetten, ook hier een goed richtsnoer is geweest, en mogen spoedig de middelen weer veroorloven, tot het grootere formaat terug te keeren.

In het elders in deze aflevering afgedrukte jaarverslag wordt verder melding gemaakt van de veranderingen in de redactie. De nieuwe redactie, die haar taak onder ongunstige omstandigheden moet aanvaarden, doet een beroep op alle leden en op alle daarvoor in aanmerking komende instanties, om bijdragen of mededeelingen in te zenden betreffende de volgende rubrieken, welke zij zich voorstelt op te nemen:

1. Officieele mededeelingen betreffende den Bond.
2. Bijdragen over de vaderlandsche Oudheidkunde in den ruimsten zin van het woord.
3. Berichten over den staat onzer oude monumenten, bespreking en kritiek van restauraties. Verslagen betreffende de Monumentenzorg in andere landen.
4. Berichten over musea en verzamelingen (bodenvondsten, aanwinsten, verslagen, tentoonstellingen e.d.).
5. Aankondigingen en kritische besprekingen van catalogi en boekwerken.
6. Practische wenken over het bewaren, herstellen en tentoonstellen van oudheden.

IN MEMORIAM

DR. A. PIT

Is het enkel om mij vooraf een weinig te wapenen tegen de verdenking dat ik al te veel het geluid van den laudator temporis acti zou laten hoo-ren? Ik geloof het niet. Voor mij heeft het heden evenveel of even weinig schoons en goeds als het verleden. Men hebbe er vrede mee. Maar wel vindt men de opmerkelijke en verdienstelijke eigenschappen op zeer verschillend gebied en de accenten liggen anders. Als het te doen is om de beschrijving en waardeering van personen en persoonlijkheden kan ik geen betere omschrijving vinden voor dat verschil, dan de voor mij klassiek geworden verzuchting van den ouden heer Brière, voormalig directeur van het Musée de Versailles. Hij besloot er een van zijn lange, rijke verhalen mee, waarin hij veel van de oudere vakgenooten zoo voorbeeldig placht te karakteriseeren: „Mais, que voulez vous: c'était une vie beaucoup plus colorée”.

Zoo is het toch inderdaad wel, althans in ons eigen beperkte kamp kan ik het niet anders zien als ik den ganschen stoet de revue laat passeeren van al die figuren die ik heb mogen gadeslaan in mijn langen ambtstijd aan de Universiteit en te voren, gedurende de onvergetelijke jaren aan het Nederlandsch Museum, dat toen onder A. Pit's superieure leiding stond.

Had niet het tijdsgewricht waar wij over spreken, de periode tusschen ± 1880 en 1914 het individualisme in alle opzichten begunstigd? Dat was een voordeel geweest, zoowel voor den groei en het rijp worden van de persoonlijkheden als voor hun macht en de uitbreiding van hun machtsfeer. Bovenal echter had het invloed op

de krasse teekening, op al het kenmerkende van hun eigen silhouet en van hun acties. De tijd had een stillen afkeer van collectivisme en schema, een onbewuste of bewuste waardeering voor het geschakeerde, het eigene in daden en in uiterlijk. Wie, ook in Nederland, van omstreeks 1870 af, iets te beweren had deed het liefst op uitgesproken individueele manier. Wie in staat was iets te maken van de sfeer waarin zijn leven zich manifesteerde liet het niet na. Herinneringen aan Alberdingk Thijm, aan Dr. Cuypers, aan Victor de Stuers — om slechts de voorgangers in onzen eigen hof te noemen — zijn voldoende om te staven wat wij hier bedoelen. Zij waren niet alleen kundige, bekwame soms zelfs geniale en temperamentvolle geesten, maar, als van zelf sprekend, waren zij tevens markante typen.

Tot de jongere garde van die mannen heeft ook Pit nog behoord, die ons in December 1944 te Nijmegen, waar hij, ingevolge van de omstandigheden tijdens den oorlog, was terechtgekomen, op hoogen leeftijd is ontvallen.

Pit's ouderlijk huis stond in Den Haag en iets van den Hagenaar is hem altijd bijgebleven. Hij heeft er een tijd lang de Hoogere Burgerschool, daarna het gymnasium bezocht en hij begon van daaruit zijn, zonder veel animo gekozen, studie in de rechten te Leiden. Dit „zonder animo” wil niet zeggen, dat hij ten opzichte van de studie bij voorbaat geblaseerd of lauw was, het kenteekent veeleer zijn tijd: een jongmensch van goeden huize, met velerlei belangstelling voor literatuur en beeldende kunsten — wij kennen uit dien tijd zelfs nog een

gevoelig uitgevoerd etsje van zijn hand — werd, tenzij hem tradities in zeer speciale richting dreven, jurist. Dan kon men, getuige Carel Vosmaer, altijd nog verder zien. Maar Pit's neigingen bleken spoedig sterker dan zijn algemeenen zin voor maatschappelijk arriveeren. Hij liet, na zijn eerste examens te hebben afgelegd, de Universiteit in den steek en vertrok naar Parijs, om zich daar, vooral onder leiding van Courajod, te wijden aan de studie die hem lief was en waaraan hij trouw zou blijven: de kunstgeschiedenis. Parijs, dat Parijs uit de latere jaren van Edmond de Goncourt en zooveel anderen, heeft hem tien jaren vastgehouden. Hij is er „zich zelf” geworden.

Na korten tijd werkzaam te zijn geweest aan het Departement onder Victor de Stuers, die toen nog, als referendaris voor K. W. aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, zijn geduchte en in menig opzicht zoo heilzame ambtsroede in handen hield, werd hij, kort na den dood van David van der Kellen, benoemd tot onderdirecteur, later tot directeur van het, eerst ten behoeve van Schmidt Degener's weidsche museumplannen opgeheven *Nederlandsch museum voor Geschiedenis en Kunst*.

De wereld vergeet zoo gauw en zoo compleet, maar zóó heette toen de in de benedenzalen en op de binnenplaatzen ondergebrachte afdeling van 's Rijks Museum, waar, onder dezen wat heterogenen en lichtelijk naar dilettantisme riekenden titel, bewaard werden: de schatten onzer oude beeldhouwkunst en die van de diverse takken van sierkunst (ceramiek, glas, edele en onedele metalen, textiele producten en meubelen), die, volgens Degener's conceptie, later allengs meer en meer door het geheele gebouw, ook boven, in de oorspronkelijk

slechts voor de schilderijen bestemde zalen, zouden worden verspreid.

Tezamen met die collecties had evenwel de romantisch-antiquarisch gerichte zin van het vorig geslacht, ook een groot aantal voorwerpen en heele categorieën van voorwerpen gegroepeerd die van belang schenen voor geschiedkundigen, cultuurhistorici, minnaars van oudheden en snuffelaars naar curiositeiten. Er waren uniformen van land- en zeemacht, beroemde tropheeën uit oorlogsbuit, wapenen, grootendeels uit de 19e eeuw maar niet zonder veel oudere specimina. Verder bezat het museum toen nog: de scheepsmodellen van zout- en zoetwatervloot, de lange vitrines met boerenkleederdrachten en ten slotte allerlei persoonlijke relieken: haren van Jacoba van Beyeren, een inktkokertje van een minder bekende 18e eeuwse dichteres, mangelplanken en schoenhorens met rustiek snijwerk, speelgoed e.t.q.

Zoodra hij het beheer in handen had, zag Pit zijn taak voor zich: er moest redelijke orde komen in dien chaos. Alles kon werkelijk van belang zijn, mits het zijn behoorlijke plaats in een groot verband kon krijgen.

Hoe hij zich van die taak heeft gekweten vóór hij in 1917 aftrad, behoeven wij hier niet uiteen te zetten. Dat behoort zoowel tot de geschiedenis van het historisch en aesthetisch denken, als tot de bijzondere historie van de diverse verzamelingen in 's Rijks Museum.

Maar het was een reusachtige taak, die hij, niet zonder er voortdurend in tal van opstellen rekenschap van te geven, en aanvankelijk niet zonder veel tegenwerking van den kant der nog levende stichters van den bestaanden toestand, op zich nam.

Maar tot zoover was zijn ingrijpen

nog niets anders dan dat van den geschoolden en denkenden ambtenaar. Hij zou hetzelfde voor elk ander soort overbelaste, voorloopig saamgestelde verzameling hebben kunnen doen.

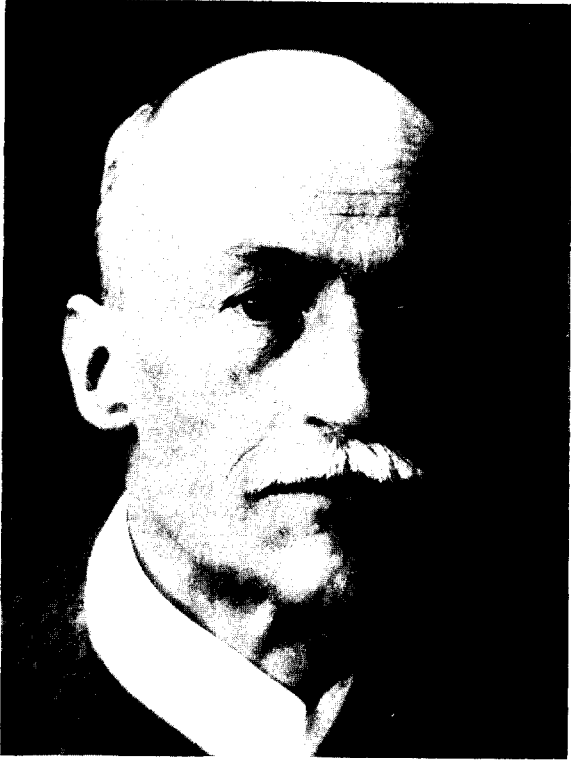
Veel belangrijker voor ons was Pit's kunsthistorische praestatie ten opzichte van zijn Museum. Dat begon met de *aesthetische purificatie* van al zijn afdelingen, de chronologische, maar vooral de kwalitatieve groepeerings. Het zilver, de beeldhouwkunst, de ceramiek, de textiele- en later ook de meubelafdeeling werden herzien. Groepen en ateliers, meesters kregen hun plaats en vonden hun commentaar in publicaties. De zoo juist gelede chaos kreeg gedifferentieerde betekenis, de Nederlandsche kunstgeschiedenis werd verrijkt en verinnerlijkt door nieuwe interpretaties van den inhoud.

En wat in gedachten en op papier was voorbereid kwam gauw genoeg ook in de physiognomie van het Museum te voorschijn. De wijze van tentoonstellen, de schikking, de verzorging van vitrines en achtergronden — voor zoover dat in een museumgebouw van veel te sterk uitgesproken romantischen stijl mogelijk was — verbeterden met ieder jaar, waarbij de voortreffelijke hulp van Jan Kalf, die Pit toen assisteerde, niet valt te vergeten. Door alles heen schemerde steeds een vaste wil, een helder plan. Indachtig aan het beginsel: dat wij slechts vergelijkend kunnen leeren kennen, begon Pit, na die eerste zuivering, kleine series van buitenlandse stukken te vormen. Zooals het een goed museumdirecteur past bleef hij reizen en reizend vergelijken. Zoo kwamen de eerste acquisities van Fransche en Italiaansche voorbeelden en brachten het aanschouwelijk contrast, het levend relief in het geheel.

Niet om veel beroemde exemplaren

onder één dak te vereenigen en uit hun eigen milieu te halen, maar om de evolutie van vormen kleuren en werkwijzen authentiek te illustreren was het hem te doen. Dat was de stempel, die zijn wezen drukte op de geheele verzameling en daarmede heeft hij voor ons land zoo veel gedaan dat den meest oprechten dank verdient van collega's die zijn voorbeeld konden volgen en van het belangstellend publiek, dat de vroeger zoo vage trekken van het eigen streven en kunnen zag verhelderen. Heeft hij dien dank ontvangen? Wij denken niet aan officieele onderscheidingen, die hem, als elken ambtenaar waar niets tegen te zeggen was, te beurt vielen. Wij denken zelfs niet aan het eeredoctoraat dat de Utrechtsche Universiteit hem, *omnium concensu*, heeft verleend, noch aan medailles vanwege de Academie van Wetenschappen. Wij denken uitsluitend aan den dank dien een natie kan brengen door voort te bouwen aan het levenswerk van een grooten leider? Op die vraag kunnen wij niet zonder aarzeling antwoorden. Het nieuwe museumplan, dat spoedig genoeg na zijn aftreden werd aangevaard, hield met Pit's intenties weinig rekening en het aspect der verzamelingen veranderde weldra geheel en al. Wij critiseeren hier Schmidt Degener's ideeën niet. Zij brachten veel schoons en men kon er op zichzelf mee verzoend zijn; maar de herinnering aan het werk van Pit hebben zij niet weinig in gevaar gebracht.

Intusschen, Pit zelf was er de man niet naar om daarover te treuren na zijn scheiden van het Museum. Hij voelde wel, dat er, in weerwil van dit alles, te veel onvergankelijk bleef in hetgeen hij had gedaan. Hij begreep dat alle verschijnselen hun tijdsorde hebben en dat men op zijn werk toch zou kunnen en moeten voort-

PORTRET VAN DR. A. PIT (FOTO)

Orig. in R.K.D.

No. 150.

PORTRET VAN DR. A. BREDIUS
(TEKENING DOOR H. J. HAVERMAN)

bouwen of men het wilde of niet. Kan men ooit meer verwachten?

Hij zelf had wel wat anders te doen, want in den liefhebber en kenner, den aestheet en lettré was inmiddels de denker, de filosoof gegroeid. Hij „overzag”, hij vatte samen — zonder ooit in den geest van 't handboek overzichten te schrijven. Zelf placht hij het zóó uit te drukken: „men leert het zich zeggen”. In die altijd weer in zijn levendigen stijl geschreven boeken als „Denken en Beelden”, „Het logische in de ontwikkeling der Beeldende Kunsten” en in kortere opstellen heeft hij ons zijn bekentenissen nagelaten, zij zijn als een iriseerende neerslag van zijn veelzijdigen arbeid, de uitingen van den warmvoelenden van nature „kijkenden” en redelijk reflecteerenden mensch.

Meer en meer is de felle, soms stu-

dentikoos strijdlustige jonge man, met die rijzige elegante gestalte en het fraai gesneden profiel, een mild beschouwend wijsgeer geworden, wien niets menschelijks ooit vreemd werd, zelfs niet urbaniteit en mondainiteit waar het pas gaf. Daarbij een collega zooals men zich dien slechts kan wenschen, een admirabel „verstaander” en een trouw, aanhankelijk vriend; door en door „een honnête homme”.

Voor allen die hem nader hebben mogen kennen was zijn bestaan het onomstootelijk bewijs, dat Leven en geleerdheid, aandachtige opmerkzaamheid en ruimte van blik luisterrijk zijn te vereenigen in één karakteristieken drager.

Maar: „que voulez vous, la vie était beaucoup plus colorée”.

W. VOGELSANG

DR. A. BREDIUS

Den 13 Maart is, bijna 91 jaar oud, de Nestor van de Nederlandsche kunsthistorici te Monaco gestorven. Het is hier niet de plaats zijn loopbaan en verdiensten uitvoerig te schetsen en te gedenken. Toch willen wij met enkele woorden dezen doode eeren om hetgeen hij voor de Nederlandsche musea gedaan heeft. Niet alleen het Nederlandsch museum voor Geschiedenis en Kunst, dat hij eerst, en het Mauritshuis, dat hij daarna (1889-1909) beheerde, geheel reorganiseerde en bracht op het hooge peil, waaraan het zijn roem dankt, maar het geheele museumwezen, dat hij stimuleerde door zijn voorbeeld van critischen arbeid en smaakvolle aanvul-

ling. Talrijk zijn de geschenken, nog talrijker en belangrijker de bruikleenen, waarmede hij ons kunstbezit verrijkte — een rijkdom, welke nu door zijn uiterste wilsbeschikking het Nederlandsche volk is toegevallen.

Hij heeft den weg van de Nederlandsche kunsthistorie door zijn geschriften, en door het door hem geredigeerde tijdschrift Oud-Holland gebaad en een jongere generatie, al heeft zij andere denkbeelden over de grondslagen van deze wetenschap, blijft hem daarvoor dankbaar en ziet nog steeds in zijn enthousiasme, zijn fijn gevoel en ontwikkelden kunstzin een navolgenswaardig voorbeeld.

H. E. v. G.

MR. DR. E. J. BEUMER

Het overlijden van BEUMER betekent een groot verlies voor onze monumenten in den ruimsten zin. Van

de Monumentencommissie was hij een toegewijd en belangstellend lid, laatstelijk onder-voorzitter van de afdee-

ling Monumentenbeschrijving van den voorloopigen Monumentenraad. Voor de natuurmonumenten heeft hij altijd met groote voortvarendheid geijverd. Hij ontbrak zelden op bijeenkomsten, waar belangstelling moest worden getoond, als vergaderingen van den Oudheidkundigen Bond, Natuurmonumenten, Monumentendagen. Van tal van commissies was hij lid. Zijn woord had daar gezag; zijn persoon-

lijkheid genoot eerbied; men waardeerde zijn vriendschap. Het was een genot met hem een onderhoud te hebben; daarbij kon men steeds zijn breede kennis van menschen en dingen bewonderen. BEUMER was een man voor wien men respect had, maar tevens iemand met wien men zich verbonden gevoelde.

A. W. B.

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

op Woensdag 10 Juli 1946 des voormiddags in het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht

Notulen van den wnd. secretaris Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel.

Aanwezig volgens de presentielijst de volgende leden, corresponderende leden en introducées:

Mej. P. Beydals, P. C. L. Blom, Dr. A. v. d. Boom, H. Bosboom, Drs. D. P. R. A. Bouvy, Dr. W. C. Braat, Mevrouw Braat-Bertel, Prof. Dr. A. W. Byvanck, E. J. Demoed, P. J. van der Feen Jr., Dr. H. E. van Gelder, Dr. J. G. van Gelder, Dr. J. J. de Gelder, Prof. Dr. A. E. van Giffen, Mevrouw van Giffen-Duyvis, P. Glazema, Mej. C. J. S. de Goederen, Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel, Mej. T. de Greef, Mr. J. K. van der Haagen, G. C. Helbers, Jkvr. Dr. C. H. de Jonge, Mej. Dra. E. H. Korvezee, A. F. Kramers, Dr. E. H. ter Kuile, Mevrouw Landré, Mevrouw J. van Leur-de Loos, D. F. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Lutervelt, Prof. Dr. W. Martin, Jacob Mees, Mevrouw C. Merens-Engelen, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Jhr. Dr. E. A. M. van Nispen tot Sevenaer, A. L. Oger, Dr. M. D. Ozinga, Prof.

W. A. E. van der Pluym, Mevrouw van der Pluym, Jacob Por, Mej. N. Posthumus Meyes, Jkvr. L. Quarles van Ufford, Mej. M. A. P. Roelofs, Jhr. Mr. Dr. A. van Rijckevorsel, W. H. Schukking, G. S. Sicco Smit, M. J. L. M. Baron Taets van Amerongen, J. A. F. Thieme, Mej. W. C. M. Vailant, Dr. A. J. van de Ven, Prof. Dr. H. van de Waal, Prof. Dr. W. Vogel-sang.

De voorzitter, Prof. W. A. E. van der Pluym, opent de vergadering, na de aanwezigen en in het bijzonder Mr. J. K. van der Haagen, hoofd van de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming aan het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, te hebben verwelkomd. Hij spreekt een rede uit, welke hierachter is afgedrukt. Vervolgens geeft de voorzitter een overzicht van de gebeurtenissen sedert de laatste vergadering van den Bond in 1942. Hij herdenkt de leden die heengingen, terwijl enkele nieuwe leden worden geïnstalleerd. Met groote erkentelijkheid maakt hij gewag van een beschikking van het overleden bestuurslid J. Th. Boelen, waarbij een bedrag van f 500.— aan den Bond gelegateerd werd.

De voorzitter deelt mede dat deel II van het „Repertorium betreffende Nederlandsche Monumenten van Geschie-

denis en Kunst", dank zij de onverpoosde werkzaamheid van Jkvr. M. Schorer en het toezicht van den secretaris, gereed kwam. Aan het 3e deel werd begonnen, doch de werkzaamheden werden met het oog op de tijdsomstandigheden tijdelijk stop gezet. Intusschen kwam bijna gereed een catalogus van de t/m 1940 verschenen werken betreffende Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst; het Bestuur hoopt dit deeltje binnen niet al te langen tijd in druk te doen verschijnen.

De voorzitter wijst op de veranderingen, welke op het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen plaats vonden, in het bijzonder op de instelling van het Directoraat-Generaal voor Kunsten en Wetenschappen onder leiding van Mr. H. J. Reinink; de monumenten en musea zijn thans ondergebracht bij de afdeling Oudheidkunde en Natuurbescherming, als welker hoofd Mr. van der Haagen fungeert. Met erkentelijkheid maakt de voorzitter gewag van de werkzaamheden van de Inspectie Kunstbescherming, welke al het mogelijke gedaan heeft voor het redden van onze monumenten en kunstvoorwerpen. Zij werd daarin bijgestaan door het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, dat een groot aantal restauraties tot stand bracht en voortging met de inventarisatie van ons stedenschoon. De voorzitter herdenkt het feit dat de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg in Mei 1943 haar 25-jarig jubileum in alle stilte vierde. Hij verheugt er zich over erop te kunnen wijzen dat een adviseur bij de Rijkscommissie van Advies inzake de musea was aangesteld, waardoor het contact met de musea onderling sterker werd. Reeds in 1911 had de Bond in een lijvige brochure de noodzakelijkheid hiervan bepleit.

De notulen van de vorige vergadering, welke in het jaarboek van 1942 zijn afgedrukt, worden goedgekeurd; hetzelfde geschiedt met de rekening en verantwoording van den penningmeester, nadat door de Commissie tot nazien een gunstig rapport is uitgebracht.

Bij de daarna gehouden verkiezing worden de aftredende bestuursleden herkozen en als nieuwe leden benoemd Jhr. D. C. Roëll en Dr. R. van Luttermvelt, zoodat het bestuur thans bestaat uit de volgende personen: Prof. Dr. A. W. Byvanck, Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, Prof. Dr. A. E. van Giffen, Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel, Dr. R. van Luttermvelt, Jacob Mees, Jhr. Dr. E. van Nispen tot Sevenaar, Prof. W. A. E. van der Pluym, Jhr. D. C. Roëll, Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijkevorsel, Prof. Dr. W. Vogelsang.

Vervolgens wordt als voorzitter gekozen Jhr. Dr. D. P. M. Graswinckel. De Heer Bosboom maakt zich de tolk der vergadering door den aftredenden voorzitter dank te zeggen voor hetgeen hij gedurende zijn voorzitterschap voor den Bond heeft gedaan.

Verskillende suggesties worden gedaan i.v.m. de plaats voor de volgende vergadering; de heer Braat stelt voor Delft te kiezen, waarop de heer Van der Haagen erop wijst, dat een vergadering daar ter stede beter kan worden uitgesteld totdat het Prinsenhof gerestaureerd is. De heer Ter Kuile stelt Maastricht voor, de heer Bosboom Zwolle. Tenslotte wijst de vergadering Maastricht aan als plaats voor de volgende bijeenkomst.

Als leden van de Commissie voor het nazien van de volgende rekening worden gekozen de heer Helbers te Gouda en de heer Panhuizen te Maastricht.

Bij de verkiezing van een Com-

missie van redactie van het Oudheidkundig Jaarboek stelt de secretaris voor om den bondssecretaris in de redactie op te nemen. Nadat de redactie met eenige leden is uitgebreid, waaraan de vergadering haar goedkeuring hecht, is haar samenstelling als volgt: Prof. Dr. A. W. Byvanck, voorzitter, Prof. Dr. H. van de Waal, secretaris, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Dr. J. J. de Gelder, Prof. Dr. J. G. van Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, Dr. R. van Luttervelt, Dr. M. D. Ozinga, Mr. A. Staring, Prof. Dr. W. Vogelsang.

Na de benoeming van de redactie-Commissie komt de wijziging in de uitgave van het Jaarboek ter sprake. Dr. H. E. van Gelder geeft hierover inlichtingen, welke in het kort hierop neerkomen dat het Oudheidkundig Jaarboek zal overgaan in een Kunst-historisch Jaarboek, dat onder eigen redactie buiten den Bond om zal verschijnen: het contact met den Bond blijft echter gehandhaafd; het zal als ondertitel voeren „Voortzetting van het Oudheidkundig Jaarboek”. Het bijblad „Mededeelingen” zal overgaan in een Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, dat 4 maal per jaar zal verschijnen in aanzienlijk betere uitgave en dat zal bevatten officieele berichten van het bestuur, korte artikelen, boekbesprekingen, mededeelingen van het Departement, van het Bureau Monumentenzorg, vereenigingen, musea, terwijl er ook aankondigingen over tentoonstellingen enz. in worden opgenomen.

Enkele leden richten na de uiteenzetting van Dr. van Gelder vragen tot het bestuur, waaruit blijkt dat het betreurd wordt, dat het Oudheidkundig Jaarboek niet in zijn tegenwoordigen vorm kan blijven bestaan. De ver-

hoogde drukkosten laten echter geen andere keuze toe.

Bij het punt „Directeuren-dag” geeft eveneens Dr. H. E. van Gelder inlichtingen; deze zal heropgericht worden.

Bij de rondvraag wijst Dr. J. Kalf op het gevaar, dat er zijns inziens schuilt in het herhaaldelijk uitleenen van de voornaamste werken van onze oude meesters naar het buitenland; hij herinnert er aan, dat Dr. Bredius steeds sterk gekant was tegen het uitleenen van schilderijen. Hij stelt voor, dat de Bond zich wendt tot de Nederlandsche Centrale Organisatie voor toegepast-natuurwetenschappelijk onderzoek om advies. Het bestuur zegt toe in deze stappen te zullen doen.

Jkvr. de Jonge vestigt de aandacht van de aanwezigen op de tentoonstelling „Herwonnen Kunstbezit” in het Centraal Museum, welke na afloop van de excursie kan worden bezocht; het museum zal voor de leden van den Bond tot 6 uur geopend blijven.

Niets meer aan de orde zijnde, sluit de voorzitter de vergadering.

Na een noenmaal in het Restaurant Esplanade, waaraan ruim 60 personen deelnamen, werd een bezoek gebracht aan de Domkerk te Utrecht, alwaar Dr. E. H. ter Kuile toelichting gaf.

Helaas moest dit bezoek kort worden aangezien het gezelschap te half vier ure verwacht werd in de St. Michaëlskapel in den Domtoren. Door den Burgemeester van Utrecht, Mr. Dr. G. A. V. ter Pelkwijk, werden de deelnemers in het stemmig milieu van deze kapel ontvangen en toegesproken, terwijl een koor zich deed hooren. Nadat de voorzitter den dank der aanwezigen voor deze stemmingsvolle ontvangst had uitgebracht, verzamelden de deelnemers zich in de aula der Universiteit, alwaar Jhr. Dr.

M. L. van Holthe tot Echten, secretaris van de commissie tot herstel der Rijks-Universiteit, de deelnemers in de gelegenheid stelde de zaal en de wandtapijten van de hand van Willem van Konijnenburg te bewonderen.

Rede van den Voorzitter Prof. Willem van der Pluym

Dames en Heeren!

Meer dan een jaar is de oorlog voorbij; of er vrede op aarde is? Niet aan mij om hierop antwoord te geven. Ook na den vorigen oorlog was de tijd moeilijk en nog in 1922 bij de ambtsaanvaarding van een hoogleeraar in de sociologie hoorde men de ontboezeming „De weldenkende, die zich alleen door zijn gevoelens laat leiden, moet in den tegenwoordigen tijd tot het zwartste pessimisme komen”, en zich afvragende, of dit pessimisme objectief gerechtvaardigd was, meende hij: „in de eerste tijden wel, voor de toekomst niet”. Die toekomst heeft hij niet mogen beleven; maar wij vragen ons af, beleven wij deze? Nu doel ik niet op den idyllischen staat, dien William Morris in zijn „News of nowhere” droomende aanschouwde, waar alles opging in de atmosfeer der ideale gemeenschap; neen — slechts hunkert men naar verlossing van het pessimisme, dat drukt op dezen tijd. Echter, Morris zelf, aan het slot van zijn utopia, komt weer op den bodem der realiteit te staan en zegt: „Ga voort te leven, en, als gij kunt, tracht dan, hoeveel moeite het ook kost, stuk voor stuk op te bouwen den nieuwen dag van broederschap, van rust en van geluk!”

Voorzeker, hierin ligt een taak, te meer nu ons land zelf betrokken is geweest bij het barbarengeweld. Immers wanneer wij thans over onze monumenten van geschiedenis en

kunst een werk zouden samenstellen, gelijk Paul Léon, de scherpzinnige chef der ministerieele afdeling van Schoone kunsten in Frankrijk, tijdens den vorigen oorlog deed, zouden wij zijn voorwoord letterlijk kunnen overnemen, daar ook bij ons: „la guerre a porté sur notre sol les ravages d'un vandalisme, dont l'organisation même constitue la pire forme de la barbarie!” Nu moge uiteindelijk de bloed- en bodemtheorie alles behalve volgens plan verlopen zijn, de verwoesting onzer monumenten is dit grootendeels wel. Ik geef toe, dat in bepaalde naturen de lust tot verwoesten primair aanwezig is als atavisme, doch ook het sadisme kan een rol spelen. Of — zal men alleen aan een hartschicht voor vakmanschap toeschrijven, dat de architect Petit-Radel in 1810 op de salon exposeert een teekening, waarop hij voorstelt door het doen hakken van wat sleuven en deze op te vullen met droog hout, dat in brand gestoken wordt, een gotische kerk in 10 minuten tijd tot puin te laten vallen. Een octrooi hierop heeft hij blijkbaar niet kunnen krijgen, daar twee eeuwen te voren, tijdens de godsdiensoorlogen, een zekere Montgomery, meester der stad Bourges, deze methode ordonneerde om de kathedraal te verwoesten.

Dit alles was organisatie bij verwoesting, maar wij hebben aan den lijve ook ondervonden organisatie van diefstal, ten einde kunstvoorwerpen weg te slepen. Als gevolg hiervan hebben wij in onze taal het bastaardwoord „recuperatie” gekregen, al houdt dit niet in, dat wij werkelijk schadeloos gesteld worden op het gebied der geestelijke goederen, hoe groot onzen dank ook is voor het uitstekende werk, dat de betrokken instanties verrichten.

Waar oorlogsroof diep ingrijpt in

het gemoed der volken, wordt vaak daaraan verbonden de gedachte van een vergeldingsgericht. Zoo lezen wij in het boek Daniël van het Oude Testament, dat Koning Belsazar last gaf de gouden en zilveren vaten, die zijn vader Nebucadnezar uit den tempel te Jerusalem geroofd had, voor te brengen: „opdat de koning en zijn geweldigen, zijne vrouwen en zijne bijwijven uit dezelve dronken”. Terzelfde ure kwamen dan vingeren, die op den muur schreven: „Mené Tekél, Ufarsin”. Gewogen en te licht bevonden, werd Belsazar, der Chaldeeër koning, in dienzelfden nacht gedood. Mogelijk zag men ook een gericht der wrake, toen Morosini in 1687 de akropolis van Athene veroverd hebbende, zijn Königmarksche soldaten last gaf, uit het westgevelveld aan het Parthenon den Poseidon en de rossen omlaag te brengen, ten einde deze in triomf naar zijn vaderland Venetië te vervoeren. Deze krijgslieden lieten echter de beelden omlaag vallen op den heiligen grond van de maagdelijke Athena. Zoo vraagt men zich af, of ook thans wij niet een vergeldingsgericht in Neurenberg beleven, al zijn misdadiger No. 1 en No. 2 reeds naar hun Walhalla verhuisd.

Altijd weer gingen de overwinnaars er prat op, om kunstvoorwerpen als buit mee te slepen en vaak droeg men kunstenaars op, deze daden te vereeuwigen op monumenten of in documenten. In dien zin denken we aan de Titusboog en Trajanuszuil, aan de beschrijving van Flavius Josephus' zegetocht naar Vespasianus, of aan Appianus' beschrijving van den triomf van Scipio, die eeuwen later Mantegna vermoedelijk inspireerde tot het scheppen zijner reeks van 9 voorstellingen, samen den triomftocht van Caesar weergevende. On-

gemeen grootsch ziet men hier, hoe met trots de kunstvoorwerpen worden meegevoerd.

Lezen wij in onze vaderlandsche geschiedenis, dat onze Nederlandsche condottiere, Maarten van Rossum, op een zijner escapades Den Haag plunderde, dan is het niet onmogelijk dat deze kunstzinnige krijgsman ook op het gebied der kunst zijn slag geslagen heeft. Nog in den Napoleontischen tijd ging op kunstgebied het noodige de grenzen over, doch veel kwam hiervan sinds 1815 terug.

Zoo behoort dit alles tot het oorlogswee, maar daarnaast heeft men te gedenken hoe ook kunstschaten verdwijnen, dank zij onze eigen compatriotten. Hiertegen dient met kracht gewaakt te worden en heeft men van Overheidswege paal en perk te stellen door wettelijke bescherming. Als zoodanig herinner ik er aan, dat het thans 45 jaren geleden is, dat op de jaarvergadering te Edam de motie Overvoorde werd aangenomen, waarin gezegd werd dat: „het waken voor het behoud en de goede verzorging van oude kunstwerken tot een eereplicht van den Staat" behoort en „... een wettelijke regeling tot de speciale bescherming en verzekering van hun behoud" noodzakelijk is. Op de jaarvergadering te Kampen in 1907 werd hiertoe een commissie benoemd, waarvan in 1915 een uitvoerig rapport verscheen, waarna met algemeene stemmen een motie werd aangenomen, om bij de Regeering krachtig aan te dringen op het spoedig ontwerpen eener wet. Voorzeker werd door het ministerie hieraan geregeld gewerkt en zelfs eenige ministers hadden het voornemen tot indienen van een Monumentenwet. Teleurgesteld vraagt men zich in dezen af, of over 5 jaar de Bond moet gedenken, hoe hij een halve eeuw lang telkens hierachter

stond. En dan te weten dat reeds in 1834 Griekenland in zijn monumetenwet vaststelde, dat: „Alle oudheden in Hellas, als werken der voorvaderen van het Helleensche volk, worden beschouwd als het gemeenschappelijk nationaal bezit van alle Hellenen.” Herhaaldelijk werden hun monumenten platgemokerd, maar eeuwen lang had dat volk de kracht, om ze te laten herrijzen. Wel zegt Diodorus, dat de Grieken na den slag van Plataea den eed aflegden, om de door de Perzen verwoeste monumenten niet meer op te bouwen, opdat het nageslacht voor altijd zich de barbaren zou herinneren. Ook in 1918 schijnt bij de Fransen een stemming hiervoor geweest te zijn. Maar uiteindelijk begrijpt men dat noch de Helleensche, noch de Fransche geest — beide geladen met drang naar schoonheid — de consequentie hiervan kon aanvaarden.

Nu moge de aanschouwing van verwoeste monumenten een schrijnenden weemoed in ons opwekken, maar toch, zij die het voorrecht hadden opgravingen te hebben meegemaakt, zullen tot de erkenning komen, dat de machtige sensatie, die het vinden van een woonlaag, bouwwerk, kunstobject, inscriptie en wat al niet, telkens weer het beeld van de verschrikking een wijle naar het onderbewustzijn verdringt.

Met dit al blijkt de waarheid van Vondel's woord: „de liefde tot zijn land is ieder aangeboren”, want hoe verwoest ook, de bewoner keert weer terug en bouwt op de puinhoopen zijn nieuwe werken. Uit eigen aanschouwing een voorbeeld kiezend, zou ik willen verwijzen naar de vondsten 1906-1930 der Nederlandsche opgravingen in Argos. Hier toch is de praehistorische woonlaag overdekt met myceensche resten, die op haar beurt

gevolgd worden door Helleensche, Hellenistische, Romeinsche en Byzantijnsche woonculturen. Ten slotte dienden maar al te vaak de resten dezer bouwwerken later voor Turksche moskeeën, Grieksche kerken en alle-daagsche woonhuizen.

En — wanneer men na een dag van opgraven in de serene stilte van den avond rondwaart over den vloek der verwoesting door menschenhanden bedreven, vraagt men zich af, of aan het einde de mensch zich wel boven het dier verheft door zijn redelijk bewustzijn. Dan is het of iets omhoog stijgt van die levenswijsheid uit het nooit vergeelde boek, uit dien bijbel — om het even of men dezen aanvaardt als openbaring van Gods woord, dan wel geschreven denkt door den rijpen menschelijken geest. Want daar staat geschreven bij den Prediker: „Ijdelheid der ijdelheden, wat voordeel heeft de mensch van al zijnen arbeid dien hij werkt onder de zon?” Dan — mijmerend over het mysterie van leven en dood, ziet men de zon ter kimme gaan ver achter het ruïneveld — en langzaam verliest men zich in het al van den nacht ... om opnieuw geladen te worden met kracht, die ons in staat stelt bij het ochtendgloren wederom een dag van werken tegemoet te stormen vol levenslust. Zoo vraagt men zich af, of de dood niet een wondere kunstgreep is, om het leven te onderhouden. Wij menschen van het heden hebben in den direct voorafgaanden tijd dien dood van nabij gezien, toen het vae victis over onze landouwen schalde. Veel ging ook bij ons in puin en toch ... alom zal men met moed weer aan te pakken hebben, opdat onze bouw- en beeldende kunst omhoog zal rijzen, waarbij men den scheppenden kunstenaar een kans moet geven. Maar wat het noodlot of de beschikking

spaarde, heeft men te koesteren, want niet van ons persoonlijk, doch als der vaderen erfdeel zijn de resten van schoonheid uit het verleden te beschouwen. Als zoodanig hebben wij een zending te vervullen en wel om mede te werken aan het versterken van een sociale eendracht, waartoe een gelijkgestemdheid van het gevoelsleven kan bijdragen.

Moge de Nederlandsche Oudheidkundige Bond met kracht aan de instandhouding van de monumenten van geschiedenis en kunst medewerken, dan worden hierdoor gediend de geestelijke belangen onzer Nederlandsche gemeenschap. In deze overtuiging open ik de algemeene vergadering en roep U het welkom toe in de aloude Bisschopsstad.

DE HERKOMST VAN HET WALEWEIN-HANDSCHRIFT

DOOR DR. G. I. LIEFTINCK

Handschrift 195 van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, bekend als het Waleweinhandschrift, bestaat, zooals men weet, uit twee gedeelten. Het eerste, Hein van Akens Roman van Heinric en Margriete van Limborch, beslaat de eerste 119 bl.; dan volgt een ingevoegd blad met de bekende miniatuur van Walewein met het zwevende schaakbord in verso, terwijl de bl. 121-181 worden ingenomen door Peninc en Vostaerts roman, die volgens een rijmpje van den copïist op bl. 182 afgeschreven is in 1350.

Beide gedeelten behooren reeds zeer lang bij elkaar, want fol. 120, het toegevoegde blad met de miniatuur, heeft op de rectozijde een zevental regels rijm die, in een andere hand dan het voorgaande geschreven, de eindregels daarvan, die op een verloren gegaan blad moeten hebben bestaan, vervangen. De eerste regel toch luidt *God hoede ons van messciene*, overeenkomende met de custode *God hoede* op de laatste bladzijde onderaan. Nu behoort deze hand nog tot de 14e eeuw, stellig niet later, zoodat wij zekerheid hebben dat de beide gedeelten van den codex in de tweede helft dier eeuw al tezamen gebonden zijn geweest. Voor alles staat dus vast

dat het blad met de miniatuur oorspronkelijk *niet* in één hs. met den Roman van Limborch heeft gestaan, m.a.w. de codex bestaat uit twee onafhankelijk van elkaar ontstane hss. Is het nu mogelijk dat de miniatuur altijd deel uitgemaakt heeft van het tweede gedeelte?

Byvanck en Hoogewerff, en later Hoogewerff alleen, ontkennen dit en wel op de volgende gronden:

„De miniatuur staat op een ingevoegd stuk perkament van andere, dunnere kwaliteit dan de rest. Het blad is duidelijk reeds afgesneden geweest, voordat het hs. aan den binder werd gegeven. De miniatuur is, in tegenstelling met den schriftspiegel, wèl vierkant ingelijnd. De miniatuur is [van ouderen datum, maar] evenals het hs. vermoedelijk in de Noordelijke Nederlanden ontstaan.”¹⁾

In 1936 schrijft Hoogewerff (het artikel in Noord-Nederlandsche Miniaturen is overigens ook van diens hand, naar Prof. Byvanck mij mededeelde) het volgende over de miniatuur en zwijgt over de Noordnederlandsche herkomst van het heele hs.:

1) Ik ontleen deze laatste zin aan de gezamenlijke publicatie van de beide kunsthistorici, die reeds van 1925 is.

„De codex was evenwel oorspronkelijk *niet* verlucht. Hij bevat twee uitvoerige epische gedichten: De roman van de kinderen van Limborch, daarop volgt De roman van Walewein. Waar nu dit laatste poëem begint, is een los blad ingeplakt en daarop ziet men ter illustratie den ridder, het geheimzinnig schaakbord achtervolgende, dat voor hem uitzweeft. Dat de miniatuur later is toegevoegd, blijkt daaruit dat zij geteekend is op een geheel andere, dunnere kwaliteit perkament dan dat waarop de tekst staat geschreven. Ook is het blad duidelijk reeds afgesneden geweest, vóórdat het hs. aan den binder werd gegeven. Vermoedelijk is de miniatuur in de noordelijke Nederlanden ontstaan, doch volkomen zeker is dit niet. Elk positief bewijs ontbreekt; een negatief bewijs alleen kan aan de omstandigheid ontleend worden, dat de voorstelling niet wel wil passen onder de voortbrengselen van verlichtingskunst die ons uit omliggende en naburige landstreken bekend zijn. De miniatuur is ook stellig wat ouder, niet jonger dan het hs. zelf. De toevoeging moet in dietsch sprekend gebied, uiterlijk 1375 hebben plaats gevonden, want na dien tijd zou men naar een betere en meer „moderne“ illustratie hebben omgezien. De gedachte dat de afschrijver a^o 1350 de miniatuur *uit den codex dien hij copieerde* zou hebben weggesneden om er zijn eigen hs. mede te sieren dringt zich op. Dergelijke vrijheden hebben copisten zich meer veroorloofd. Hoe dit zij, den doolenden ridder behoeven wij niet als uitheemsch te beschouwen en uit te wijzen, waar hem geen ander nationaliteitsbewijs kan worden verstrekt. Als vroeg voorbeeld van puur-profane kunst zouden wij Walewein ook niet gaarne willen missen.”

Er volgt een beschrijving en waardeering en dan:

„Wat techniek betreft is deze groote miniatuur geheel anders bewerkt dan die welke wij hiervoor bespraken. Blijkbaar is zij uit een andere traditie voortgekomen en zoo goed als zeker was die *niet* kloosterlijk, doch hebben wij hier een zeldzaam staal van wereldlijk-hoofsche verlichting voor ons.”

Ik zou hierbij het volgende willen opmerken: het is heel gewoon dat men een apart blad invoegt met de miniatuur en ook niets bijzonders dat de kwaliteit van het perkament dat daarvoor gebruikt werd, afwijkt van die van het hs. zelf: de miniatuur werd toch ook door een ander vervaardigd! Er is ook geen reden om er zich over te verwonderen dat de miniatuur is „ingelijnd” en de tekst niet, dat komt herhaaldelijk voor. En wat het verschil in maten betreft, dat beperkt zich tot de bovenste helft van de lange zijde, die ziet er wonderlijk afgeknabbeld uit, hetgeen ik niet verklaren kan. Hoogte en breedte van het blad zijn overigens gelijk aan die van de rest van den heelen codex, die door het telkens opnieuw inbinden zoo afgesneden is dat hier en daar de zijmarge tot aan den tekst is weggesneden. De toeschrijving van de vermaarde miniatuur aan een Noordnederlander berust wel op zeer zwakke gronden, eigenlijk hangt deze geheel in de lucht bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal. In het groote werk der beide geleerden worden slechts acht hss. genoemd die tot de 14e eeuw behooren; daar vallen nog eenige af die later toch Zuidnederlandsch gebleken zijn, zoodat wij als eenige vergelijkingsobjecten hebben, het Zutphensch-Groningsche Maerlant-hs. uit het klooster Marieënweert aan de Linge, het Leidsche hs. van

Maerlants Naturen Bloeme, het hs. van hetzelfde werk dat behoort aan de Kon. Academie en het Rijmbijbel-hs. uit dezelfde collectie. Ten slotte is het Kopenhaagsche hs. met de Sermones dominicales dat in Maastricht gemaakt zou zijn, toch ook moeilijk Noordnederlandsch te noemen. Niet opgenomen is het Hamburgsche hs. van der Naturen Bloeme van 1345, in Utrecht vervaardigd, dat een initiaal heeft met een voorstelling van Thomas Cantimpratensis met de hem niet toekomende mijter en staf van een dominicaner abt. En zelfs onder deze weinige hss. komen als vergelijkingsmateriaal slechts de eenige miniatuur van het Groningsche, de groote miniatuur van St. Christoffel in het Leid-sche en het misschien Noordnederlandsche Rijmbijbel-hs. in aanmerking. Eindelijk is de Walewein-miniatuur met de Groningsche de eenige wereldsche voorstelling en in een niet-geestelijk milieu ontstaan. De toeschrijving aan een Noordnederlander berust dus op een zeer wankele basis.

Ten slotte rest ons nog het argument van den hooger en ouderdom van de miniatuur: men zal deze moeten bewijzen uit de bewapening van ridder en paard, m.a.w. uit de heraldiek. Alleen een diepgaande studie zal mijns inziens kunnen uitmaken of

deze inderdaad ouder is dan 1350 of niet. Zooveel is zeker, dat alles erop wijst dat juist aan de heraldische juistheid van de kleeding en bewapening van den ridder veel zorg is besteed 1).

Hoe dit alles ook zij, voorloopig schijnt er mij geen reden aanwezig te zijn om de miniatuur te beschouwen als niet behoorende tot en gemaakt voor het hs. van den Walewein. Het Limburg-hs. dat voorafgaat, is reeds spoedig, althans vóór 1400, met het hs. in een band vereenigd, gelijk wij zagen, zoodat er alle kans is, dat het geheel in dezelfde omgeving ontstaan is. De Brabantsche tekst van den Limburg is afgeschreven door iemand die aan het oorspronkelijke dialect van Hein van Aken ternauwernood iets veranderd kan hebben. Vormen als *te minen bouf, hi drouch, ghi selt* en een enkele maal zelfs *paert* (VI, 1629) naast *peert* gelden voor Vlaamsch, maar ze zijn in de omgeving van Brussel ook nog wel te vinden, terwijl de Waleweintekst zuiver Vlaamsch, zelfs Westvlaamsch is, zooals reeds lang bekend is. Men zal den oorsprong dus in Zuidnederland, meer bepaaldelijk in Vlaanderen en Westbrabant moeten zoeken.

Een nauwkeurige paleographische beschrijving heeft nog aanleiding gegeven tot een aardige ontdekking, die over de herkomst van het tweede ge-

1) Wil men in Noordnederland een vergelijkingsobject hebben van zoo hoogen ouderdom, dan komt alleen maar het Groningsche hs. van 1339 in aanmerking, de overige zijn van c. 1375! Het heeft mij verbaasd, dat men nooit aandacht heeft geschonken — althans van die aandacht in geschrifte blijk heeft gegeven — aan het wapen van Walewein, een rooden leeuwenkop op een zilveren veld. Het is duidelijk dat dit niet aan den tekst is ontleend en het ligt voor de hand dat wij het dus zoeken in het milieu van ontstaan van de miniatuur en dat wij aan dengene moeten denken voor wien het handschrift vervaardigd werd. Welnu, dit wapen is in de

Nederlanden niet te vinden, het komt niet voor in Gelre's wapenboek en is maar door enkele Europeesche geslachten gevoerd. De Dictionnaire des figures héraldiques van De Renesse geeft op de geslachten Auer, Phélippe des Acres en Strauwitz, volgens Rietstap resp. afkomstig uit St. Gallen en Beieren, Bretagne en Normandië, en Saksen. Van geen van drieën kan ik mededeelen of zij het wapen in het begin der 14e eeuw reeds voerden, niet eens of het adellijke dan wel burgerlijke geslachten zijn, aangezien Rietstap, naar wiens groote werk de dictionnaire is vervaardigd, alle geslachtswapens zonder onderscheid in ouderdom opneemt.

1

2

17 (- 3)

12 (--- 4)

5

6

7

8

9

10

13

14

Die moeder die biē dāo Gunthay
 ay en horder-mench qere anken
 v p waleweine den ruder sūe

Dat
 B ege
 h e li

11

15

16

18

19

INITIALEN UIT HET TWEEDE GEDEELTE VAN DEN ROMAN VAN WALEWEIN (F. 153-181),
 NAAR HS. LEIDEN, UNIV. BIBL. LETTFRK. 195 (IETS VERGROOT)

deelte van den codex wellicht nog een nieuw licht kan doen schijnen.

Allereerst wijst het schrift uit, dat het Walewein-hs. door twee handen geschreven is, nauwelijks van elkaar te onderscheiden en geheel tot een eenheid verbonden door de afwisselend roode en blauwe lombarden met resp. paars en blauw penwerk versierd, die van een en dezelfde hand zijn. Gelijksoortig zijn die handen ook in de door hen aangebrachte sierletters van de eerste regels der bladzijden, die naar de gewoonte met arabesken, grotesken en derg. voorzien zijn. Toch zijn zij juist in dit opzicht duidelijk van elkaar te onderscheiden, omdat daardoor de persoonlijkheid van den afschrijver het meest opvalt.

De tweede hand heeft hier en daar met rooden inkt gewerkt en ook wel eens met een penseeltje met geel, een crème-geel dat nauwelijks van de kleur van het perkament te onderscheiden is. Uit het feit dat niemand dit ooit heeft opgemerkt, ook niet Byvanck en Hoogewerff, die toch van die versieringen boven aan de pagina gewag hebben gemaakt, kan men opmaken, dat alles zeer klein is en weinig opvalt.

In die beginletters (op één uitzondering na allemaal D's) zijn van fol. 153b af (de nieuwe hand begint r. 2 van f. 152c) familiewapentjes geteekend en het is misschien mogelijk er een aantal van te identificeren.

Men weet, voor het thuisbrengen van een wapen zijn twee gegevens beslissend, a. de voorstelling, b. de kleur. Welnu, beide zijn gebrekkig: de voorstelling is alleen duidelijk bij een heel eenvoudig wapen; komen er kleine stukken in voor met een speciaal vorm, dan is deze niet te onderkennen en de vaststelling van het wapen onzeker, zoo niet onmogelijk.

Wat de kleur betreft: de copïist teekent met zwarten inkt en gebruikt er zoo nu en dan wat rood bij en kan zijn teekening ook wasschen met een beetje geel, dat nauwelijks van het perkament te onderscheiden is. Er is dus géén blauw, géén groen, alleen zwart, wit (naturel), rood en een dubieus geel. Stel nu voor dat hij een wapentje teekenen wil, dan kan hij dit alleen *juist* doen als er geen blauw of groen noodig is, anders moet hij maar zwart nemen. Dit laatste is frui-kend als er heel eenvoudige wapens, met de z.g. herautstukken (kruis, schuinkruis, dwarsbalk enz.) thuisgebracht moeten worden, want die wapens komen heel veel voor en zijn alleen door de kleuren te onderscheiden.

Ten slotte is alles uiterst primitief en weinig geächeveerd, want wij hebben hier met het tijdverdrijf van een copïist te doen, een slecht teekenaar, slecht heraldicus. Men houde dit alles steeds goed in het oog bij de volgende uiteenzettingen.

Ik geef thans een beschrijving van de wapens en zal dan punt voor punt mededeelen wat ik daarover heb kunnen vinden:

1. F. 153b: Van zilver met een geledigd kruis (croix vidée) van keel met een zwarte zwemmende vogel in het rechterbovenkwartier.
2. F. 154a: Van zilver met 3 zwarte zwemmende vogels en een uitgeschulpt boordsel (bordure engrêlée) van keel.
3. F. 154c: Van zilver met een inhoeving (émanché) van rechts van drie stukken.
4. F. 156c: Van zilver met een leeuw van sabel.
5. F. 157c: Van goud met drie palen van sabel.
6. F. 159d: Van goud met een schuinkruis van sabel.
7. F. 160a: Van goud met een kruis van keel.

8. F. 162d: Van keel met een faas van zilver.
9. F. 163a: Gekwartileerd van goud en sabel.
10. F. 164b: Van goud met een dubbele adelaar van sabel.
11. F. 165c: Van keel met een keper van zilver met 3 zwarte ondefinieerbare stukken beladen.
12. F. 167a: als 4.
13. F. 169b: Van vair (sabel en zilver).
14. F. 170b: Van zilver met 3 kepers van sabel.
15. F. 171a: Van zilver met een band van sabel, vergezeld van 2×3 blokken van hetzelfde.
16. F. 172c: Van zilver, getralied (fretté) van sabel.
17. F. 177d: als 3.
18. F. 178d: Van zilver met een band en 2 smalle banden van sabel (bande coticée).
19. F. 181b: Van zilver met 3 ruiten van sabel (1, 2).

Als wij bovenstaand lijstje aan een zorgvuldig onderzoek onderwerpen en daarbij alle reeds genoemde bezwaren in aanmerking nemen, dan bevinden wij dat er slechts een zestal wapens onder zijn die werkelijk voor één uitlegging vatbaar zijn, nrs. 1, 2, 7, 8, 10 en 11. Deze zullen wij dus eerst behandelen.

Nr. 1. Het wapen heb ik niet teruggevonden, doch wel iets dat erop lijkt. In het beroemde wapenboek van den heraut Gelre (begonnen in 1334), dat omstreeks 1350 vervaardigd is, komt f. 73v onder de ridders van den hertog van Brabant voor *her arnt van craynem* met het wapen: goud met een kruis van keel en een zwarten raaf in het rechter bovenkwartier. In de wapenbeschrijving, voorkomende in den Grimbergischen oorlog (vs. 3521), wordt het blazoen van *Van Craynem mijn heer Arnout* beschreven als „Van claren goude ende daerin Een cruce van kelen, meer no min, Van sabel een craye fier Staende int overste quartier.”

Er zijn aanmerkelijke verschillen

met ons wapen: a. de vogel is geen kraai, b. het veld is niet goud doch zilver, c. het kruis is niet „geledigd”. De teekenaar was met zijn geringe middelen niet in staat om het wapen juist te teekenen. Toch acht ik het niet uitgesloten, dat hij dit beroemde Brabantsche ridderwapen heeft willen teekenen, maar de voorstelling uit een gebrekkige bron heeft overgenomen.

Nu komt dit wapen, mutatis mutandis, naar mij gebleken is, meer voor in Zuidnederland. Ik vond het op een kwartierstaat¹⁾ van Jonker Roelant van de Zype die te Gent stierf in 1515, als het wapen van een voormoeder in de vierde generatie, dat van Van der Meersch: zilver met een kruis van keel en een groenen papegaai in het boven-rechterkwartier. Stellen we een generatie op 30 jaar, dan „bloeide” die voormoeder in de jaren 1395-1425 en haar geslacht komt dus zeer wel in aanmerking. Wij moeten daarbij bedenken, dat het in dit formaat moeilijk is om een kraai of een papegaai goed weer te geven en dat voor groen geen materiaal aanwezig was. Met een zwart vogeltje zonder snavel (merlet) wordt het in lateren tijd meer aangetroffen in Brabant, Vlaanderen, het Kamerijksche, het Doorniksche; ja zelfs in Engeland komt het voor. In een 16e-eeuwsch wapenboek in de Kon. Bibl. te Brussel (18088, Cat. XII, 7519) komt het voor, met een kruis van keel op een zilver veld en een zwarten vogel, als dat van twee Vlaamsche geslachten (takken van een en dezelfde familie?): *Le sr. de Hoomberghe* (174v) en *Le sr. de Huucquenghien* (175) en met een *zwarten* papegaai:

1) Inscriptions funéraires et monumentales de la province de Flandre orientale, 2e série, Gand, Eglises paroissiales (Gand 1865), p. 181.

La maison van Meersch.

Nr. 2. Met een gouden veld, doch overigens gelijk aan het onze, komt het (volgens De Renesse) voor als wapen van het Picardische geslacht Morvillers. Maar komt het voor dezen tijd in aanmerking?

Nr. 7. Dit wapen komt zeer veelvuldig voor. In aanmerking komt allereerst Mortaigne (Vlaamsch), voorkomende te Gent (Jan van Mortaigne † 1439, wiens wapenbord hangt in de Dominicanerkerk ¹⁾) en Brugge (zie de graftombe van ridder Jan de Visch † 1413, wiens grootmoeder Mortaigne heette ²⁾). In hs. Brussel 18088 vinden wij f. 90 onder de ridders van Vermandois Hangierst, onder die van Vlaanderen Mortaigne, onder de Artesische Lesr. de Lescarre. In Brabant kennen wij het als dat der Grobendoncks (bij Herenthals), in Gelre als dat der Heeckerens. Alleen in combinatie met andere gegevens is hieromtrent iets zekers te zeggen.

Nr. 8. Van dit wapen geldt hetzelfde als bij 7. Het noemen van illustere namen als Bouillon, Vianden, de oude graven van Leuven, de heeren Van de Merwede zegt al genoeg.

Nr. 10. Het wapen van den keizer.

Nr. 11. Hierin zie ik het wapen van het beroemde Vlaamsche geslacht Van Ghistele: de drie mislukte rechthoekige figuurtjes stellen dan hermelijn voor. Het hermelijn wordt weergegeven als wit met zwarte hermelijnstaartjes bezaaid. Zie Wapenboek Gelre f. 80r: die here van gistele, hs. Brussel 18088, f. 163: Le sr. de Guistelles.

1) O.c., Eglises conventuelles (Gand 1866, p. 32.

2) Inscriptions funéraires et monumentales de la Flandre Occidentale par J. Gailiard, Arr. de Bruges, Eglise de S. Donat (Bruges 1861), p. 205, Pl. 43.

Tot een tweede categorie: wapens met zwart (dat dus ook blauw en groen kan voorstellen), die echter groote kans hebben ook juist te zijn, zou ik willen rekenen:

Nr. 3. Niet gevonden. Met een grooter aantal inhoeking, doch in dezelfde émails is het het wapen van het Zeeuwsche geslacht Duvelant (Wapenboek Gelre, f. 106v). Aangezien deze voorstelling zeldzaam is, komt het wapen in aanmerking. Het wapen wordt tweemaal in het hs. aangetroffen (sub 17).

Nr. 5. Volgens het Wapenboek van Gelre, f. 73v die here van helmunt, maar ook f. 84r herian van Cruningen, een Zeeuw ³⁾. Hs. Brussel 18088, f. 215v: Le sr. de Cruninghe banneret (bij de Zeeuwsche heeren).

In het beroemde Psalterium van Lodewijk van Male van c. 1240, dat eveneens te Brussel bewaard wordt (nr. 5163, Cat. I, 597), komt het voor als een van de vier wapens in de omlijsting op f. 102 ⁴⁾.

Nr. 6. Het wapen der heeren van Goidsenhoven (bij Tienen). In hs. Brussel 18088 bij de Brabantsche ridders f. 142v: Le sr. de Hogaucourt et crie son nom.

Nr. 9. Het wapen van het geslacht Lens. Ik aarzel omdat het Wapenboek van Gelre een heel ander blaazen geeft voor de Vlaamsche heeren van Lens. Bovengenoemden komen uit Artois. Vgl. ook hs. Brussel 18088, waar het tweemaal voorkomt bij de Artesische heeren: Le chevalier de Lens (ff. 198 en 204); onder de Vlaamsche treffen wij het aan

3) Bij Holland.

4) C. Gaspard et F. Lyna, Les principaux manuscrits à miniatures de la Bibliothèque Royale à Bruxelles (Paris 1937), nr. 84, p. 196.

f. 162: *Le sr. de Lauwe et crie vpde de Leye.*

Nr. 13. Als het zwart blauw moet voorstellen, zou men aan de heeren van Awans in het Luiksche kunnen denken. Hs. Brussel 18088 kent het, eveneens in azuur met zilver als dat van den Vlaamschen ridder *Le sr. de Zwatre* (f. 179), terwijl het onder Namen voorkomt als dat van *Le sr. dambliaus*.

Nr. 14. Volgens het Wapenboek van Gelre, f. 74r: *her Wolter van Sumbec*, een Brabantsch ridder. Hs. Brussel 18088, f. 178: *Le sr. de Reghem sur nōme grijspeere* (bij Vlaanderen).

Nr. 15. Dit werd gevoerd door het Picardisch geslacht *Lamiré* (volgens *De Renesse*). Maar komt het voor dezen tijd in aanmerking?

Nr. 18. De geslachten *Custine* en *Spontin* (Luik) komen in het Wapenboek *Gelre* voor onder de ridders van den Brabantschen hertog (f. 77v, later geteekend!).

Volkomen in de lucht hangen tenslotte de nrs. 4, 16 en 19, omdat deze wapens zonder vaststaande kleuren niet thuis te brengen zijn. Voor 4 vond ik in hs. Brussel 18088 bij Bra-

bant f. 142v: *Le sr. de Henemy ou Remyne*, bij Holland f. 209: *Le sr. de le Lecq et crie à la bataille brederode*. Voor 16 bij Artois f. 197v: *Le sr. de Humieres*. De heer *Lyna* schreef mij dat ook een Brabantsch geslacht *Arbodeghem* dit wapen voerde.

De ruiten van nr. 19 staan ongevoerd (malordonné), maar het vermoeden ligt voor de hand dat de vorm van de letter D de oorzaak daarvan is.

Het is niet gemakkelijk om met deze gegevens tot een samenvatting te komen. Als men voorzichtig is, kan men zeggen dat de door het dialect vaststaande Vlaamsche (zelfs Westvlaamsche) herkomst van het *Walewein*-hs. geïllustreerd wordt door het voorkomen van het wapen van *Ghistele* (11), terwijl zich naar alle waarschijnlijkheid daarbij aansluiten die van *Van der Meersch* (1) en de Zeeuwsche wapens van *Duvelant* (3) en *Cruningen* (5). De nrs. 7, 9, 13 en 14 zijn met eenige moeite ook in Vlaanderen thuis te brengen, terwijl de nrs. 6, 16 en 18 Brabantsch en 2 en 15 heel misschien Picardisch zijn.

DE „APPELEERDER” VAN DEN UTRECHTSCHEN DOM

DOOR HERMA M. VAN DEN BERG

In het bijblad van het Oudheidkundig Jaarboek d.d. Juni 1944 vestigt Dr E. H. TER KUILE de aandacht op een tot dusver onbekend functionaris in de bouwwereld der oude tijden: den *appelleerder*, die in 1484 bij de St. Laurenskerk te Alkmaar vermeld wordt en wiens ambt in een overeenkomst bij den bouw van de Nieuwe Kerk te Delft uitvoerig beschreven wordt in 1512. Dat de herkomst en

de beteekenis van het woord *lang* in het duister bleven, wordt mede veroorzaakt door het voorvoegsel *ad*. Want wanneer wij in de *Dom-rekeningen* van Utrecht zoeken, waarvan de uitgave in de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* thans niet al te lang meer op zich zal laten wachten 1),

1) Inmiddels is de *lang* verbeide uitgave verschenen als R.G.P.-deel 88. Door de zeer vriendelijke medewerking van den

komen wij in een bepaald tijdperk herhaaldelijk een werkmán tegen die afwisselend ondermeester en pelloyermeester genoemd wordt, en wiens functie pareelschap heet. Daarmede wordt ons het spoor gewezen naar de etymologie in het Nederlandsch. Terecht zocht de, helaas over zijn met zooveel toewijding verrichte studiën te vroeg gestorven Prof. TENHAEFF, de verklaring in het Middelnederlandsche werkwoord pareeren, dat in eerste instantie klaar maken beteekent, en daarmede de werkzaamheid van het door Dr. TER KUILE genoemde ambt apparator in Frankrijk en Spanje dekt. In de Bijbel van 1357²⁾ wordt verhaald van steenhouwers „die die stenen uut den gebercht hyewen" en anderen „di die stenen pareerden ende bequaem maecten int werc te leggen". In tweede instantie heeft het woord pareeren de beteekenis versieren, waarin KILIAEN het nog kent. De term pareeren loopt in die beteekenis dooreen met paleeren, dat volgens VERDAM en VERWIJS zijn oorsprong heeft in het Latijnsch en Fransch polir(e) en gelijk staat met het Duitische pollieren. We hooren hier terstond het uit de Duitse rekeningen bekende woord Polier en Palier, dat niet alleen in de als naam bekende vorm Parler, doch ook veelvuldig als Parlierer voorkomt en het hoofd over de werklieden aanduidt. Via po(a)lieren, pal(r)eren zijn (ap)pelleerder en parlierer afstammelingen van eenzelfde begrip.

wnd. Directeur der R.G.P., Dr. H. J. Smit, was het mij mogelijk reeds geruimen tijd geleden de uitgave der Domrekeningen in drukproef te raadplegen. Ik dank Dr. Smit gaarne voor zijn medewerking.

2) Eigendom Mij. der Nederlandsche Letterkunde. De bibliothecaris Dr. A. A. Rijnbach was zoo vriendelijk de plaats uitvoeriger op te geven dan Verwijs en Verdam aanhalen.

De oude verklaring uit parlare zou eenigszins de positie ten opzichte van de werklieden kunnen aanduiden, de verhouding tot den architect wordt echter door pareeren scherper omschreven en krijgt meer historisch relief. Ook de vorm pellieren schijnt in het Middelnederlandsch een enkele maal voor te komen voor paleren en brengt ons weer terug bij den pelloyermeester uit de Domfabriek. Deze wordt bij de uitvoerige loonopgaven die van 1395 af overgeleverd zijn voor het eerst in 1468/9 genoemd, nadat dezelfde functie in 1465/6 pareelschap is genoemd en deze arbeider in 1460/1 voor het eerst optreedt in de post „appellere ondermeester een jair". Of in dit appillere een werkwoord gevoeld moet worden, zooals TENHAEFF vragenderwijs veronderstelt met bijgedachten aan appellare, moet betwijfeld worden, waar deze classiek Latijnsche vorm in het Middeleeuwsch Latijn niet meer voor schijnt te komen. In vergelijking met de vorm waarin het ambt te Delft beschreven wordt, komt het mij waarschijnlijker voor dat de nieuwe term appillere hier een verklaring mee heeft gekregen, en dat wij moeten lezen: appillère, namelijk ondermeester. Het ambt komt hier voor het eerst in gebruik als speciale werkzaamheid voor een arbeider die reeds jaren in de loods werkzaam was en wiens familienaam reeds door een architect gedragen werd: GIJSBERT VAN BOELRE. Hij komt van 1443/4 tot 1450 geregeld als eerste werker in de loods voor; van 1450 tot '60 is er een lacune in de rekeningen en in 1460 treedt hij dan niet alleen als eerste der werklieden op een maandloon op, doch bovendien als „ondermeester", met een jaarloon, waarmede ook de architect gehonoreerd wordt, zij het dat dit laatste natuurlijk veel hooger is.

Anders dan de pensie van den archilatomus blijft dit jaarloon onder de dagelijksche uitgaven staan en wordt daarmee niet geheel als vaste last gezien. De post komt ook slechts gedurende een bepaalde periode voor, die door de toevallige leemte voor ons in 1460 aanvangt en in 1475 reeds weer eindigt. De functie schijnt dus in de Domloods incidenteel geschapen te worden en TENHAEFF veronderstelt, dat JACOB VAN DER BORCH die in deze tijd van groote bouwactiviteit de leiding had, af en toe met verlof ging, onder doorbetaling van zijn loon. Men moet dit „met verlof gaan" evenwel niet zoo streng zien. Het is eerder zóó, dat JACOB VAN DER BORCH door zijn functie als bouwmeester van de kathedraal én door zijn bijzondere qualiteiten als zoodanig, dermate in het middelpunt van de belangstelling kwam te staan, dat hij herhaaldelijk opdrachten van elders kreeg en men hem raad kwam vragen. Behalve dat hij medewerkte bij den bouw van andere kapittelkerken te Utrecht en voor den bisschop te Duurstede als timmermeester³⁾ optrad, werkzaamheden die volgens het contract van 1356 reeds aan den Domarchitect toegewezen worden, heeft VAN DER BORCH een groot aandeel aan den bouw en versiering van de Buurkerk, bouwde hij een kapel aan de Klaaskerk en werd hij in 1465 te Delft ontboden bij de Nieuwe Kerk. Voor 1454/55 staan zelfs „300 voet steen te houwen" op zijn rekening; helaas ontbreken juist voor die jaren de Domrekeningen, zoodat wij niet kunnen nagaan of toen reeds een „ondermeester" zijn plaats in de loods als „uitvoerder" innam. We ontmoeten

3) D. TH. ENKLAAR, *Het landsheerlijk bestuur in het Sticht Utrecht aan deze zijde van den IJssel gedurende de regeering van David van Bourgondië*. 1922 diss.

dezen pas, als de rekeningen weer beginnen in 1460 en JACOB VAN DER BORCH voor de Buurkerk niet minder dan de 6 groote apostelbeelden voor de pijlers levert. Ook in dat jaar zal hij niet veel tijd gehad hebben zelf dagelijks op het werk aanwezig te zijn, zooals volgens de oude statuten noodzakelijk was „ut omnes lathomos et operarios, tam ligneos quam lapideos regere et ad nutum et instructionem ipsius operarii [operant?] secundum ordinationem ipsius"⁴⁾ of volgens het contract van GODIJN VAN DORMAEL in 1356 „dagelicx stadeliken wesen bi den werken"⁵⁾.

In de honderd jaar die in 1460 sindsdien verlopen zijn, zal zich de practijk van de bouwloods ook eenigszins gewijzigd hebben, en met de groei van het aantal arbeiders wordt de verdeling van den arbeid anders. De *Ordinatio de officio fabricae* van 1415 die op het schutblad van enkele handschriften van WSTINC's *Rechtsboek* voorkomt, behandelt den architect als gelijke van den fabriekmeesters, welke functie elk jaar door twee leden van het kapittel wordt waargenomen. Hij staat met hen onder controle van het kapittel in zake aanstelling van werklieden, aankoop van kleine en groote steen, doch heeft ook het niet te versmaden recht op een sleutel van de groote zoowel als van de kleine geldkisten (zie bijlage). Hij kan hieruit met een zekere mate van zelfstandigheid putten voor zijn steenaankopen, welke taak bij den overeenkomst van 1356 uitdrukkelijk den architect in handen wordt ge-

4) WSTINC, *Rechtsboek van den Dom te Utrecht*, titel LVIII, uitg. MULLER in *Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen*, I, 18, pp. 114.

5) Mr. S. MULLER FZN. in *Bulletin Oudheidkundige Bond* 1905, VI, blz. 147-152.

legd. In het begin van zijn loopbaan als bouwmeester wordt JACOB VAN DER BORCH geregeld genoemd voor de steenleveranties, later echter treedt meer en meer de handelaar JOHAN RUGHER op, die eerst van Zwolle uit levert, later zelf naar Utrecht komt en tenslotte de mallen voor de „verscickte" steen aanvankelijk van hout, na '70 van papier, komt halen. Het wil mij voorkomen dat ook die taak van steenaankopen in de tijd van JACOB VAN DER BORCH aan zijn ondermeester of appelleerder GIJSBERT VAN BOELRE overgedragen wordt.

In 1471/2 wordt GIJSBERT voor „17 voer Golscher" betaald, terwijl ook zijn opvolger JAC. EGIDIJ in '76 voor blauwe steen betaald wordt. In de Buurkerk, waar de regels weliswaar niet zoo streng zijn, daar er geen toeziend kapittel is, behoort de steen eveneens door den architect gekocht te worden. Hoewel veel afwezig (men klaagt dat „Meister Willam altoos seer quaet te krijgen is van den Bosch alhier"), is WILLEM VAN BOELRE de bouwmeester en wordt hij herhaaldelijk voor steenaankopen genoemd, zoowel voor deze als voor de Jacobikerk. Toch treedt ook in de Buurloods de ondergeschikte PETER HUBERTS als steenkooper op. Zijn algemeen leidende functie tijdens de afwezigheid van den meester zoowel als tijdens VAN BOELRE's werkelijke leiding⁶⁾, doet in HUBERTS den appelleerder van de Buur- en Jacobskerk vermoeden. En wat anders deed den eersten appelleerder dien wij leerden kennen, ROEL VAN ALKMAAR, naar Kampen reizen, dan de aankoop van Benthemersteen? Ook in de classieke huttengemeenschap behoort het vervangen van den

architect tot de taak van den Parlierer.

Evenmin als JACOB VAN DER BORCH bepaalde WILLEM VAN BOELRE zich tot één bouwwerk. Om nog eens de plaatsen te herhalen waar hij gesignaleerd wordt, noemen wij in de eerste plaats de Domloods, waar hij in 1395 als gezet voorkomt, in 1400 tot voorman gevorderd is, welke plaats hij blijft innemen tot en met 1425; in 1433, '35, en '37 is hij ouderman van het Utrechtsch steenbickersgilde en komt in diezelfde jaren voor als ontwerper van de verbouwing van de Buurkerk, waarvoor hij uit den Bosch geroepen moet worden. Voor Vrouwe Jacoba had hij in 1417 reeds gewerkt (Raadsdagelijksboek) terwijl hij in 1423 de leiding van de verbouwing van de Jacobikerk op zich nam en in dien tijd een altaar voor het Klooster Nieuwlicht schiep (Necrologie Karthuizen). In de rekening van de Domloods die op 1436 gedateerd moet worden wordt hij als Architect ten Dom genoemd, in welke functie MEESTER HENDRIK hem in de volgende resteerende rekening reeds is opgevolgd (1442/3). Of er in deze vermeldingen twee meesters gezien moeten worden, Vader en Zoon, is voor de figuur van GIJSBERT VAN BOELRE minder belangrijk; de aanduiding Willem Junior op sommige plaatsen doet het veronderstellen. Belangrijker is de post in de Buurkerk-rekening van 1438 waar WILLEM VAN BOELRE uit den Bosch wordt ontboden: „Ende oeck dat hij sijn zoen van den werke onderwijzen zoude, want hij dat werck voert besorgen zoude". Die zoon wordt echter niet meer uitdrukkelijk genoemd. Evenwel treedt na 1437 een GIJSBERT VAN BOELRE op, die in '38 reeds voorman in de Domloods is, in 1454/5 in de Buurkerk genoemd wordt in direct verband met den nieuw benoemden meester BERNTVAN

6) Zie ook HAAKMA WAGENAAR, *De Bouwgeschiedenis van de Buurkerk*, Utrecht 1936.

COVELENS en in 1460 in de Domo de verantwoordelijke positie van „ondermeester” gaat bekleeden, die hij tot zijn dood in 1472 behoudt. Is het niet voor de hand liggend, te veronderstellen dat deze GIJSBERT WILLEM's zoon is, die in 1438 in de Buurkerk van het werk op de hoogte gesteld wordt? Het is dan niet vreemd dat de zoo met werk overstelpte JACOB VAN DER BORCH aan dezen van vader op zoon in den bouwwereld opgegroeiden arbeider een groot deel van de verantwoordelijkheid durft over te laten.

Na den dood van GIJSBERT VAN BOELRE blijft de werkverdeling nog eenigen tijd zoo, en wordt het „parelscap” door JAC. EGIDIJ waargenomen, die dan door ancienniteit vooraan in de loods is gekomen. Bij den dood van JACOB VAN DER BORCH neemt JAC. EGIDIJ veel werk over („item solvi mandato capituli Jac^o. Egidii in loedza de laboribus suis post mortem magi. Jacobi archilatomi nostri”). Het jaar daaropvolgend is CORNELIS DE WAEL archilatomo geworden en hij gaat dadelijk zelf ijverig op reis om steen te koopen en vrijgeleiden voor vreemde werklieden te vragen. JAC. EGIDIJ neemt nog voor hem waar (solvi mandato capituli Jac^o. Egidii in absentia archilatomi nostri etc.”) doch tot de titel van „pelloyermeister” brengt hij het al niet meer en tot 1480, den terminus die TENHAEFF aan zijn uitgave stelde, komt deze functionaris niet meer voor. De bouwintensiteit schijnt eer toe dan af te nemen onder de nieuwe leiding van CORNELIS DE WAEL, doch deze zeer ijverige bouwmeester maakt den indruk de geheele organisatie zelf in handen te nemen en meer dan één zijner voorgangers een modern architect te zijn. JACOB VAN DER BORCH laat liever de organisatie aan anderen over, manifesteert

zich in de overgeleverde stukken meer als artist en vindt in GIJSBERT VAN BOELRE een kundig secundant. Hoever de werkzaamheden van den laatste zich hebben uitgestrekt over het met de hand werken aan de gebouwen zal wellicht op den duur duidelijker worden; misschien legt de beteekenis waarin ook KILIAEN de woorden paleeren en pareeren nog kent, meer inhoud in het pareelschap dan men aanvankelijk zou vermoeden en kan men de figuren van JACOB VAN DER BORCH en GIJSBERT VAN BOELRE dichter naderen in hun artistieke qualiteiten. Daarop hoop ik elders nader in te kunnen gaan.

Bijlage: *Ordinatio de officio fabrice* d.d. 1415 (archief Domkapittel, Rijksarchief Utrecht).

... Item magistri fabrice pro tempore unacum archilatomo nostro iurato, quotiens opus fuit, possint facere[?] provisionem de calce et lateribus ac lapidibus parvis, necnon de lignis infra summam quatuor scudatorum antiq. coniunctim valentibus. Sed de provisione facienda de lapidibus dictis Drakenvelt et Goedelscher venientibus de reno necnon de lignis ultra summam predictam valentibus se non intromittent, nisi de speciali licentia capituli nostri. Et dum sit empti fuerint receptor pro tempore quantitatem summe capitulo nostro publice intimabit. Et illam socius suus in suo manuali signabit ad faciendam fidem ut supra.

... Item de trunco majori et etiam de aliis truncis minoribus quilibet magister fabrice habebit unam clavem. Et dum tres claves fuerint tunc archilatomo habebit tertium. Et quicumque alique pecunie ex eis recepte fuerint illas socius receptoris consimile in suo manuali signabit.

ONZE MUSEA EN DE TENTOONSTELLINGEN

Op de jaarvergadering van den Ned. Oudh. Bond in Utrecht op 10 Juli l.l. werd, na een betoog van dr. JAN KALF, een door hem ingediende motie aangenomen, waarbij de Bond zich uitsprak voor de wenselijkheid om een einde te maken aan het overal heenslepen van museumbezittingen, welke daardoor gevaar loopen van allerlei aard.

Het is zaak om het onderwerp van deze Bondsuiting in ons Bulletin nader te bezien, en ik neem de vrijheid om dit te doen en het daarbij nog op een wat breeder basis te zetten.

Wij moeten beginnen, met vast te stellen, dat er inderdaad groote belangen gediend kunnen worden met het tentoonstellen van werken van onze kunstenaars. Vooral een klein land, dat, als het onze, een aanzienlijke bijdrage heeft geleverd aan wat men wereldkunst pleegt te noemen, kan zijn internationale positie versterken door op zijn beteekenis als cultuurland te wijzen, het kan sympathie winnen door uitwisseling van tentoonstellingen van eigen kunstbezit.

Er is een tweede, ook belangrijk punt: teneinde het kunstgenot en de volksopvoeding van onze landgenooten te dienen zal men buitenlandsche tentoonstellingen willen organiseeren en dat zal niet gelukken zonder reciprociteit. Demonstraties als enkele Rembrandt-tentoonstellingen in het Rijksmuseum, als de Jeroen Bosch-tentoonstelling in Boymans, en, om een versch in ons geheugen liggend voorbeeld te noemen, de thans bewonderde tapijttentoonstelling, zouden wij niet gaarne ontberen; en het „do ut des” geldt hierbij ongetwijfeld.

Er is, — op het tweede plan zou ik het willen noemen, — de wenschelijk-

heid om tentoonstellingen te houden bij bijzondere gelegenheden: herdenkingen en daarmee gelijk te stellen overwegingen kunnen daartoe leiden; zelfs kunnen paedagogische, of kunst-propagandistische motieven medespreken.

Tenslotte is er dit: de musea, die de geregelde belangstelling van het publiek willen trekken, zien een uitstekend middel om dit te bereiken in de gelegenheid om telkens wat bijzonders te bieden en daarvoor zijn wisselende tentoonstellingen inderdaad aangewezen. Ik heb zelf een lange reeks van tentoonstellingen georganiseerd en weet ook, dat dit zonder medewerking van andere musea en zonder tegenprestatie niet mogelijk zou zijn geweest.

Overweegt men deze dingen, dan moet men wel tot de conclusie komen, dat het niet mogelijk zal zijn om aan tentoonstellingen te ontkomen, zij vormen een zoo belangrijk bestanddeel van ons kunstleven, en zijn voor een deel ook een museumbelang in strikten zin.

Intusschen mogen wij niet blind zijn voor de groote nadeelen en de groote gevaren. Dr. KALF wees er terecht op, dat er niet alleen directe gevaren zijn voor beschadigingen, maar dat de verplaatsing op zichzelf: de trillingen, de temperatuurwisselingen en tal van oogenschijnlijk onbelangrijke ervaringen, die een werk van kunst bij verpakt worden en reizen, opgehangen en afgenomen worden, overkomen, elementen van gevaar en vergaan in zich bergen.

Het is dus strikt noodzakelijk, dat het uitleenen van museumstukken (in de eerste plaats van werk van niet-meer-levende kunstenaars) tot het

alleruiterste wordt beperkt, en, zoo dat uiterste bestaat, de meest uitgebreide waarborgen worden gegeven. Ik herinner mij de wijze, waarop de eerste Nederlandsche tentoonstellingen in het Buitenland (die in Parijs in 1921 en die in Londen in 1929) werden verzorgd en uitgezonden; zonder aan den ernst onzer tegenwoordige functionarissen te willen te kort doen, geloof ik toch, dat men thans de zaak gemakkelijker opvat. Voor het inter-museaal verkeer in eigen land is men zeker minder streng dan toen. Het is noodig om de banden wat sterker aan te halen, en tot bezinning te komen, zoowel op de noodzaken als op de te nemen maatregelen. Daarmede zou reeds veel gewonnen zijn.

En dan overwege men ook eens het volgende, dat niet op de Bondsvergadering werd te berde gebracht.

Het museumbezit is er om te worden geconserveerd en te worden vertoond in het museum, waarin het behoort; het museum is een geheel, dat als zoodanig waarde heeft, geliefd is en bezocht wordt. De goede bezoekers — en zij die tot goede bezoekers moeten worden opgeleid — moeten het museum kennen, en er hun bekenden kunnen vinden, zoo eenigszins mogelijk op dezelfde plaats, in elk geval op een plaats, waar zij het kunnen verwachten. Een museum is in eerste instantie een instelling voor rust, voor bezinning op de hooge waarden van kunst en cultuur, voor geestesontwikkeling en schoonheidsgenot.

Wordt dat niet wel eens te veel vergeten?

Dat het dadelijk na de Bevrijding voor de hand moest liggen om door een sprekende manifestatie als een

tentoonstelling de aandacht te vestigen op het „wederzien van de meesters” wordt niet ontkend, maar de vraag is in vele gevallen: wanneer zien wij ze nu werkelijk weer? Zóó zien, dat zij ons weder vertrouwd worden; daarop komt het toch aan als wij werkelijk aan cultuur denken.

Door het land reizende tentoonstellingen, zoo van oude kunst als van nieuwe, die overal het contact herstelden en een zending volbrachten van het Westen naar Zuid, Oost en Noord hadden ongetwijfeld bijzondere beteekenis, in een bijzonderen tijd. Maar het is onjuist er een instituut van te maken; daarvoor zijn de museumbezittingen niet: die moeten ongeschonden weer overgeleverd worden aan het nageslacht, nadat zij, eenmaal met dit doel in openbaar bezit zijn gebracht. In de te schaars be-deelde provinciën moeten nu definitieve dingen gebeuren, — waarbij de Stichting Ned. Kunstbezit wellicht een belangrijke steun kan geven, — maar in de musea moet het rondom het beste, dat wij hebben weer rustig worden, opdat men daar de onmisbare oase vinde temidden van het overmatig gedruisch van onze bezeten wereld.

Of er dan geen tentoonstellingen mogen zijn? Ongetwijfeld wél. Ieder museum moet beschikken over een bepaalde ruimte waar afwisselend iets extra's geboden wordt: het vlottende bezit bij particulieren, de kunstenaarszelf, de kunsthandel biedt stof genoeg, in zéér belangrijke gevallen en dan onder bijzondere waarborgen uit museumbezit aangevuld.

Maar in de eerste plaats: de musea moeten musea zijn!

H. E. VAN GELDER

AANWINSTEN

AMSTERDAM. *Rijksmuseum*. Het Rijksmuseum heeft gedurende de oorlogsjaren zijn verzamelingen zien verrijken met een reeks belangrijke aanwinsten, verkregen zoowel uit schenkingen en legaten als door aankopen.

In de jaarverslagen uit deze periode zijn reeds de voornaamste van deze aanwinsten besproken, zoodat men zich eenigermate een beeld heeft kunnen vormen van hetgeen het Museum sinds 1939 heeft kunnen verwerven.

Op een verzameling, die door het Rijk in den oorlog en bloc werd verkregen, kon echter om technische redenen nog niet worden ingegaan en deze zal eerst in het jaarverslag, dat het volgend jaar verschijnen zal, aan een nadere beschouwing worden onderworpen.

Ten einde de velen, die belangstellen in de verzamelingen van het Rijksmuseum reeds thans een indruk te geven van dit fraaie geheel, moge hier in het kort op eenige der belangrijkste stukken van deze verzameling gewezen worden.

De collectie omvat in hoofdzaak drie groepen, Meubelen, Zilver en Porcelein, welke laatste omvangrijke groep in een volgend nummer besproken zal worden.

Meubelen. Hoewel de groep der meubelen ook eenige XVIIe eeuwse stukken van betekenis omvat, valt het accent bij deze afdeling toch op de XVIIIe-eeuw. Nederlandsch meubilair uit deze periode was in het Rijksmuseum slechts spaarzaam vertegenwoordigd en hetgeen thans bij 's lands grootste meubelcollectie ingelijfd kon worden, vormt dan ook een aanwinst van bijzondere betekenis en een basis, waarop met vrucht verder gebouwd kan worden.

Onder de stukken uit de XVIIe-eeuw moeten genoemd worden een

met palissander en ebben gefineerde *kussenkast* uit het 3e kwart der eeuw, opvallend door zijn verticaal gerichte proporties, die nog geaccentueerd worden door de hoog oprijzende kolommen aan front en zijkanten en vermoedelijk bezuiden de groote rivieren ontstaan; een uit wat lateren tijd dateerende *tafel* met torspooten en met stermotieven en „oyster-pieces” gefineerd, geheel in den stijl van de z.g. sterkasten en 2 notenhouten *leunstoelen* met rieten zitting en rug uit het einde der eeuw van een type dat in het Museum reeds in verschillende vormen aanwezig is.

Van veel belang is een zeer zeldzame notenhouten *stoel* uit omstreeks 1700, de rug opengewerkt en rijk besneden in den rijpen Lodewijk XIV stijl (afb. 1). Ook in Engeland komen sterk verwante stoelen voor, maar dit exemplaar, dat oorspronkelijk van een stel van zes of van twaalf deel uitgemaakt zal hebben, in 1932 op een Haagsche veiling verkregen werd, en uit oud Nederlandsch familiebezit afkomstig is, zal men zeker voor Hollandsch mogen houden.

Een notenhouten *gangbank* met rijk gebeeldhouwde rugleuning, dateerende uit ongeveer denzelfden tijd, afkomstig van de veiling HORSTMANN (1929), werd Engelsch werk genoemd, maar zal naar stijl en naar type te oordeelen, eveneens in Holland ontstaan zijn. Een drietal *kasten*, waarvan twee op hier te lande vervaardigde onderstellen met torspooten, zal ook in dezen tijd tot stand gekomen zijn. Zij zijn uitgevoerd in een exotische houtsoort en komen in hun kubusachtige vormen en met hun verguld gegraveerd koperen beslag geheel met de in de Oost vervaardigde „comptoirtjes” overeen.

Zeker Nederlandsch is een *schrijf-*

cabinet uit het 1e kwart der eeuw waarvan het bovendeel, voorzien van talrijke laadjes, in het midden door twee deurtjes wordt afgesloten en aan weerszijden door twee groote gesneden voluten in Lodewijk XIV stijl wordt begrensd. Het zich in benedenwaartsche richting verbreedende onderstel heeft drie laden en een schrijfblad. Het meubel, dat met notenwortel gefineerd is en tot een uiterst zeldzaam type behoort, was te zien op de Tentoonstelling door de Vereniging van Handelaars in Oude Kunst in 1929 in het Rijksmuseum gehouden.

Tot een der mooiste meubelen van de collectie behoort een in notenwortel hout gefineerd *spiegelcabinet* (afb. 2) met drie laden en een schrijfblad in het onderstel en twee deuren met geslepen spiegels in het bovengedeelte. Het schrijfblad draagt in monogram de initialen PVA, terwijl zich onder de gebogen kap twee in spiegelglas geëtste, nog niet geïdentificeerde wapens bevinden. Op de eene hoek van het meubel is een thermometer, op de andere hoek een barometer aangebracht. Beide dragen het jaartal 1753, dat tevens wel het jaar van ontstaan van dit op speciale bestelling vervaardigde meubel zal zijn.

Fransch, uit weinig lateren tijd, is een in rozenhout gefineerde *tafel* met een verstelbare plank ter plaatsing van een boek, in het midden en aan weerszijden bergvakken.

Zeer fraai is een in notenwortel gefineerde *porceleinkast*, die met zijn sterk gebogen en met rocaille-ornamenten versierde kap en gebuikt onderstel nog aan de vormen van het midden der eeuw herinnert. De ornamentiek aan den middenstijl echter en het verguld koperen beslag zijn geheel in Louis XVI stijl, en het meubel, de eerste gave porceleinkast, die 't Rijksmuseum verwierf, zal men op omstreeks 1775-'80 mogen dateeren.

Een *wieg*, hangend in een mahoniehouten draagstel, bekroond door twee gestyleerde zwanenfiguren en dateerend uit omstreeks 1825, besluit deze voor de meubelafdeeling in het Rijksmuseum zoo belangrijke reeks aanwinsten.

Th. H. L. S.

Zilver. De collectie zilver bestaat hoofdzakelijk uit XVIII eeuwsche gebruiksvoorwerpen, die een beeld geven, al zij het niet volledig, van dit bewerkte edelmetaal onder invloed der Fransche stijlen van af het Lodewijk XIV tijdperk tot het Empire, maar waaraan de Nederlandsche zilversmeden een eigen noot wisten te geven.

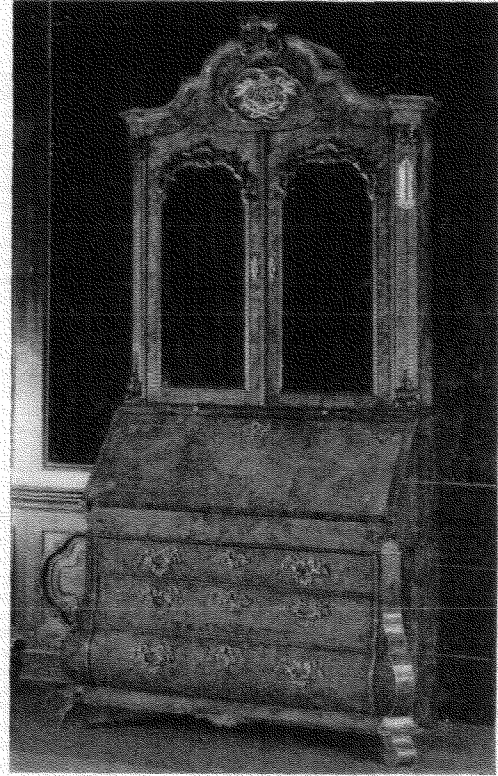
Het specifiek Nederlandsche karakter spreekt evenwel zuiverder uit de XVII eeuwsche drijfwerken, zooals uit den *schotel* met Kwab-ornamenten en medaillons met spelende kinderen. Deze schotel draagt het meester-teeken van een nog niet geïdentificeerde *Amsterdamsche* Meester, wiens werk reeds in het Rijksmuseum vertegenwoordigd was door vier begrafenischilden van het scheepstimmerlieden gilde.

Een paar *kandelaars*, eveneens Amsterdamsch drijfwerk, sober en nobel van vorm, behooren tot de voornaamste stukken (afb. 3). Het *Friesche* zilver is goed vertegenwoordigd; hooge *brandewijnkommen* met gegraveerde allegorieën van deugden en elementen in medaillons omgeven door vruchtentrossen, zijn afkomstig uit Leeuwarden, Bolsward, Sneek en Franeker, al behooren de daarop gegraveerde wapens tot verschillende takken der zelfde familie. Een *Franeker* zilversmid dreef en ciseleerde de *Triomftocht van Bacchus*, gevolgd door saters en bacchanten op een kleinen *beker*, terwijl een brandewijnkom met deksel voorzien van fijn gedreven ranken-ornament te Sneek vervaardigd werd.

Van het XVIII eeuwsche zilver

Afb. 1. STOEL, NOTENHOUT, NEDERLANDSCH WERK,
OMSTREEKS 1700 (RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM)

Afb. 2. SPIEGELCABINET MET WORTELNOTENHOUT
GEFINEERD, NEDERLANDSCHE WERK, 1753
(RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM)

Afb. 3. GEDREVEN ZILVEREN KANDELAAR
AMSTERDAM 1630. MEESTERTEEKEN T.B.
(RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM)

Afb. 4. GEDREVEN ZILVEREN BOUILLOIR, 'S-GRAVENHAGE 1776.
MEESTER ENGELBART JOOSTEN. (RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM)

Afb. 5. ZILVEREN SUIKER-
STROOIER, AMSTERDAM, 1772.
MEESTER JAN SELLING.
(RIJKSMUSEUM, AMSTERDAM)

noemen wij een *bouilloir*, (afb. 4), *suikerstrooiers* (afb. 5), *groenteschalen*, *tabakdoozen* enz. te Den Haag, Amsterdam, Zwolle gemaakt, terwijl een *tuitkan* het merk draagt van den Rotterdamschen zilversmid SONNE-VANCK.

Diversen. Tot deze nieuwe verworvenen collectie behooren ook zeven *kussenbladen van tapisserie* met wapens van steden of provinciën, afkomstig van kussens van magistraten; de achtste met een meer zeldzaam voor-

komende voorstelling, verzinnebeeldt *De Vischvangst* door een schip waarop de Nederlandsche Leeuw met een gekroonde haring in zijn poot, terwijl de hoeken gevuld worden door stedelijke wapens.

Tot slot noemen wij een fraaie *tafelklok met speelwerk*, van omstreeks 1700, gefineerd met schildpad en versierd met zilveren ornamenten, gesigineerd J. VAN CEULEN LE JEUNE, Hagae.

C. J. H.

VERSLAGEN

STICHTING „HET TOPOGRAFISCH REPERTORIUM VAN NEDERLAND”

Verslag van den secretaris over de jaren 1942, 1943, 1944 en 1945

Van de werkzaamheden van de Stichting gedurende de jaren 1942 tot en met 1945 valt, als gevolg van de beperkingen op allerlei gebied in verband met de oorlogsomstandigheden, betrekkelijk weinig te melden.

De eenige wijziging in het Algemeen Stichtingsbestuur was het toetreden van Mr. P. van Eeghen als lid en tevens als secretaris van het Dagelijksch Bestuur, in de laatste functie als opvolger van den heer O. L. van der Aa, die in 1941 als zoodanig bedankt had, doch zitting bleef houden in het Algemeen Stichtingsbestuur.

De vaste inkomsten van de Stichting bleven, in verband met het nog steeds te kleine aantal begunstigers, gering, terwijl de onkosten stegen, mede als gevolg van het beschrijven van collecties buiten Amsterdam door onzen vasten bewerker, waarmee enkele jaren geleden begonnen werd. Met groote dankbaarheid kan echter melding gemaakt worden van twee subsidies, ontvangen in de jaren 1942 en 1944 van het Koninklijk Neder-

landsch Aardrijkskundig Genootschap en een subsidie van het Genootschap Amstelodamum in 1944, waardoor het mogelijk was op den ouden voet met de werkzaamheden door te gaan.

Niettegenstaande de moeilijkheden veroorzaakt door den oorlog, bleef de beheerder der Stichting, de heer J. Balder, voortgaan met het maken van fiches en het overschrijven daarvan in registers; het repertorium omvat thans ongeveer 21500 kaarten. Beschreven werden sinds 1942 het nog niet of volledig bewerkte deel der verzamelingen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, de nieuwste aanwinsten en enkele speciale verzamelingen van het Gemeente-Archief te Amsterdam en de geheele atlas en de plattegronden van het Gemeente-Archief te Haarlem. Door de aan het reizen verbonden moeilijkheden werd het beschrijven van collecties buiten Amsterdam een tijdlang gestaakt; het is thans het voornemen dit weer op te vatten en de topografische afbeeldingen in het Rijks-Archief te Haarlem te beschrijven.

Het repertorium, dat nog steeds in dankbaarheid de gastvrijheid van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap geniet, werd zowel mondeling als schriftelijk geraadpleegd, in vele gevallen met het gewenschte resultaat.

BOEKBESPREKING

E. H. TER KUILE. — *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Leiden en Westelijk Rijnland*. (De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Geïllustreerde Beschrijving ... deel VII, De Provincie Zuidholland, eerste stuk). — XVI-260 bl. tekst, pl. I-CLXXXVI, 4°. — 's-Gravenhage 1944 (verschenen eind 1945).

Meer dan dertig jaren is de reeks der geïllustreerde monumentenbeschrijvingen nu aan het verschijnen; en tot dusver kwamen alleen enkele deelen betreffende de landprovinciën gereed. Nu voor het eerst werd een gedeelte van Nederlands centrum afgewerkt. Andere bijzonderheid: TER KUILE is de eerste der medewerkers wien het gegeven was meer dan één deel achtereenvolgens het licht te doen zien en dus met de eenmaal verkregen ervaring zijn voordeel te doen. Nu besloten is het tempo van verschijning te doen versnellen is het te hopen, dat ook in dit opzicht op denzelfden weg zal worden voortgegaan.

De auteur van zulk een werk is niet vrij. Hij heeft zich te houden aan het gestelde schema; en dit schema is thans nog meer dan in den aanvang eng gesteld, bij uitsluiting gericht op de beschrijving der thans nog voorhanden monumenten. Geen „monumentale historie”, zooals b.v. in de Engelsche *Victoria County Histories*. Een wijze zelfbeperking. Maar met dit al is het bevorderlijk voor het doel dat de aldus beperkt gehouden beschrijvingen worden opgesteld door mannen die het te beschrijven gebied, ook historisch en geografisch, door en door kennen, zooals hier het geval is.

De sober gestelde relazen omtrent vele en velerlei oude gebouwen bieden weinig gelegenheid tot het maken van persoonlijke opmerkingen. Hier en daar slechts lokken overblijfselen van buitengewone beteekenis ertoe uit. Twee belangrijke gevallen zijn er van dezen aard: ten eerste waar de auteur de burchten van Leiden en van Teilingen terugbrengt tot de tweede helft der elfde eeuw, op gronden van welker deugdelijkheid men zich hier bij herhaling — tegenover de zienswijze van dr. KALF — kan overtuigen. Een ander geval betreft de Rijnsburgsche kerkevraag: de vraag 'nl. of hier één kerk (tegelijk abdij- en kerspelkerk) is geweest, dan wel twee: en in het laatste geval, van welke dier beide men dan thans nog de overblijfselen aantreft. TER KUILE heeft sterke argumenten voor zijn meening dat de huidige kerk met toren de rest is van een dubbelgetorende kerk met nonnengalerij: de één-kerk-oplossing dus. Hij verzwijgt echter niet dat ettelijke punten der literaire overlevering voor het minst wel geëigend zijn verwarring te wekken.

Groote aandacht wordt gegeven aan de steenformaten en veelal zijn daaruit gegevens voor de bouwgeschiedenis af te leiden. Ook gevoelt men zich opgenomen in de nieuwere strooming der kunstbescherming waar telkens wordt gewezen op de lichte, vroolijke kleuren waarin het houtwerk van betimmering en meubileering der openbare gebouwen vroeger had geprikt, in tegenstelling tot het latere alternatief — bruingeel of zoogezegd „blank-eiken”.

In de illustratie zijn de nieuwste snuffjes aangewend, waar voor de opstandteekeningen de fotogrammetrie

is toegepast, en met succes. In het formaat der reproducties heeft men zich overigens, terecht, beperkt. Economische noodzaak. Loonend zal de exploitatie van het boek nog wel niet zijn, maar de rentabiliteit is toch dichter benaderd, mede door de toegenomen belangstelling. Als dit de uitgave van verdere deelen der monumentenbeschrijving mag stimuleeren kan de schrijver ook daarmee zich gelukwenschen.

S. J. FOCKEMA ANDREAE

Graaf J. DE BORCHGRAVE D'ALTENA, *Het werk van onze Romaansche en Gothische Beeldenaars*. Antwerpen z.j. Voor Nederland: N. V. Wereldbibliotheek, Amsterdam.

Nadat de eerste afleveringen van M. KONRAD's *Meisterwerke der Skulptur in Flandern und Brabant* in 1928 waren verschenen, schreef VOGEL-SANG, naar aanleiding van dit werk, in het *Oudheidkundig Jaarboek*: „Vóór wij het over dateeringen eens kunnen zijn, vóór het uiterste gedaan is om de herkomst van elk stuk vast te stellen, vóór wij de groote altaren behoorlijk kunnen bestudeeren in alle details, is er over dit gebied geen stuk geschiedenis te schrijven in den vorm, die wij heden mogen eischen. En vóór dien tijd zijn ook de „Meisterwerke” niet goed van het middelmatige af te zonderen”.

Sindsdien is er op het gebied van de beeldhouwkunst in België heel wat onderzocht en gepubliceerd. Men denke slechts aan wat MARGUÉRITE DEVIGNE, D. ROGGEN en zijn medewerkers, P. ROLLAND, ANDRÉE LOUIS en anderen in dit opzicht te berde hebben gebracht. Ook de samensteller van het hier te bespreken boek heeft zich reeds sinds vele jaren met de beeldhouwkunst van zijn land bezig gehou-

den en de resultaten van zijn onderzoekingen in verschillende publicaties vastgelegd 1). Onze kennis over dit onderwerp is dan ook sedert ± 1930 aanmerkelijk verrijkt. En thans is voor het hierboven genoemde nieuwe werk door DE BORCHGRAVE opnieuw een selectie gemaakt uit de overvloedige voorraad beeldhouwwerk, die België bezit, zij het dan uit een beperkter periode dan bij KONRAD het geval was, n.l. uit den tijd van het Vóór-Romaansch tot de eerste decennia van de 16e eeuw. Een geschiedenis, opgebouwd uit de gegevens, die wij nu bezitten is ook dit boek echter niet. Het is bedoeld als een „platen-album”, dat aan het werk van beeldhouwers, goudsmeden, ivoorsnijders en bronsgieters grooter bekendheid wil geven. De schrijver heeft daartoe de 96 platen, die het bevat, voorzien van toelichtingen en literatuuropgaven, waarin de voornaamste publicaties worden genoemd en het geheel vooraf doen gaan van een inleiding, die hij zelf, bescheiden, qualificeert als „een essay, waarin in groote trekken de ontwikkeling in België der Middeleeuwsche plastische kunsten, geschetst wordt” 2). Maar een dergelijk essay, waarin zeer veel monumenten worden genoemd en door dit noemen ook reeds min of meer gerangschikt, geeft toch een indruk van de stand van onze kennis over dit onderwerp op het huidige oogenblik.

1) Als zijn voornaamste publicaties van de laatste jaren zouden wij willen noemen: *La Passion du Christ dans l'art Mosau*, 1935. *Het kerkelijk meubilair in de Limburgsche Kempen*, 1936. *Notes pour servir à l'étude des Stalles en Belgique*, 1938. *Notes pour servir à l'inventaire des œuvres d'art en Brabant, arrondissement de Louvain*, 1941. *Les Retables Brabançonnes conservées en Belgique*, 1942. *Madonnes anciennes conservées en Belgique*, 1943.

2) Gereproduceerd zijn alleen werken, die zich in België zelf bevinden.

DE BORCHGRAVE behoort niet tot de onderzoekers als ROGGEN en zijn medewerkers, die bij voorkeur uitgaan van archivalische gegevens en die zich daardoor vaak bezig houden met beeldhouwwerken, die of wel met de architectuur zijn verbonden, of wel op andere wijze zijn te localiseeren en te dateeren. Zijn belangstelling gaat in de eerste plaats uit naar de kunstwerken zelf.

Deze instelling doet zich natuurlijk in de door hem gegeven inleiding en ook in den verderen opzet van het boek gevoelen.

In de beperkte ruimte, die hem voor dezen inleiding ten dienste stond, kon hij op de stylistische kenmerken van bepaalde werken of groepen van werken, op de vormveranderingen, die zich door de tijden heen voltrekken, op de invloeden uit naburige landen e.d. uitteraard niet uitvoerig ingaan. Niettemin is hij er toch in geslaagd een duidelijk en overzichtelijk beeld te geven van de kunst in deze eeuwen en van haar ontwikkeling. Soms staat hij iets langer stil bij een werk van bijzonder belang, teneinde dit in enkele woorden te karakteriseeren, zoo voor den Romaanschen tijd bij het ivoor met de Kruisiging te Tongeren, de doopvont van REINIER VAN HOEY te Luik, het Alexander-reliquarium te Brussel, de Kruisbeelden van Tancremont en Tongeren, de Madonna van Dom Rupert, hier in afwijking van BEENKEN en MARGUÉRITE DEVIGNE reeds in de eerste helft van de 12e eeuw gedateerd en de prachtige trogende Madonna in de St. Jan te Luik.

Na het binnendringen en triomfeeren van de Gothiek in de tweede helft van de 13e en in de 14e eeuw gesignaleerd te hebben, waarbij verschillende beelden, vooral Madonna's, worden vermeld, die of wel een directe afstamming van Fransche voorbeelden

verraden of wel blijk geven hun Fransche vormen langs een omweg n.l. via het Rijnland te hebben ontvangen, en na den invloed, die uitgegaan kan zijn van de Engelsche albasten beelden ter sprake te hebben gebracht, wijst de schrijver op de realistische tendenties, die in de tweede helft van de 14e eeuw aan het licht komen. Aard en omvang van dit opstel laten natuurlijk niet toe, dat de schrijver op strijdvragen ingaat. Dat ligt ook niet in de bedoeling van dit boek. Maar onwillekeurig komt zijn opvatting over een bepaalde kwestie wel eens aan het licht. Voor de periode omstreeks 1400 worden door hem o.a. naar voren gebracht twee van de acht profeten, afkomstig van het Brusselsch stadhuis, waarbij de schrijver laat aansluiten het Maria-beeld aan het Zuider portaal van de kerk te Halle, dat naar zijn meening verwezenlijkt, wat de Brusselsche profeten reeds aankondigen. Niet ieder zal met deze volgorde bij het aangeven der ontwikkelingsstadia kunnen instemmen. Men denke aan wat ROGGEN over deze beelden heeft geschreven, voor wien de Madonna van Halle, hoe fraai en monumentaal ook, toch nog vast zit aan de 14e-eeuwsche traditie, terwijl de bovengenoemde profeten veelmeer de kenmerken vertoonen van den nieuwen geest. Van zelf wordt nu ook het vraagstuk aangeroerd of SLUTER de inspiratie voor zijn realistische kunst in de Brabantsche hoofdstad heeft opgedaan, om deze vervolgens in Dijon tot uiting te brengen of dat de Haarlemsche meester aan de kunstenaars in Brabant nieuwe tot dan nog ongeken- de impulsen heeft gegeven. DE BORCHGRAVE schijnt tot de eerste zienswijze geneigd. In zijn toelichting bij de afbeeldingen van twee consoles van het schepenhuis te Mechelen komt hij er nog eens op terug. Hij

schrijft daar: „Bij zulkaardige beelden, in den geest der sculptuur, die sinds 1337 aan het stadhuis te Leuven prijken, wordt het treffend, dat het verblijf van Claus Sluter in Brabant niet nutteloos was voor de vorming van zijn genie. In onze steden vond hij een gansche beeldhouwerschool, die zich had vrij gemaakt uit de gemaniëerde formules van de jaren 1300-1335". Wij zouden hiernaast nog eens ROGGEN willen aanhalen, waar hij in de *Geschiedenis van de Vlaamsche Kunst* schrijft: „Al wie de feiten aanvaardt, zal elk grondig gemotiveerd antwoord schuldig blijven op de vraag of de impuls tot vernieuwing van Sluter uitging of van de Brusselsch-Brabantsche beeldhouwers. Wij zijn nochtans veeleer geneigd te vermoeden, dat de Haarlemsche meester een tijd lang te Brussel een leidende rol heeft gespeeld en dat hij in dit nijverige milieu enkele kunstenaars heeft weten rond zich te scharen, die hem op de nieuw gebaande wegen trachten te volgen en van wie hij er sommige nadien, naar het hertogelijk atelier van Dijon heeft geroepen".

Zeer kort moest de schrijver uit den aard der zaak zijn, waar hij over de talrijke monumenten uit de 15e eeuw en het begin van de 16e eeuw spreekt. Achtereenvolgens wordt melding gemaakt van de beelden en beeldgroepen die nu ontstaan als: voorstellingen van Christus als Man der Smarten, Calvariebergen, waarvan de deelen vaak zijn verspreid, Pietà's en Grafleggingen. Ook de grafsculptuur, in het bijzonder die van Doornik, vindt vermelding. Voor den tijd na het midden van de 15e eeuw komt het kerkmeubilair ter sprake: de altaarkasten met hun rijk snijwerk, de koorbanken de sacramentshuisjes, de oxalen. Voorts wordt er op gewezen hoe de beeldsnijders ook aan de ko-

persmeden modellen leverden. Daar op het eind van de Gothiek het aantal heiligen-beelden toeneemt, vinden vervolgens eenige daarvan een nadere beschouwing. Het opstel eindigt met het binnendringen der Renaissancistische vormen en het opkomen van de marmertechniek, waardoor het werk der Gothische beeldsnijders geleidelijk aan zal worden verdrongen.

Bij het kiezen van afbeeldingen was opnieuw beperking geboden. Wij vinden hier over het algemeen opnamen van de meest bekende werken, waaronder echter eenige interessante details, als de Doop van twee jongelingen in den Jordaan en twee Engelen aan de doopvont in de S. Bartholomeuskerk te Luik, het hoofd van de Madonna te Cens in het bisschoppelijk museum te Namen, gedeelten van de reliekschrijn van S. Joris en S. Ode te Amay enz. Begrijpelijkerwijze is een belangrijke plaats ingeruimd aan de Brabantsche houtsculptuur van het einde van de 15e en het begin van de 16e eeuw, waarbij de schrijver gelegenheid vond opnieuw notities te maken, die voor den belangstellenden lezer van waarde zijn. Als typische voorbeelden van beelden uit de Brabantsche school rond 1500 worden ons getoond de H. Fiacre en de H. Hubertus in de S. Jacobskerk te Leuven, voorts twee onderdeelen van het graf van Maria van Bourgondië te Brugge, waarbij op enkele eigenschappen gewezen wordt, die ook in andere Brabantsche werken worden teruggevonden. Dan volgen details van verschillende Brabantsche retabels, waaronder vier opnamen van het vermaarde retabel van Lombeek, waar DE BORCHGRAVE in het *Belgisch Jaarboek* van 1938 een uitvoerige studie aan heeft gewijd. Als verwant met de vrouwelijke figuren in dit retabel worden ons getoond: de H.

Margaretha in de Kapellekerk te Brussel, de H. Barbara in de kerk der Rijke Klaren te Brussel en de H. Alena te Dilbeek.

Bij een afbeelding van den H. Christoffel te Bocholt roert de schrijver even de kwestie aan of de beeldsnijder hier een gravure heeft nagevolgd, om tot de conclusie te komen, dat veeleer het omgekeerde het geval is geweest en de graveur het beeld tot uitgangspunt heeft gekozen³⁾. Het boek eindigt met een opname van de fraaie Gekruisigde Christus van Reckheim, in het Museum te Antwerpen, die oorspronkelijk van Maeseck afkomstig is. M. KONRAD meende dit werk met de kunst van JAN VAN EYCK in verband te kunnen brengen en dateerde het eind 14e eeuw. A. J. J. DELEN beschouwde het als een voorbeeld van Vlaamsche kunst omstreeks 1500 en MARGUÉRITE DEVIGNE, die het in verband brengt met een Kruisbeeld in het museum te Maasricht, afkomstig van Voerendaal, laat

3) De hieraan tegenovergestelde opvatting indertijd in *Oud-Holland* (Jaargang LIX, 1942 blz. 118 e.v.) verdedigd door J. LEEUWENBERG: *Laat Middeleeuwsche beeldhouwkunst en haar ontleeningen*.

in het midden tot welke school het moet worden gerekend. DE BORCHGRAVE classificeert het als Mosaansche kunst van de 16e eeuw.

Een enkele maal neemt de schrijver een dateering wat ruim of wat vaag, waar meer precisering toch mogelijk zou zijn, zoo voor het altaar van Hakendover: 1400-1435, waarvoor ROGEN in het eerste deel van de *Gentsche Bijdragen* op bewijskrachtige gronden een ontstaan tusschen 1430 en 1435 heeft aangevoerd, voor de kleine koorbank te Hoogstraten: 15e eeuw, voor de Madonna van het Zuidelijk portaal te Halle en de apostelen in dezelfde kerk: beide \pm 1400, waar het verschil in stijl juist geaccentueerd had kunnen worden door respectievelijk eind 14e eeuw en \pm 1410 te vermelden.

Door deze goed verzorgde uitgave met haar prachtige platen zal de belangstelling voor de plastische kunsten in België zeker worden gestimuleerd. Daarnaast echter is dit werk ook voor degenen, die van deze kunst hun bijzondere studie willen maken van veel nut.

J. S. WITSEN ELIAS

NIEUWE UITGAVEN

De Speelwagen, een populair maandblad, gewijd aan de historische schoonheid, folklore en geschiedenis in Nederlands Noorderkwartier (uitg. Meyer, Wormerveer).

Sedert Januari 1946 verschijnt het Tijdschrift *Bouw*, Centraal blad voor het Bouwwezen (adm. Koninginnegracht 62, Den Haag), welk blad zich in het bijzonder bezig houdt met vraagstukken van den wederopbouw.

Verschenen is het zesde jaarverslag (1945) der Stichting „Vrienden der Geldersche Kasteelen”, o.a. behelzende berichten betreffende de

kasteelen: *Hernen*, *De Cannenburgh* (Vaassen), *Ammersoyen*, *Ooy*, *Scherpenzeel*, *Wayestein* (Herwynen).

De „Mededeelingen van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen” No. II — 1946 bevat een uitvoerig verslag: *Oorlogschade aan wind- en watermolens in Nederland, 1944 en 1945*.

Het *Maandblad van den Bond Heemschut*, dat na een onderbreking gedurende de oorlogsjaren in October 1946 wederom het licht zag, zal met ingang van Januari 1947 als tweemaandelijksche publicatie verschijnen.

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H.M. DE KONINGIN

BESTUUR :

Jhr. Dr. D. P. M. GRASWINCKEL, voorzitter; Dr. R. VAN LUTTERVELT, secretaris;
JACOB MEES, penningmeester; Jhr. Mr. Dr. E. A. VAN BERESTEYN, Prof.
Dr. A. W. BIJVANCK, Prof. Dr. A. E. VAN GIFFEN, Jhr. Dr. E. VAN NISPEN
TOT SEVENAER, Jhr. D. C. ROËLL, Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKE-
VORSEL, Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Dr. R. van Luttervelt, Rijksmuseum, Amsterdam. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van Het Bulletin gelieve men verandering van adres mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Dr. R. van Luttervelt, Rijksmuseum, Amsterdam.

BIJDRAGEN DER EERSTVOLGENDE NUMMERS

- A. W. BIJVANCK, Noord Nederlandsche Miniaturen. Een Getijdenboek van omstreeks 1475 te Utrecht.
- A. W. BIJVANCK, Voorhistorische en Romeinsche Oudheden.
- R. VAN LUTTERVELT, I. Rijnbout, Een Nederlandsch Beeldhouwer uit de 19e eeuw.
- W. J. RUST, Vondsten aan de Weesperzijde te Amsterdam in 1933.
- A. STARING, Nalezing over de Van Bourscheits.

BULLETIN

Van den

Nederlandschen Oudheidkundigen

Bond

*5^e
Serie*

E. J. BRILL — LEIDEN

BULL. N.O.B. 5^E SERIE JAARG. 1 AFL. 2 P. 33-68 LEIDEN JUNI 1947

BULLETIN VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, voorzitter; Prof. Dr. H. VAN DE WAAL, secretaris;
Dr. E. NEURDENBURG, Dr. J. J. DE GELDER, Prof. Dr. J. G. VAN GELDER,
TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, Dr. R. VAN LUTTERVELT, Dr. M. D. OZINGA,
Mr. A. STARING, Prof. Dr. W. VOGELSANG.

*Alle stukken voor de Redactie te zenden aan het Prentenkabinet der
Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden. (Tel. K 1710: 26838)*

INHOUD

BIJDRAGEN

	blz.
A. W. BYVANCK, Voorhistorische en Romeinsche Oudheden . . .	33
R. VAN LUTTERVELT, I. Rijnbout, een Nederlandsch Beeldhouwer uit de 19e eeuw	42
W. J. RUST, Vondsten aan de Weesperzijde te Amsterdam in 1933.	53

MUSEUM-BULLETIN

Officieele Berichten, De Museumdag, voorheen Directeurendag . .	59
H. E. VAN GELDER, Rede ter opening van de vergadering op Zater- dag 15 Februari 1947 in het Kunsthistorisch Instituut te Utrecht.	61

BOEKBESPREKING

K. L. Sijmons Dzn. — <i>Protestantsche Kerkbouw</i> A. PLOMP	66
Nieuwe uitgaven	68

OPROEP

Vrede van Rijswijk	68
------------------------------	----

*Het «Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond» verschijnt
éénmaal per kwartaal en wordt aan leden en corresponderende leden
gratis toegezonden.*

Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 p. pag.

VOORHISTORISCHE EN ROMEINSCHE OUDHEDEN

DOOR PROF. DR. A. W. BYVANCK

I. OUDSTE PERIODE

Door enkele ontdekkingen is de kennis van de oudste periode onzer geschiedenis eenigszins verhelderd. Wij moeten echter veelal volstaan met een simpele vermelding van de vondsten. Over de onderzoekingen, waarvoor zij aan het licht kwamen, zijn dikwijls niet anders dan korte aantekeningen bekend gemaakt. Het is zeer te hopen, dat zij eerlang in uitvoeriger berichten zullen worden gepubliceerd.

Op een zandrug in het Usselerveen werden mikrolithische artefacten opgegraven, die behooren tot den overgang van het late Magdalénien naar het Mesolithicum. Deze voorwerpen stammen volgens het botanische onderzoek uit een laag, die tot het late glaciële tijdperk moet worden gerekend, daar de bosschen uit den tijd, toen deze instrumenten werden gebruikt, een subarctisch karakter vertoonden 1). In het Burserveen en het Burserveen bij Ommen werden sporen uit het Mesolithicum aangetroffen 2). Het oudste tijdperk der geschiedenis van Overijssel heeft op die wijze althans eenig licht gekregen.

Wat beter zijn wij onderricht over enkele vondsten in Drente 3). Uit het

Oude Palaeolithicum zijn, voor zoover bekend, geen voorwerpen bewaard. Jong-Palaeolithische artefacten zijn daarentegen op een aantal plaatsen ontdekt. Ook het Mesolithicum is door vele voorwerpen vertegenwoordigd. De sporen van een nederzetting, die aan het Magdalénien, de laatste cultuurperiode van het Palaeolithicum, wordt toegeschreven, is in de jaren 1935 en 1936 opgegraven in het Houtingzand onder de gemeente Havelte 4). Naar het voorbeeld van de bekende onderzoekingen te Meindorf in de buurt van Hamburg 5) spreekt men van de „rendierjagers in Drenthe”. Voor zoover het evenwel uit de zeer summiere mededeelingen over deze ontdekking valt op te maken, was het niet anders dan een plaats, waar steenen instrumenten werden vervaardigd. Of in dit geval van een werkelijke nederzetting mag worden gesproken, is verre van zeker. Volgens VAN GIFFEN is er in Drente slechts één enkele werkelijke opgraving verricht, die de periode vóór het Neolithicum betreft, te weten te Gasselte 6). Het is een station uit het Magdalénien, waar de vondsten inderdaad volkomen overeenstemmen met hetgeen te Meindorf aan het licht is gekomen. Over deze opgraving is echter nog niets naders bekend gemaakt.

voor het kennen van het Drentsche leven, onder redactie van J. Poortman, I (1943), 75-88.

4) VOERMAN, *Drente*, I, 89-120.

5) A. RUST, *Das altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meindorf* (1937); verg. G. SCHWANTES, *Die Vorgeschichte Schlesiens-Holsteins* (1938).

6) A. E. VAN GIFFEN, *Drente*, I, 415.

1) C. C. W. J. HIJSZELER en F. FLORSCHÜTZ, *Biologisch-archaeologisch onderzoek in Twente: Handelingen 28ste Natuur- en Geneeskundig Congres*, 1941, 149-151. — Verg. de voorloopige mededeeling van eenige zeer fraaie afbeeldingen, uitgegeven in Dec. 1940 door het Bestuur van de Vereniging Oudheidkamer „Twente”.

2) J. BUTTER, *Tijdschr. Kon. Aardr. Gen.*, 1941, 181-189.

3) G. H. VOERMAN, *Drente: Handboek Bull. N.O.B. 5e Serie Jaarg. I*

II. DE CULTUUR DER PAALWONINGEN

De vraag, of men in Nederland overblijfselen kan aanwijzen van de cultuur der paalwoningen is onlangs nog ter sprake gebracht 7). Voor het eerst zijn sporen van die cultuur aan het licht gekomen in het Bosscheveld even ten noorden van Maastricht onder Caberg in 1884 8). Behalve woningen zijn bij die gelegenheid overblijfselen van menschen, dieren en planten ontdekt, maar ook werktuigen van hertshoorn en aardewerk. Een werkelijke controle heeft evenwel bij deze vondst niet plaats gehad; het verslag is vrij vaag en de voorwerpen, die waren opgegraven, zijn grootendeels verloren. Het is dus niet verwonderlijk, dat het bericht vrijwel in het vergeetboek is geraakt 9).

Wellicht is het mogelijk op grond van eenige andere archaeologische gegevens toch nog tot een inzicht te komen over de verbreiding van de cultuur der paalwoningen, of de Michelsberger cultuur gelijk zij wel wordt genoemd. Zooals men weet, maakt het grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden gedurende het Neolithicum deel uit van twee groote cultuurprovincies, de Noord-Europeesche, waartoe Noord-Duitschland en een deel van de Scandinavische landen behooren, en de West-Europeesche, die zich uitstrekt tot België en Frankrijk. Het onderscheid komt in ons land vooral uit door de vormen van de bijlen 10). Ten noorden van de groote rivieren vindt men vrijwel uitsluitend het type, dat voor de Noord-Europeesche cultuur karak-

teristiek is, met een rechthoekige doorsnee die langzamerhand een vierkanten vorm aanneemt. Het westelijke type, dat een ovale doorsnee vertoont, komt bijna alleen in het Zuiden van ons land voor.

De bijlen van den noordelijken vorm behooren bij de cultuur der hunebedden. Daarnaast komen in de zelfde streek ook kleine bijltjes, eveneens van vierkanten vorm, voor in de graven, die tot de cultuur der bekera worden gerekend; deze laatste cultuur stamt uit Midden-Europa. De bijlen met de ovale doorsnee kunnen niet worden toegeschreven aan de verspreiders van de Bandceramiek, die deze werktuigen in een ronden vorm plachten te slijpen; zij worden daarentegen aangetroffen in de cultuur der paalwoningen. Bovendien behooren tot deze cultuur kleine instrumentjes van vuursteen, die steeds in een zeer groot aantal aanwezig zijn; zulke instrumentjes kent men, bij voorbeeld, uit de buurt van Venlo.

De bijlen met de ovale doorsnee zijn in het Zuiden van ons land hoofdzakelijk langs beken en riviertjes gevonden, dus in laag gelegen land waar de aanleg van paaldorpen mogelijk was. Uit die streek zijn ook veel voorwerpen van hertshoorn bekend, die wellicht tot de cultuur der paalwoningen behooren, als uit de Leveroy-sche beek bij Heythuizen, thans in het Museum van Oudheden te Leiden. Men mag dus hopen, dat eerlang ook duidelijk sprekende overblijfselen van de cultuur der paalwoningen in het Zuiden van ons land aan het licht zullen komen. Het is alleen eenigszins vreemd, dat dit tot nu toe niet is geschied. Mogelijk zal men dus de verschijnselen, die op de aanwezigheid van deze cultuur wijzen, op een andere manier moeten verklaren.

7) *Onze Oudheid*, 1944, 38-47.

8) C. UBAGHS, *Publ. de Limbourg*, 1884, 58-67.

9) Verg. *Nederland in den Rom. tijd* (3de druk, 1945), 315.

10) Verg. N. ABERG, *Die Steinzeit in den Niederlanden* (1916).

III. DRENTE

Over de opgravingen in Drente tot 1941 heeft VAN GIFFEN een zeer nuttige samenvatting gepubliceerd¹¹⁾. Men vindt er veel in, dat reeds bekend was, naast allerlei nieuwe gegevens; maar alles krijgt, nu het op deze wijze in samenhang wordt voorgedragen, toch een andere kleur. Met deze verhandeling, waaruit wij enkele bijzonderheden lichten om daarmee de meer recente vondsten te verbinden, heeft VAN GIFFEN een voortreffelijk overzicht gegeven van de oude geschiedenis van Drente. Hij heeft door zijn onderzoekingen die geschiedenis eerst voor ons ontsloten. Archaeologisch is het gewest door zijn werkzaamheid thans beter bekend dan alle andere gebieden in Nederland; langzamerhand begint zijn historie zich ook af te teekenen. De studie, waarop wij hier thans de aandacht vestigen, is een belangrijke bijdrage om te komen tot de synthese, die wij noodig hebben. Zoals steeds, in alle berichten die VAN GIFFEN over zijn onderzoekingen in het licht geeft, munten ook bij deze verhandeling de teekeningen en de foto's uit door duidelijkheid en overzichtelijkheid.

Na een inleidende beschouwing en een paar opmerkingen over het Palaeolithicum, waaruit wij boven reeds een mededeeling citeerden, vangt het eigenlijke betoog, dat VAN GIFFEN geeft, met het Neolithicum aan. Hij spreekt over de hunebedden, over de oudere onderzoekingen, die in deze groote monumenten zijn verricht, en over zijn eigen studieën. Nog steeds zet hij zijn werkzaamheid op dit gebied voort, zooals blijkt uit de onlangs

11) A. E. VAN GIFFEN, *Drente*, I, 397-564.

gepubliceerde artikelen over den „grafkelder” te Eext¹²⁾ en over het hunebed te Buinen in de gemeente Borger¹³⁾. In het laatst genoemde artikel deed hij ook een poging om de absolute chronologie van de Nederlandsche hunebedden met groote nauwkeurigheid vast te stellen. Het begin van de cultuur, waartoe zij behooren, kan, naar zijn meening, met vrij groote zekerheid kort vóór 2000 v. Chr. worden geplaatst.

Vervolgens wordt aandacht gegeven aan de graven, die als derivaten van de hunebedden moeten worden beschouwd, de heuvels met „steen kisten” en met steenen kransen of met steenen kappen, benevens de eenvoudige graven in het vlakke veld zonder bedekkende heuvels, waarin het voor de hunebedden karakteristieke aardewerk wordt gevonden. Een enkele heuvel met een steenen krans, die tot den ouderen Bronstijd behoort, is later nog opgegraven bij Drouwen in de gemeente Borger¹⁴⁾.

Zeer belangrijk is het bericht over de ontdekking van een dorpje, dat tot de zelfde cultuur moet worden gerekend als de Drentsche hunebedden, aan het Dümmermeer bij Dümmerlohausen in de zuidelijke punt van Oldenburg¹⁵⁾. Veel beter dan door de sporen van hutten, die HOLWERDA indertijd heeft ontdekt bij het Uddelemermeer, wordt door dit dorpje de manier van wonen der menschen, die de hunebedden hebben opgericht, duidelijk gemaakt.

De overblijfselen van de nederzet-

12) *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1943, 103-115; verg. het artikel over Mr. JOHANNES VAN LIER in *N.D.V.* 1942, 33-64.

13) *N. Dr. V.* 1943, 115-136.

14) *N. Dr. V.* 1942, 112-113.

15) H. REINERTH, *Germanenerbe*, IV (1938), 226 en volg.

ting aan het Dümmermeer waren in den venigen bodem, waarover in de eeuwen vóór het begin onzer jaartelling nog een laag klei was afgezet, bijzonder goed bewaard. In het geheel kunnen het een veertigtal huisjes zijn geweest, rechthoekig, maar veelal eenigszins scheef van vorm, bestaande uit een vertrek, dat soms door een wand in tweeën was verdeeld, en een voorhal. Zij waren opgetrokken van enkele staande palen, verbonden door vlechtwerk, dat met leem was bestreken. In een dezer woningen lag nog een vloer van planken, die buiten de wanden uitstaken. Haarden zijn in al deze huisjes aanwezig geweest. De meeste waren 4 bij 5 of 6 m groot; de ruimste woning mat 4,80 bij 7 m. Om het geheel was een meervoudige palissade aangelegd.

Het aardewerk, waarvan scherven werden gevonden, komt volkomen overeen met hetgeen elders in Oldenburg, en dus ook in Noordwest-Duitschland en Drente, in den hunebeddentijd in gebruik was. Werktuigen werden ontdekt uit hout, steen, hertshoorn en been, verder ook een roeispaan. Over de manier van leven der bewoners worden wij ingelicht door de overblijfselen van verschillende soorten van koren en vruchten. Wij weten verder op welke dieren zij jacht plachten te maken. Als huisdieren kwamen honden, groote en kleine runderen, schapen en varkens voor. Een paar menschedels herinneren aan het Dalische of Faalsche ras. Op deze wijze krijgen wij van het leven der menschen uit den hunebeddentijd een tamelijk sprekend beeld.

Naast de hunebedden, die als massagraven moeten worden beschouwd, staan, als de vertegenwoordigers van een andere beschaving, de individuele graven van de bekercultuur,

die steeds onder een heuvel zijn bedolven. Deze grafheuvels komen in het vervolg der verhandeling van VAN GIFFEN ter sprake met hun kenmerkende vormen, als „hutgrafheuvels”, „bijenkorfgrafheuvels”, „palissadeheuvels”, „ringslootheuvels”, enz. Daarbij worden eveneens de voorwerpen bestudeerd, die in zulke graven zijn ontdekt, voornamelijk de verschillende typen van bekers. Let men alleen op de ceramiek, dan trekt het de aandacht, dat in de hunebedden als karakteristieke vorm de trechterbeker wordt aangetroffen, terwijl in de grafheuvels duidelijk twee soorten van bekers aanwezig zijn, de touwbekers en de klokbekers. Het is evenwel niet mogelijk een vaste betrekking aan te toonen tusschen de vormen van de graven en de typen van de bekers. Evenmin kan men een duidelijke chronologische opeenvolging bij de graven en vazen vaststellen.

Het vraagstuk van de herkomst der beschavingsvormen wordt ook door VAN GIFFEN niet opgelost. Wat de hunebedden betreft, helt hij over tot de voorstelling, dat het in hoofdzaak het denkbeeld is geweest zulke enorme monumenten van groote steenblokken op te richten, dat werd verbreid; kolonisten, die steeds verder trokken en dit denkbeeld medevoerden, waren eerst in de tweede plaats van betekenis. Voor de chronologie moet men uitgaan van de opvatting, dat de geheele neolitische en aeneolitische beschaving, ook de cultuur van de trechterbekers en de hunebedden, aanvangt omstreeks 2000 v. Chr., terwijl het eindpunt van de cultuur der bekers op ongeveer 1400 v. Chr. moet worden bepaald.

Om vast te stellen in wat voor een soort van landschap de hunebedden en de grafheuvels van het Neolithicum

en het Aeneolithicum zijn aangelegd, is het van belang, dat VAN GIFFEN deze monumenten steeds heeft aangetroffen op een ondergrond zonder oerzandbank en met een heuvellichaam van schoon zand, terwijl de heuvels veelal in den Bronstijd zijn opgehoogd met een laag van heideplaggen. Bij de vlakke graven van den Steentijd loopt het heidepodsolprofiel over de graven heen. Men moet op grond van deze gegevens aannemen, dat het Neolithicum eindigt met het verdwijnen van het parklandschap uit de Atlantische periode. Met den Bronstijd komt het Subboreale, typisch Drentsche heidelandschap daarvoor in de plaats¹⁶). De schommelingen van het klimaat in deze periode worden, bij voorbeeld, op uitnemende wijze toegelicht door de vindplaatsen in Zwitserland, gelijk blijkt uit een aantal kaarten, die in het Schweizerische Landesmuseum te Zürich zijn tentoongesteld; deze kaarten zijn evenwel nog niet gepubliceerd.

Gedurende den Bronstijd zetten de verschillende vormen van de graven zich voort, zoowel degene die als derivaten van de hunebedden kunnen worden beschouwd als de afstammelingen van de grafheuvels uit het Neolithicum. Kenmerkend zijn de reeds zoeven genoemde ophoogingen van de oudere heuvels, die dus tot twee perioden moeten worden gerekend¹⁷). Een karakteristieke grafheuvel uit den Ouderen Bronstijd werd ontdekt te Eext in de gemeente

Anloo¹⁸). Het was een uit plaggen opgeworpen heuvel, met een centrale bijzetting in den vorm van een schachtgraf waarin een boomkist was geplaatst; het geheel was omgeven door een ringsloot. Op die wijze vormt dit monument een verbinding tusschen de ringslootheuvels uit den Steentijd en de kringgreppels van de latere urnenvelden. Een ander type wordt vertegenwoordigd door een heuvel bij Drouwen in de gemeente Borger¹⁹). Ook deze heuvel was opgebouwd uit omgekeerd gelegde heideplaggen met een schachtgraf en een eiken planken- of boomkist in het midden. In de randen bevond zich een krans van veldsteenen, een verre herinnering aan de hunebedden. In den ondergrond was het heidepodsolprofiel duidelijk zichtbaar.

Als voorbeelden uit den Jongeren Bronstijd mogen hier een paar heuvels worden genoemd, die zijn opgegraven in de legerplaats op het Hijkerfeld bij Hijken in de gemeente Beilen²⁰). In een van deze heuvels werden de sporen gevonden van verbrande menschenbeenderen en veel verkoold hout op een ondergrond van oud bouwland. Boven in den heuveltop waren drie urnen bijgezet van het type der Deverel-urnen. Deze laatste behooren in den Vroegen IJzertijd en zijn blijkbaar jonger dan de heuvel zelf. Op die wijze wordt het monument, in verband met de zede der lijkverbranding, met zekerheid in den Laten Bronstijd gedateerd.

In den zelfden tijd, op den overgang van de grafheuvels naar de urnenvelden, behoort een belangrijke bronsvondst, die in 1939 te Drouwen is opgegraven, maar nog steeds niet uit-

16) Verg. over dit vraagstuk O. DE VRIES, *Tijdschr. Kon. Ned. Aardr. Gen.* LIX (1942); 297-327; A. E. VAN GIFFEN, *N. Dr. V.* 1942, 113-116.

17) Grafheuvels, die twee en zelfs drie perioden vertegenwoordigen, zijn beschreven in de *Nieuwe Drentsche Volksalmanak*, 1941, 1942 en 1943.

18) *N. Dr. V.* 1942, 98-100.

19) *N. Dr. V.* 1942, 112-113.

20) *Drente*, 481-482, afb. 44a en b.

voertig is gepubliceerd 21). Deze vondst bestaat uit een „gordeltasch” of „Hängegefäß” (dat wil zeggen een platte bronzen bak met twee ooren, waarvan de bodem met een gegraveerd ornament van golflijnen is gedecoreerd), een gedeelte van een groote brilfibula, spiralen, zeven op verschillende wijze gedecoreerde polsringen, allerlei plaatjes en kralen. Het zijn voorwerpen, die tot de 4de en de 5de periode van den Bronstijd (volgens MONTELIUS) moeten worden gerekend. Het geheel is dus in den Ouderen Hallstatt-tijd onder den grond geraakt.

De cultuur van de urnenvelden, die op de laatstgenoemde graven volgt, valt over het algemeen in den Vóór-Romeinschen IJzertijd, maar begint, blijkens de oudste vondsten, reeds in den Jongeren Noord-Europeeschen Bronstijd en den Midden-Europeeschen Hallstatt-tijd. Het is een nieuwe zede de overblijfselen van den lijkbrand te bergen in urnen, die omgeven door kringgreppels bij elkander in velden worden bijgezet. Deze zede treedt zoo plotseling op, dat men, naar de meening van VAN GIFFEN, wel moet denken aan een immigratie van nieuwe elementen voor de bevolking. Behalve de reeds vroeger bekende kan men nog de onlangs bestudeerde begraafplaatsen van dien aard noemen in het Overdijksveld onder Gasteren in de gemeente Anloo 22), bij Holsloot in de gemeente Sleen 23) en te Drouwen in de gemeente Borger 24). Een schematisch overzicht van de verschillende vormen der kringgreppels, die men in de urnenvelden aantreft, werd door VAN GIFFEN gepubli-

ceerd 25). Bij het bericht over de opgraving in het urnenveld te Gasteren zijn kaartjes afgedrukt, waarop de ligging van de urnenvelden en van de „legerplaatsen” is aangegevend 26).

IV. DE ROMEINSCHE TIJD

Slechts weinig ontdekkingen van belang kunnen uit den Romeinschen tijd en de daarop volgende periode van de Grootte Volksverhuizing worden vermeld. — Dr. HOLWERDA heeft de resultaten bekend gemaakt van zijn opgravingen in een kleine nederzetting, die in de buurt van de inheemsche vesting op de heuvels ten oosten van Nijmegen is ontdekt 27). Het was naar alle waarschijnlijkheid een dorpje van Bataven, dat daar gedurende eenige jaren niet lang vóór het begin onzer jaartelling in stand is geweest. De Romeinsche voorwerpen, die bij die opgraving voor den dag kwamen, vertoonen een nauwkeurige verwantschap met de vondsten te Oberaden. Gelijk bekend, behooren deze laatste tot den oudsten tijd van de Romeinsche heerschappij aan den Neder-Rijn, onder het gouverneurschap van Drusus en niet lang daarna

Aan Dr. HOLWERDA danken wij eveneens een uitvoerige publicatie over het aardewerk uit de bij Nijmegen ontdekte grafvelden, dat in de pottenbakkerij bij Holdoorn is vervaardigd 28). Dit is een werk, dat men kan beschouwen als een deel van het resultaat der hoogst belangrijke opgravingen te Holdoorn uit de laatste jaren. De op het terrein van den Holt-

25) *N. Dr. V.* 1941, 136-137.

26) *N. Dr. V.* 1941, aff. 38 en 39.

27) J. H. HOLWERDA, *Oudb. Meded.* XXIV (1943), 35-58.

28) J. H. HOLWERDA, *Oudb. Meded.* XXIV Suppl. (1944).

21) *Drente*, 483-484, aff. 45.

22) *N. Dr. V.* 1941, 103-106.

23) *N. Dr. V.* 1941, 119-121.

24) *N. Dr. V.* 1943, 97-98.

heurnschen Hof gevonden groote ovens voor het bakken van bouwsteenen en de ovens van kleinere afmetingen voor het bakken van aardewerk zijn nog niet bekend gemaakt. Bovendien verlangen wij naar een lijst van de baksteenen met stempels, die bij de opgraving aan het licht zijn gekomen. Dat is alles voor de Romeinse geschiedenis van zeer groot belang. Vooral een zorgvuldige studie van de stempels op de baksteenen kan belangrijke gegevens verschaffen voor onze kennis van de militaire afdeelingen, die in Nederland hebben gelegen.

Overblijfselen van Romeinse landhuizen werden opgegraven te Kessel-Hout aan de Maas in Limburg en te Kaalheide in de gemeente Kerkrade²⁹). De eerste lag in de nabijheid van den „goudakker”, waar vroeger eenige Romeinse munten zijn gevonden³⁰); uit Kessel zelf zijn talrijke Romeinse oudheden bekend, onder andere een altaar met afbeeldingen van goden³¹). Het tweede vertoont het type met de voorgalerij aan het front, dat in ons land veelvuldig voorkomt³²).

De verhandeling van VAN GIFFEN, waaraan wij boven reeds allerlei bijzonderheden hebben ontleend, bevat ook enkele gegevens over Romeinse vondsten in Drente³³). Het zijn sporen zoowel van graven als van nederzettingen. De eerste zijn meestal moeilyk dateerbare brand- of brandstapel-heuvels en urnenvelden. Bij de

laatste trekken vooral de overblijfselen van een vijftal vestingen de aandacht, die achtereenvolgens op de zelfde plaats in het Noordsche Veld bij Zeijen zijn aangelegd. Van deze vestingen zijn thans een voortreffelijk plan en een reconstructie gepubliceerd³⁴). Een dergelijk nog uitgestreker complex bevindt zich zuidelijk van Zeijen te Rhee. Daar zijn Romeinse dakpannen en scherven van sigillata ontdekt, maar tevens geometrisch versierd aardewerk, dat men anders alleen uit de Vóór-Romeinse terpencultuur kent.

Het complex te Rhee heeft zich op de zelfde wijze ontwikkeld als de cultuur van de terpen, die wij door de opgraving van Ezinge zoo goed kennen. Bij beide vindt men in de bovenste laag de sporen van kleine hutjes. Zij verraden het binnendringen van een nieuw element voor de bevolking, de komst van de Saksen omstreeks 400 o.J., zoowel in de zandstreek als in het gebied van de terpen. Daarbij knoopen de latere vondsten aan, die men tot den Volksverhuizingstijd kan rekenen, voornamelijk de grafvelden waarin de dooden in rijen zijn bijgezet.

De immigratie van de Saksen wordt ons eveneens gedemonstreerd door de onderzoekingen in de terp van Driesum iets ten zuiden van Dokkum, waar in 1942 en 1943 opgravingen plaats hadden³⁵). De eenige woonlaag, die daar werd gevonden, lag dicht onder de tegenwoordige oppervlakte op een natuurlijke hoogte van zand en bevatte de sporen van woningen, waterputten en stookplaatsen. In enkele gevallen kon men den vorm van de woningen goed vaststellen. Uit de oudste periode dateeren de be-

29) *Onze Oudheid*, 1944, 61-62.

30) *Oudh. Meded.* 1936, 46-51; *Exc. Rom.* III, 64.

31) Museum te Leiden, *Catal.* 224 nr. II; *Exc. Rom.* III, 63.

32) *Verg. Nederland in den Romein-schen tijd* (3de druk, 1945), blz. 327.

33) A. E. VAN GIFFEN, *Drente*, I, 513 en volg.

34) *Drente*, afb. 56 en 57.

35) *Onze Oudheid*, 1944, 61.

kende lange Friesche huizen. Kleine in den grond gegraven kuilen zijn karakteristiek voor de latere Saksische bevolking. Tal van voorwerpen, onder andere Romeinsche munten, werden bij de opgraving ontdekt.

Het bericht over een enkele vondst uit lateren tijd, die in het zuiden van ons land werd gedaan, kan hier worden aangesloten. Te Rothem onder Meerssen werden Frankische graven uit de 6de en de 7de eeuw aan het licht gebracht ³⁶⁾. Het was een grafveld, waarin de dooden waren bijgezet met tal van voorwerpen van allerlei aard ³⁷⁾. In een van deze graven werd een krijgsman gevonden met twee zwaarden naast zich aan zijn linker zijde, een schild aan zijn voeten, een speer eveneens links van hem; op de hoogte van zijn middel waren nog de sporen van een lederen gordelriem met een bronzen gesp zichtbaar; aan zijn voeten lag een klein potje. — De vondsten berusten in het museum te Maastricht.

Naast de onderzoekingen in den bodem vallen er opnieuw eenige verhandelingen te registreeren over de geographie van ons land in den Romeinschen tijd. Ditmaal waren het de rivierlooppen, die het meest de aandacht trokken, onder andere de Linge en de werken uit den tijd van DRUSUS ³⁸⁾. Ook aan de teekening van onze kust op de kaarten van PTOLEMAIOS ³⁹⁾ en aan de Fossa Corbu-

lonis ⁴⁰⁾ werden uiteenzettingen gewijd. Men kan echter niet zeggen, dat de schrijvers tot een geheel bevredigende oplossing van de vraagstukken zijn gekomen.

V. DE ROMEINEN IN BELGIË

De Romeinsche geschiedenis van een beperkt gebied als Nederland kan men onmogelijk bestudeeren zonder kennis te nemen van de naburige landstreken. Met vreugde begroeten wij dus het kleine, maar voortreffelijk bewerkte boekje van BREUER over België in den Romeinschen tijd ⁴¹⁾. Tot nu toe moesten wij ons, wat de Romeinsche geschiedenis van België aangaat, vergenoegen met het voor zijn tijd uitnemende overzicht van CUMONT ⁴²⁾. Het boekje van BREUER is als een hernieuwing, maar ook als een belangrijke aanvulling hoogst nuttig.

In drie hoofdstukken heeft de Schrijver zijn studie verdeeld. Het eerste handelt over het Romeinsche Rijk. Men vindt daarin een beschouwing over het gedeelte van dit Rijk, dat met het tegenwoordige België overeenkomt, en over de volksstam-

40) B. H. STOLTE JR., *Tijdschr. voor Gesch.* 1943, 216-223. — Ik maak van deze gelegenheid gebruik om aan te teekenen, dat de verhandelingen over de „Gracht van Corbulo” van den Heer W. F. LICHTENAUER is verschenen in het *Tijdschr. voor Gesch.* van 1935, zoodat hem de studie van Generaal KROON over de beteekenis van het fort te Arentsburg, die in 1939 is uitgekomen, nog niet bekend kan zijn geweest; verg. *Oudb. Jaarb.* XII (1943), blz. 77 en 79, noot 27.

41) J. BREUER, *La Belgique Romaine* (1944).

42) F. CUMONT, *Comment la Belgique fut romanisée: Annales de la Société d'archéologie de Bruxelles*, XXVIII (1914), 77-181.

36) *Onze Oudheid*, 1944, 62; verg. de afbeelding op blz. 28.

37) Over Frankische graven verg. A. STEEGER, *Germ. Funde aus Krefeld* (1937); R. VON USLAR, *Westgerm. Bodenfunde* (1938).

38) J. J. PANNEKOEK VAN RHEDEN, *T.K.A.G.* 1942, 661-689 en 852-878; verg. L. DE JONG, *T.K.A.G.* 1944, 126-138.

39) F. KROON, *T.K.A.G.* 1942, 217-242; met een naschrift van F. C. WIEDER.

men die daar woonden, een overzicht van zijn geschiedenis in den vorm van een kroniek, de inrichting van het bestuur en van het leger dat er in garnizoen lag. In het tweede hoofdstuk komen de sporen ter sprake, die Rome in dit gebied heeft nagelaten: de munten en de maten, de wegen, de woningen en nederzettingen van geringen omvang, de steden (Doornik, Tongeren, Arlon), de graven, de kunst, de godsdienst, landbouw, nijverheid en handel. Het derde hoofdstuk is gewijd aan den ondergang van het Romeinsche Rijk. Aan het slot vindt men een beknopte, maar zeer nuttige bibliographie.

Ter completeering van onze Nederlandsche geschiedenis is het boekje van den Heer BREUER zeker van groot belang. Het wordt bovendien op voortreffelijke wijze aangevuld door het werk van den Gentschen hoogleeraar H. VAN DE WEERD over de Gallo-Romeinsche archaeologie der Nederlanden⁴³). Natuurlijk komt België het best tot haar recht. Ook aan ons land is intusschen veel aandacht besteed, ten minste voor zoover het ten zuiden van den Rijn ligt; het gebied van de meren in het midden en het land van de Friezen in het noorden vallen buiten het bestek.

Men vindt hoofdstukken over de wegen en militaire werken, over de burgerlijke nederzettingen en villa's, over de graven en heiligdommen, over inscripties, munten en beeldhouwwerken, over aardewerk, glas en metalen voorwerpen. Dit alles is met afbeel-

dingen toegelicht. Uitvoerige bibliographische aantekeningen stellen de lezers in de gelegenheid zich verder te oriënteren.

Oorspronkelijk is het mijn plan geweest een dergelijk overzicht op te nemen in het werk over Nederland in den Romeinschen tijd. De bezwaren waren evenwel tijdens de bezetting te groot door de onmogelijkheid te reizen, met name naar België en naar het Rijnland. Op die wijze heb ik dit plan uitgesteld. Het verheugt mij, dat het boek van den Heer VAN DE WEERD de uitvoering overbodig maakt. Bovendien is het een groot voordeel, dat het materiaal uit het Zuiden, dat gedeeltelijk zoo moeilijk toegankelijk is, tezamen met het noordelijke is verwerkt.

Uitteraard zijn er enkele misvattingen. Het door REMOUCHAMPS ontdekte castellum bij Valkenburg aan den Rijn is op blz. 73 in Zuid-Limburg gelocaliseerd. Wanneer eenmaal de opgravingen van VAN GIFFEN in het tweede castellum te Valkenburg zijn bekend geworden, zal zulk een verwisseling wel niet meer geschieden.

Het is te betreuren, dat de kaart van de Romeinsche wegen in Nederland uit den *Historischen atlas* is overgenomen en niet de verbeterde teekening, die in het *Oudheidkundig Jaarboek* een plaats heeft gekregen. Jammer genoeg, ontbreekt zulk een kaart voor het Zuiden. Men vindt niet anders dan een reproductie van de kaart in het werk van R. DE MAYER over de Romeinsche villa's in België. Een kaart met de vindplaatsen van Romeinsche oudheden was zeer gewenscht geweest.

43) H. VAN DE WEERD, *Inleiding tot de Gallo-Romeinsche archaeologie der Nederlanden* (1944).

IOANNES RIJNBOUT, EEN NEDERLANDS BEELDHOUWER UIT DE 19DE EEUW

DOOR DR R. VAN LUTTERVELT

Geen hoofdstuk uit de Nederlandse kunstgeschiedenis is zo verwaarloosd als de beeldhouwkunst der 19de eeuw. Handboeken en monografiën zwijgen er over, alsof in die periode de beeldhouwkunst in ons land in het geheel niet boefend werd. Ook al is het wel zeker, dat de Nederlandse sculptuur uit de vorige eeuw niet tot de belangrijkste uitingen van onze nationale kunstproductie heeft behoord en evenmin bijzonder omvangrijk is geweest, toch is dit geenszins een motivering om geheel aan haar voorbij te gaan. Wil men echter een overzicht van dit onderwerp krijgen, dan zal het nodig zijn te beginnen met het maken van monografische studies. Zo'n studie wil het hier volgende artikel zijn.

De Nederlandse beeldhouwkunst is bij de komst van het Calvinisme aan het kwijnen geraakt. In ons land, dat reeds in de ongunstige positie verkeerde van nature noch steen noch voldoende hout op te leveren, vonden de beeldhouwers na het plotseling wegvallen van de opdrachten voor de kerk te weinig werk meer om met succes hun kunst uit te oefenen en scholen te vormen. De enkele grafmonumenten en geveldecoraties die sedert dien besteld werden verzekerden hen geen geregeld bestaan. Dientengevolge verdween al spoedig de Noord-Nederlandse school van beeldhouwers zo goed als geheel. Slechts aanvoer van krachten uit het buitenland bracht hier in de 17de en 18de eeuw af en toe nog wat leven. De figuren, van wie in die tijd in ons land leiding uitging, waren zonder uitzondering vreemde-

lingen: QUELLINUS en VERHULST, BAUERSCHIEDT, CRESANT en XAVERY; kortom, men stond geheel in de ban van de Zuidelijke Nederlanden. In het begin van de 19de eeuw was de toestand nog precies zo. GODECHARLE en VAN GEEL vormden het voorbeeld, waarnaar de meeste Nederlandse beeldhouwers hun ogen richtten. De in zijn tijd zeer beroemde LOUIS ROIJER b.v., die bovendien een geboren Mechelaar was, stamde uit dit milieu.

Anderen zochten het nog verder van huis: PAULUS JOSEPH GABRIEL, die in 1819 stadsbeeldhouwer van Amsterdam werd, was jaren lang, als kwekeling van onzen Fransen koning Lodewijk Napoleon, leerling van PIERRE CARTELLIER in Parijs en daarna te Rome een vriend en volgeling van CANOVA.

Naast de grote, op internationale voet geschoeide beeldhouwkunst van deze meesters bestond in ons land een bescheidener tak van sculptuur, die van de steenhouwers, de practiciens en de ornamentsnijders, de beoefenaren van de in renaissance, barok, rococo en classicisme steeds onmisbare kunstnijverheid dus, die zich echter nu en dan ook wel eens aan een zuiver stuk beeldhouwwerk waagden. Uit deze kring kwam IOANNES RIJNBOUT of RIJNBOUTT (men vindt beide manieren van spellen door elkaar gebruikt), de man die ons interesseert. Hij werd geboren den 29sten Januari 1800 te Utrecht als zoon van den daar ter plaatse als verdienstelijk gekwalificeerden orna-

IOANNES RIJNBOUT

Afb. 1. SINT FRANCISCUS VAN ASSISI. MODEL
VOOR BEELD IN DE SINT JANSKERK TE ROZENDAAL.
1837—1839

JOSEPHUS ANTONIUS RIJNBOUT

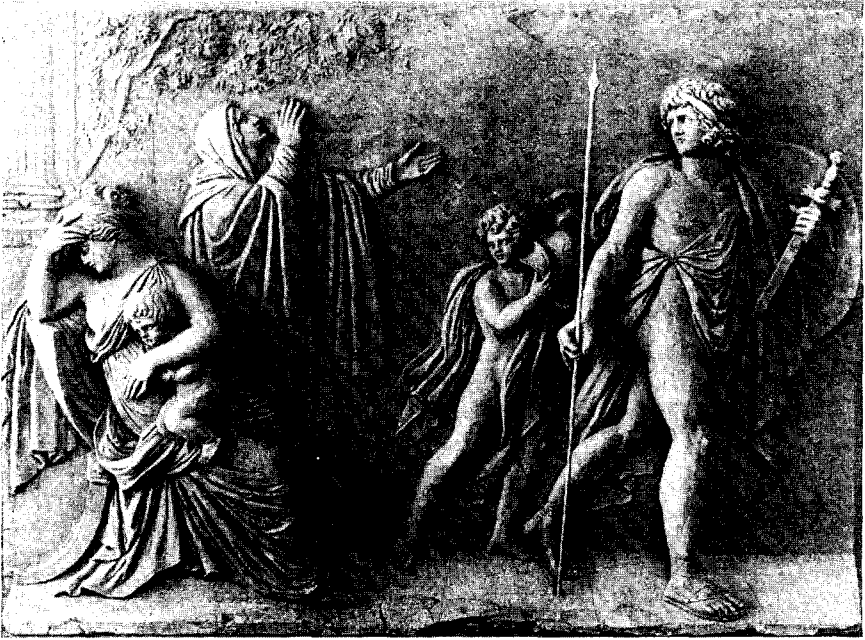

Afb. 2. SPIEGELIJST VAN LINDENHOUT.
(CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT)

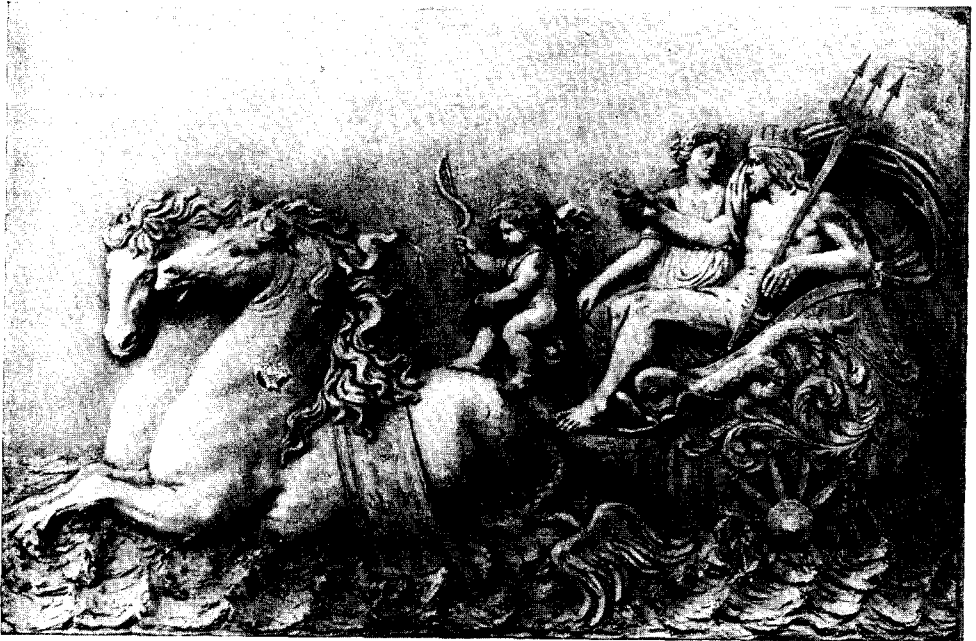
IOANNES RIJNBOUT

Afb. 3. CHRISTUS ALS SALVA-
TOR, COPIE NAAR EEN 16DE
EEUWSCH HOUTEN BEELD.
TERRACOTTA. (CENTRAAL
MUSEUM, UTRECHT)

Afb. 4. HET AFSCHEID VAN HECTOR EN ANDROMACHE. RELIEF IN KLEI, 1831.
(CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT)

Afb. 5. DE ZEGETOCHT VAN NEPTUNUS. RELIEF IN KLEI, 1837.
(CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT)

mentsnijder HUBERTUS RIJNBOUT 1). Zijn opleiding ontving hij in de werkplaats van zijn vader, waar ook zijn broers JOANNES JACOBUS (1798-1849), die als modelleur van figuren in was en als ornamentsnijder in zijn levensonderhoud voorzag, en CHRISTIANUS JOSEPHUS, die later IOANNES als ornamentsnijder ter zijde stond, werkzaam waren.

De RIJNBOUTS waren katholiek, een omstandigheid die zeker heeft bijgedragen tot de bloei van het familiebedrijf. Want in Utrecht waren, ook na de verdrijving der bisschoppen, tal van katholieken blijven wonen, die tijdens de hele duur van de Republiek der Verenigde Nederlanden hun godsdienst trouw zijn kunnen blijven. Zij oefenden haar uit in schuilkerken, maar veel vaker in min of meer officieel toegestane kerkgebouwen, die alleen niet aan de openbare weg mochten liggen. Tal van kunstwerken, die tegenwoordig nog in de katholieke kerken van Utrecht gebruikt worden of die in het Aartsbisshoppelijk Museum daar ter plaatse zijn tentoongesteld, getuigen ervan, dat deze staties dikwijls tamelijk rijk waren ingericht. Heel wat kunstenaars, uit de aard der zaak belijders van het Roomse geloof, moeten voor deze kerken gewerkt hebben, ja wij mogen wel zeggen, dat mede door de kerk een kleine kring van katholieke artiesten en handwerklieden te Utrecht een bestaan vond. De zilversmid NICOLAES VERHAER is de belangrijkste onder hen geweest.

Toen na het einde van de Republiek de katholieke godsdienst niet langer half in het verborgene behoefde te worden uitgeoefend, groeide deze „in-

dustrie" belangrijk uit, en bij de opbloei van hetatholicisme in Nederland, die in het tweede kwart van de 19de eeuw zijn beslag kreeg — o.a. als gevolg van onze tijdelijke vereniging met België — openden zich voor onze beeldhouwers en werklieden in de kunstnijverheid ongekende perspectieven. Overal in het land werden nieuwe katholieke kerken gebouwd die om versiering vroegen. RIJNBOUT's overgang van de ornamentale naar de vrije beeldhouwkunst zal, behalve door persoonlijke neigingen, zeker in sterke mate door deze ontwikkeling zijn bevorderd. De kunstnijverheid is intussen steeds zijn belangstelling blijven trekken, ook in de tijd dat hij reeds een beeldhouwer van naam was. Daardoor was hij juist bijzonder geschikt voor de decoratie van kerken. Met evenveel gemak maakte hij b.v. voor de R.K. kerk te Bakhuyzen in Friesland heiligenbeelden als een communiebank en een altaar, of, in 1861, voor die te Bolswart twee levensgrote geknielde engelen benevens de bijbehorende voetstukken in neo-gothieke trant.

De stijl van RIJNBOUT's werk kenmerkte den artiest die zichzelf langzamerhand uit het kunstambacht tot de vrije kunst had omhooggewerkt. Hij moest het in zijn jonge jaren zonder leermeester in de sculptuur stellen en koos zich derhalve het werk van anderen, dat hij hetzij in natura, hetzij uit afbeeldingen leerde kennen, tot voorbeeld. Welke kunstwerken, boeken en platen hij tot zijn beschikking heeft gehad, is thans moeilijk meer uit te maken. Utrecht was in de tijd dat RIJNBOUT jong was, niet rijk aan moderne sculptuur. Men vond er het werk van DAVID MULDER (1746-1826), een bescheiden houtsnijder en modelleur van kleine relieffportretten in gips, die door zijn directeurschap

1) J. IMMERZEEL, *Levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters*. Derde deel, Amsterdam, 1843, blz. 48.

van het plaatselijk Schilderscollege enige invloed op zijn stadgenoten uitoefende. Toen RIJNBOUT begon te beeldhouwen was MULDER echter reeds op leeftijd. In de tweede helft van de 18de eeuw werkte verder te Utrecht de beeldhouwer W. F. KOOPMAN, van wiens leven nog zo goed als niets bekend is, doch van wien een drietal in klassicistische stijl opgevatte portretmedaillons in gips in het Centraal Museum bewaard wordt. Evenals MULDER was ook hij meer dan een volle generatie ouder dan onze RIJNBOUT. Het Frans-Italiaanse classicisme, dat de mode van de tijd was, was dus te Utrecht niet in krachten van betekenis vertegenwoordigd.

Het verblijf van koning Lodewijk Napoleon, die veel voor de verbreiding van het classicisme in Nederland gedaan heeft ²⁾, te Utrecht in 1807, was van korte duur en van een te geïmproiseerd karakter dan dat er een diepgaande invloed op de kunstenaars van zijn tijdelijke hoofdstad uit kon voortvloeien ³⁾. De grote buitenlandse dragers van de klassicistische sculptuur heeft RIJNBOUT niet persoonlijk gekend. Zover wij

2) M. D. OZINGA, *De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland*, in: *Oudheidkundig Jaarboek*, 1942, blz. 63 vlg., passim.

3) Men zie b.v. de *Mémoires sur la cour de Louis Napoléon et sur la Hollande*, Paris 1828, blz. 34, waaruit duidelijk blijkt hoe improviséerd het verblijf van den koning van Holland te Utrecht was: „Louis voulut habiter la ville d'Utrecht. Pendant son absence il avait fait faire l'acquisition de plusieurs maisons qui prirent le titre de palais. Louis partit donc pour Utrecht au mois d'octobre 1807, accompagné de toute la cour, qui se logea difficilement et très-incommodement dans une espèce de palais, dans une ville silencieuse et distribuée depuis long-temps pour un tout autre usage qu'une résidence royale”.

weten heeft hij nooit gereisd en vreemde beeldhouwers bezochten in deze jaren ons land niet. Maar dat betekent niet dat hun werk hier onbekend was. Afbeeldingen ervan werden al spoedig in Nederland verspreid, b.v. van het fraaie grafrelief dat CANOVA vervaardigde voor den in de Chiesa dei Eremitani te Padua begraven prins Frederik van Oranje (1807).

Uit hetgeen onze landgenoten in het begin van de 19de eeuw aan classicistische werken voortbrachten blijkt duidelijk, dat zij volkomen op de hoogte waren van het internationale peil van de smaak van hun tijd. RIJNBOUT moet de sculptuur van de Empire voornamelijk uit boeken hebben leren kennen. En zeker niet minder stelde hij zich op deze wijze op de hoogte van de beeldhouwkunst der antieken. Over dit onderwerp waren immers niet lang tevoren belangrijke en fraai geïllustreerde werken verschenen. Het noemen van de namen van WINCKELMANN en den COMTE DE CAYLUS zij hier voldoende om aan te duiden, hoe belangrijk de boekenproductie op dit gebied tegen het einde der 18de eeuw wel was. RIJNBOUT is altijd een groot lezer geweest. Zijn vriend en stadgenoot, de kunsthistoricus KRAMM, die zelf aanvankelijk een aanhanger van het classicisme was, vertelt in zijn *Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders*, dat onze kunstenaar een bibliotheek bezat om van te watertanden. Zijn verzameling prenten, meest oude, die voornamelijk onderwerpen uit de gewijde geschiedenis behandelde, was niet minder omvangrijk. Zo behoeft het ons dan geenszins te verwonderen, dat RIJNBOUT zijn artistieke loopbaan begon als volbloed classicist. Wij hebben van hem uit deze periode o.a. over een klein, in een

kastje gevat relief van klei, waarop het afscheid van Hector en Andromache is voorgesteld 4). Het is rechts onderaan voluit gesigineerd en gedateerd: I. Rijnbout Fecit 1831 (afb. 4). De kunstenaar was in dit werk geheel en al de navolger van den ook in Nederland goed bekenden en toenmaals al-overheersenden Italiaansen beeldhouwer ANTONIO CANOVA. Scherp en heel zuiver tekende hij de figuren af tegen de achtergrond. Deze is, afgezien van de aanduiding van een zuilengalerij en een boom links, geheel oningevuld gelaten, waardoor het strenge effect van het relief aanmerkelijk versterkt wordt. Groot was de belangstelling van den modelleur voor het naakt en voor ingewikkelde draperiën naar antieke trant. Figuren en koppen zijn verheven en monumentaal opgevat, doch zij hebben daardoor, evenals trouwens alle kunst der Empire, een weinig persoonlijk karakter gekregen. De gebaren en gelaatsdrukkingen zijn tot theatrale poses verstard in plaats van dat zij werkelijke, levende gemoedsaandoeningen weergeven. Hierdoor verreed de kunstenaar echter dat hij in een al te veel aan dramatisch effect verviel, waaraan de na hem komende generatie der romantiek zich maar al te vaak te buiten is gegaan.

Een volgend relief in dezelfde trant stelt de zegetocht van Neptunus voor 5) (afb. 5). Het onderwerp behoort geheel tot de Empire. Plastisch in brons uitgevoerd zou een dergelijke zuiver van ter zijde geziene groep de beste Franse pendule uit deze stijl niet ontsieren! Evenals het afscheid van Hector en Andromache heeft de

beeldhouwer ook hier de voorstelling geplaatst voor een effen achtergrond. Ook dit maal een scherp accentueren van de contouren en, in verband daarmee, een uitgesproken voorliefde voor het profiel-aanzicht. Het onderwerp bracht mee dat de vormen fantasie-rijker, ja grilliger werden dan die van het vorige relief. De golven der zee, de manen van de onstuimig steigende paarden, de fladderende mantel van den god (onmiskkenbare navolging van de draperie van RAFAEL's Galathea 6), gaven alle aanleiding om de klassieke rust van een evenwijdige, zo mogelijk rechtlijnige rimpeling of plooienvol op te geven. Maar daarmee werd de zuivere, scherp afgetekende, men kan gerust zeggen de harde vormgeving van het classicisme

6) RIJNBOUTS broer JOANNES JACOBUS boetseerde, volgens een mededeling van KRAMM, in of kort vóór 1830 een compositie naar de Galathea, die op een tentoonstelling te Amsterdam in 1830 was te zien. JOANNES heeft de voorstelling van dit beroemde fresco dus zeker gekend.

KRAMM noemt van de hand van JOANNES JACOBUS verder nog de volgende werken: een zeer groot Mercuriusbeeld dat op een tuinkoepel aan de straatweg bij Breukelen (in 1826 door KRAMM gebouwd) werd geplaatst, een relief met de voorstelling van de heilige familie naar RAFAEL, dat naderhand in het bezit van KRAMM kwam, een relief met Abraham en Hagar naar ADRIAAN VAN DER WERFF (naar een doek dat thans in het Utrechtse museum wordt bewaard? Catalogus der schilderijen no. 425), een Genius, de Utrechtse kunst bekronende en een Bacchus met Ceres, beide naar eigen vinding (het laatste stuk werk het eigendom van 's meesters oudsten zoon HUBERTUS THEODORUS) alsmede beelden en andere versierselen voor verschillende katholieken kereken. Op een tentoonstelling van werken van levende meesters, te Utrecht gehouden in 1848, was voorts een door hem geboetseerde heilige Augustinus aanwezig. Men vraagt zich tegenwoordig af waar al dit werk gebleven is.

4) Centraal Museum, Utrecht, 19.5 × 29 cm.

5) Centraal Museum Utrecht, 22.5 × 34.5 cm.

niet verlaten. Curieus is het wiel van Neptunus' wagen dat, zeer logisch, maar aesthetisch niet geheel bevredigend, is opgevat als het scheprad van een raderboot, waarvan het water afdruipt. Ook dit onderdeel werd van de Galathea in de Villa Famesina overgenomen.

Een derde relief van dit type dook onlangs in een Utrechtse kunsthandel op. Het geeft weer Christus en de Samaritaanse vrouw. De vormgeving is strenger dan die van Neptunus' zegetocht. Monumentaal gevoeld doch uiterst koel, bijkans mathematisch, is de uitbeelding van de twee tegenover elkaar geplaatste figuren geworden. Aangezien Jezus in de oudheid geleefd heeft meenden de klassicisten van de Empire-tijd bij de taferelen uit Zijn historie antiquiserende vormen te mogen toepassen. Heel het gedurende de laatste halve eeuw verworven nieuwe inzicht betreffende de oudheid kwam zodoende ook aan de kennis van het Christendom en de uitbeelding daarvan ten goede.

Enkele jaren later vervaardigde RIJNBOUT voor het nieuwe gebouw van het Provinciaal Gerechtshof, thans Arrondissementsrechtbank, dat CHRISTIAAN KRAMM in 1837-1839 bouwde op de plaats van de oude, helaas afgebroken, Sint Paulusabdij aan de Hamburgerstraat te Utrecht, een meer dan levensgrote, gevleugelde Justitia-figuur, of, zoals KRAMM haar noemde, de Genius der Wetgeving. Zij werd in de halfcirkelvormige nis of ruime tympanon boven de ingangsportiek geplaatst. Ook dit beeld is in zuiver klassicistische, zeer strenge doch droge trant uitgevoerd. Met haar beide armen steunt zij twee grote stenen platen, een soort van tafelen der wet, die een opschrift dragen, dat de herinnering aan de installatie van

de rechterlijke macht in het gebouw, levendig houdt.

Links leest men :

NEDERLANDSCHE
WETGEVING
1 OCTOBER
MDCCCXXXVIII

en rechts :

ONDER
DE REGERING
VAN
WILLEM Ie
KONING
DER NEDERLANDEN
INGEVOERD.

De tafels zijn bruin gekleurd; het beeld zelf is, evenals trouwens het gehele massieve en fantasielooze gebouw, bedekt met een grauwwitte saus, die in die jaren gebruikelijk was en die ons tegenwoordig dikwijls zo onaangenaam aandoet. Werkelijke goede, strenge vormen laat deze, zich in het geheel niet opdringende, tint voortreffelijk uitkomen; minder gelukkige, zoals die van KRAMM gewoonlijk waren, steunt zij echter allerminst.

De samenwerking tussen KRAMM en RIJNBOUT moet intiem geweest zijn. Na afloop van de bouw schonk de beeldhouwer het in terracotta uitgevoerde model voor de Justitia (afb. 6) aan den architect. Deze zette het op een voetstuk, dat hij met voluten versierde en aan de voorkant voorzag van vijf medaillons van gips, waarop de koppen van de vijf, naar zijn oordeel grootste, kunstenaars aller tijden waren aangebracht: MICHEL ANGELO, TITIAAN, RUBENS, RAFAEL en LEONARDO DA VINCI⁷⁾. De kunsthistori-

7) Gemeente Archief, Utrecht. S. MULLER FZN, *Catalogus van den topographi-*

cus in KRAMM verloochende zich niet! En RIJNBOUT, die zoals wij reeds zeiden, en volgens het getuigenis van KRAMM zelf, evenals deze een groot boekenliefhebber was, zal de toevoegingen aan zijn ontwerp wel hebben toegejuicht. Het beeldje kwam later in het Centraal Museum. MICHEL ANGELO's portret is het enige van de vijf beeltenissen, dat het voetstuk tegenwoordig nog siert.

Wij weten niet of RIJNBOUT, die, blijkens zijn benoeming in 1858 tot leraar in de ornamentiek⁸⁾, ook op dit gebied bekwaam moet zijn geweest, nog meer voor KRAMM of voor andere architecten heeft gewerkt. Onmogelijk is dit niet, maar het decoratieve werk aan de Empire-gebouwen is in Nederland doorgaans dermate onpersoonlijk en droog uitgevallen, dat het geheel ondoenlijk is, er de hand van een bepaalden meester in te herkennen. En

schen atlas der stad Utrecht, Utrecht, 1878, blz. 98, no. 1504; Centraal Museum, Utrecht, *Catalogus van het Historisch Museum der stad*, Utrecht, 1928, no. 340. Hg 57, br. 63 cm.

8) RIJNBOUT was volgens LIEFLAND's *Kronyk voor Utrecht's beeldende Kunst en Nijverheid*, I, 1858, blz. 15, onderwijzer in de boetseerkunde aan de Stadsscholen voor teeken- en bouwkunde, waar hij aan een vijftigtal leerlingen onderwijs gaf. Zijn zoon JOSEPHUS ANTONIUS ontving in 1858 een getuigschrift van deze instelling voor „Voorwerpen, welke naar pleisterbeelden en koppen zijn vervaardigd”. KRAMM vertelt bovendien dat deze er een zilveren medaille als prijs voor betoonde voortreffelijkheid behaalde. Dezelfde kunsthistoricus vermeldt verder dat IOANNES in 1852 zijn aanstelling als leraar in het boetseren ontving, bij gelegenheid van een uitbreiding der school. Zes jaar later werd RIJNBOUT tevens benoemd tot docent in het ornamentekenen en boetseren aan de Technische school in zijn woonstad (C. KRAMM, *De levens en werken der Nederlandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters*, Vijfde deel, Amsterdam 1861, blz. 1426.)

op schrift of in druk is een dergelijk contact zelden meer overgeleverd.

Aldus werkende heeft RIJNBOUT naam gemaakt als vervaardiger zowel van toenmaals in de mode zijnde pseudo-antieke als van kerkelijke sculptuur. Ook buiten zijn vaderstad werd hij op den duur bekend. Tal van opdrachten voor het maken van beelden, voornamelijk ter versiering van kerkgebouwen, vielen hem toe. Wij noemen reeds het werk van zijn hand voor de kerken te Bakhuyzen in Friesland en te Bolswart. Voor de Sint Bavokerk in het niet ver van Utrecht gelegen Harmelen werd bij hem een beeld van den titel-heilige besteld. Enige jaren geleden is het gebouw door een nieuw vervangen, waarbij de schepping van onzen meester is verdwenen.

Voor de in 1837 begonnen en de 23ste Mei 1839 door mgr VAN WIJCKERSLOOT VAN SCHALKWIJK gewijde Sint Janskerk te Rozendaal, die in late Empire-stijl was gebouwd, maakte RIJNBOUT zes grote beelden, die tegen de pilaren in het schip vóór het koor en bij de viering werden opgesteld⁹⁾. In het Centraal Museum te Utrecht worden de in terracotta uitgevoerde modellen van drie dezer heiligen bewaard: Sint Antonius Abt met zijn varken, staf en boek, Sint Antonius van Padua met boek en Christuskind, en Sint Franciscus (afb. 1). Zij zijn uitgevoerd in een gematigd-antiquiserende trant. Nog wel had de beeldhouwer hier belangstelling voor de behandeling van de talrijke plooiën der wijde gewaden, die aan de toga's van Grieken en Romeinen herinneren, maar de poses der fi-

9) J. B. KRÜGER, *Kerkelijke geschiedenis van het bisdom Breda*, Vierde deel, Rozendaal, 1878, blz. 186. Enkele jaren geleden werden deze beelden door andere vervangen.

guren zijn levendiger dan die van de echte classicisten; de wijze waarop zij zich bewegen is minder statig-gedragen, de expressies hunner gezichten zijn minder maskerachtig, minder verheven-abstract, minder onpersoonlijk. De drapering van hun pijen en mantels is voller geboetseerd en lossier. Kortom, de heiligen zijn over het geheel iets natuurlijker dan de figuren uit het vroege werk van den beeldhouwer. De keerzijde is, dat zij hierdoor hebben ingeboet aan allure. Zij vertonen niet meer de consequente monumentaliteit van de Empire, doch zijn evenmin bezielde door een diep religieus gevoel of door een machtige pathos of lieflijke gratie, zoals b.v. de meesters van de barok en de rococo aan hun scheppingen vermochten te geven. Zij zijn niet meer cerebraal-klassicistisch, maar nog niet zuivere producten van het gevoel der opkomende romantiek. Het zijn figuren uit een tijd van overgang en aan de bezwaren, die hieraan verbonden zijn, ontkwamen zij niet. Het waren bovendien uitingen van het in Nederland pas-oplevende katholicisme, dat op het gebied van kunst voorlopig graag de ogen naar België en West-Duitsland (o.a. Aken) wendde, doch dat toenmaals een eigen houding nog niet gevonden had. De ontwerpen voor den Franciscus en den Antonius van Padua werden in 1848 te Utrecht geëxposeerd op een tentoonstelling van werken van levende meesters. De heiligenbeelden te Rozendaal en ook het latere werk van RIJNBOUT tonen ons, dat de meester zich langzamerhand begon te verwijderen van het koele, abstraherend ideaal van het classicisme. Deze ontwikkeling is zeer wel verklaarbaar, RIJNBOUT immers was jonger dan de grote kunstenaars van het Empire. Toen deze stijl reeds begon te bloeien, moest hij nog gebo-

ren worden. Die omstandigheid maakte, dat onze kunstenaar moeilijk zijn gehele leven een aanhanger van de antiquiserende richting kon blijven, zonder op den duur hopeloos ouderwets gevonden te worden. Toen hij ouder werd braken nieuwe denkbeelden zich baan en RIJNBOUT die, als gevolg van zijn opleiding in de decoratie-kunst, zich gemakkelijk vermocht te schikken naar de eisen die anderen stelden, weerstond de geest van de tijd niet. Hij voegde zich naar de nieuwe smaak, ook al keerde hij het classicisme intussen niet geheel en principieel de rug toe. Dit komt tot uitdrukking in een merkwaardig specimen van zijn kunst, dat bij de drie hierboven besproken heiligenbeeldjes in het Centraal Museum aansluit: een ongeveer even grote figuur in terracotta, Christus als Salvator voorstellende (afb. 3). Het is, naar een oud, thans vrijwel onleesbaar verbleekt opschrift, dat tegen de voet van het figuurtje is geplakt, ons vertelt, een copie naar een houten beeld uit de vroege 16de eeuw, dat eens de pomp op de Mariaplaats te Utrecht sierde¹⁰⁾. Maar het stempel van RIJNBOUT's manier van werken is er toch in vrij sterke mate op gedrukt. De afhangende haren en de puntige gotieke plooiën van het wijde gewaad dat de Zaligmaker draagt, kregen onwillekeurig een classicistische inslag; de houding der handen en de uitdrukking van de kop hebben nog iets van dat abstract-vehevane, dat b.v. THORVALDSEN's grote Christusfiguur in zo sterke mate kenmerkt. Maar met dat al is het feit dat onze kunstenaar een laat middeleeuws beeld copieerde, karakteristiek: de tijd van het Empire was

10) Centraal Museum, Utrecht, *Catalogus van het Historisch Museum der stad*, no. 1071. Hg 44 cm.

omstreeks 1830 (in het toendertijd nogal provinciale Utrecht mogelijk iets later), voorbij, de romantiek met haar grote belangstelling voor de geschiedenis, vooral van de middel-eeuwen, kondigde zich aan.

Dezelfde geest vindt men terug in de recensie van een tentoonstelling van's meesters werk in 1845, die werd afgedrukt in de „Kunstberigten” van de *Kunstkroniek*. Vooral een beeld dat den heiligen Franciscus van Sales voorstelde trok de aandacht van den criticus, omdat het, volgens hem, uitmuntte „door natuurlijkheid en verhevene uitdrukkingen”. De vereniging van romantiek en classicisme spreekt duidelijk uit deze woorden. RIJNBOUT zond geregeld werk van zijn hand op tentoonstellingen in, in 1825 en 1826 reeds te Amsterdam en Haarlem.

Verder gaat dan zijn ontwikkeling in de ingeslagen richting. In 1860 boetseerde hij, ter bekroning van de beide palen van de nieuwe barrière, die de in het midden van de 19de eeuw afgebroken Witte Vrouwenpoort te Utrecht kwam vervangen, een tweetal leeuwen die, op hun achterpoten gezeten, het Utrechtse stadswapen met de voorpoten vasthouden. Zij werden in terracotta uitgevoerd en geel geschilderd. Deze dieren behoren geheel thuis in de historiserende stijl uit het midden van de vorige eeuw. Het zijn getrouwe navolgingen van de talrijke wapendragende leeuwen, die de toppen van Nederland's beste renaissancegevels en de hekpalen van onze 17de eeuwse buitenplaatsen sieren. Dramatisch of tijdeloos-monumentaal, zoals THORVALDSEN's leeuw van Luzern (die in 1848 was ontworpen en het volgende jaar door LUKAS ÅHORN werd uitgevoerd) zijn deze dieren helemaal niet. Eerder kan men er een neiging tot het anecdotische in be-

speuren. Het grootste en machtige dat BARYE en DELACROIX te zelfder tijd aan hun leeuwen wisten te geven, ontbreekt bij RIJNBOUT's dieren wel al te zeer. Het Centraal Museum heeft een model in terracotta voor een van beide in bezit¹¹⁾. Bij de ontmanteling van de stad verdwenen de barrièrepalen met de leeuwen niet, maar ze werden naast het voormalige wachthuis opgesteld buiten het drukke doorgaande verkeer, vlak bij de plek waar ze oorspronkelijk stonden.

Een ander model dat in het Utrechtse museum bewaard wordt, is dat van een hert¹²⁾, waarvan de meer dan levensgrote, in hout gesneden en sedert enkele jaren weer in zijn oude pracht blinkend vergulde, definitieve uitvoering geplaatst werd als een sprekende gevelversiering boven de deur van het perceel Oude Gracht 86 te Utrecht, dat van ouds bekend was als het „Hertenhuis” of „Huis ten Hart”. Waarschijnlijk vervaardigde RIJNBOUT zijn hert ter vervanging van een oudere, door de tand des tijds vergane geveldecoratie, maar met zekerheid is dit niet meer na te gaan. De opdrachtgever mag tevreden geweest zijn met zijn nieuw huis-dier. Menig Rijnlandse herbergier „Zum goldenen Hirsch” kon hem erom benijden. Een Duitse inslag is somtijds in de Nederlandse romantiek onmiskenbaar. Zo zien wij RIJNBOUT geleidelijk aan met zijn tijd mee gaan. Hij wist wat zijn bestellers wensten en hij was daardoor voortdurend met opdrachten overladen.

11) Ibidem, no. 308. Hg. 26 cm.

12) Ibidem, no. 388. Hg. 16.5, br. 26.5 cm. Voor het Hertenhuis zie: (J. W. C.) v. C(AMPEN), *Seventoorn en Hertenhuis (oude namen in eere hersteld)*, in: *Maandblad van „Oud-Utrecht”*, 1942, blz. 53-54.

Ten behoeve van de nieuwe Sint Augustinuskerk, die KAREL GEORGE ZOCHER in 1840 aan de Oude Gracht te Utrecht oprichtte, verzocht men RIJNBOUT tekeningen voor drie altaren en bijbehorende beelden te maken. Het werk moet een kolfje naar zijn hand zijn geweest, want de kerk was in klassicistische stijl gebouwd. Tot uitvoering kwamen RIJNBOUT's ontwerpen evenwel niet. De tijd van de koude Empire was voorbij, toen tenslotte in 1859 de opdracht voor de altaren werd verstrekt aan Belgen. Deze voerden ze uit in historiserende neorococo, die toenmaals in de mode was ¹³⁾.

Een tweede stel altaren uit dezelfde tijd, waarvan ons niet bekend is, waar zij zich tegenwoordig bevinden, wordt vermeld in LIEFLANDS *Kronyk voor Utrecht's beeldende Kunst en Nijverheid*, jaargang 1859-1860 ¹⁴⁾. Het bericht luidt: „De Heer J. Rijnbout, voornaam beeldhouwer alhier, heeft dezer dagen wederom een prachtig altaar in renaissancestijl met drie levensgrote beelden en daarbij behorende zijaltaren voltooid, welk geheel zoo om de losheid van ordonnantie als goede uitvoering onvoorwaardelijk geroemd werd”. Wederom dus werk in historiserende trant. Bij dezelfde gelegenheid zag LIEFLAND in het atelier van onzen meester nog „vier zeer gracieuze geboetseerde beeldjes, de vier jaargetijden voorstellende, waarin zijne erkende verdiensten ook in dit genre waardig vertegenwoordigd werden”. Blijkbaar waren dit kleine fi-

guren. Deze te vervaardigen was waarschijnlijk zijn liefste bezigheid, hetgeen men uit een andere mededeling, door LIEFLAND gedaan naar aanleiding van een tentoonstelling van leden van het plaatselijk kunstgenootschap, in 1858, valt af te leiden ¹⁵⁾: „Daar de heer J. Rijnbout somtijds den schijn heeft, als of hij ook niet dan kleine figuren vervaardigt, zoo is dit toch met hem geenszins het geval. Rijnbout zou evengoed niets in kunnen zenden; in de eerste plaats, omdat zijn roem als kunstenaar van genoegzame bekendheid is, en ten tweede omdat hij — men zoude haast zeggen — doorlopend tentoonstelling in zijn atelier houdt. Dagelijks komen daar personen uit verschillende standen, zoo kunstenaars als geleerden, om de steeds voorhanden zijnde kunstwerken, welke door hem zelve, met behulp van zijn zeer nuttig werkzamen broeder vervaardigd worden, te bezichtigen. De boetseersels, welke Rijnbout naar de tentoonstelling zendt, zijn slechts modellen voor de uitvoering zijner soms meer dan levensgrote beelden of Heraldische figuren. Voornamelijk is zijn zo even genoemde broeder C. Rijnbout, in dit laatstgenoemde kunstvak zeer ervaren”. De laatste was dus zoveel als practicien bij zijn begaafderen broer. Hij werkte echter ook wel alleen. Een getuigenis hiervan was een „Offerhande aan Esculaap (geboetseerd)”, blijkbaar een relief, dat hij inzond op de tentoonstelling van werken van levende meesters te Utrecht in 1848.

Aan de bezoekers aan RIJNBOUT's werkplaats, die LIEFLAND vermeldde, moeten wij nog toevoegen de naam van mgr ZWIJSEN ¹⁶⁾, den eersten aartsbisschop van Utrecht na het her-

13) C in: *Het Centrum* van 27 en 28 Februari 1918. Mr. J. W. C. VAN CAMPEN was zo vriendelijk mij op deze passage, als ook op vele andere, die in dit artikel verwerkt zijn, attent te maken.

14) J. LIEFLAND, *Kronyk voor Utrecht's beeldende Kunst en Nijverheid*, II, 1859-1860, blz. 63.

15) J. LIEFLAND, a.w., I, blz. 64.

16) C. KRAMM, a.w., blz. 1426.

stel der kerkelijke hiërarchie en voorman van de toen jonge katholieke beweging. Hij heeft het werk van zijn geloofsgenoot zeer gestimuleerd.

Ook bij zijn kunstbroeders te Utrecht had onze beeldhouwer een goede naam. Dikwijls ontmoette hij hen in het in 1807 opgerichte genootschap „Kunstliefde”. Geregeld bezocht hij de tekenavonden die de vereniging organiseerde om haar leden de gelegenheid te geven naar levende modellen te studeren. Vooral bij de sedert December 1814 wekelijks gehouden tekenavonden naar naakt mansmodel zal hij baat gevonden hebben. Den 23sten October 1826 verzocht de ledenvergadering van het genootschap aan den toen pas 26 jaar ouden beeldhouwer, om zich, tezamen met de schilders VERHEYEN, JONXIS en BRUNO VAN STRAATEN, bij tourbeurt met de directie en het stellen van het naakt model te willen belasten. Blijkbaar werd hij reeds op jeugdige leeftijd tot de capabele krachten van de vereniging gerekend.

Kunstliefde bezat verder pleisterbeelden naar de antieken en een levensgrote anatomische figuur, die ter beschikking van de leden stonden¹⁷). Ook hiermee zal onze kunstenaar zijn voordeel hebben gedaan. Hij hield er trouwens ook zelf een collectie modelbeelden op na om naar te werken¹⁸).

Als beeldhouwer was RIJNBOUT een rara avis in Kunstliefde, die er slechts een collega vond in den dilettant jonkheer PIETER VAN LOON, den vervaardiger van tal van kleine sati-

rische en caricaturale plastieken in de trant van DAUMIER¹⁹).

Een resultaat van het onderling contact in Kunstliefde zal geweest zijn dat de schilder JAN HENDRIK VERHEYEN in 1845 de, overigens wat stijf uitgevallen, portretjes schilderde van RIJNBOUT en van diens vrouw, GERTRUDIS MARGARETHA DE KLEIJN. Deze zijn thans eigendom van het Centraal Museum. VERHEYEN schijnt tot de beste vrienden van onzen beeldhouwer te hebben behoord. Bij de begrafenis van den eerste in 1846 fungeerde RIJNBOUT, naar KRAMM ons mededeelt, als slippendrager.

Voor een ander lid van Kunstliefde, den dilettant graaf NAHUYS, sneden IOANNES en CHRISTIANUS RIJNBOUT gezamenlijk twee schilderijlijsten, versierd met liefst 64 kwartieren en ander decoratief werk, dat indertijd zeer geroemd werd²⁰).

IOANNES RIJNBOUT overleed in 1868 in zijn geboortestad, waar hij zijn hele leven had doorgebracht. Bezien wij het latere werk van dezen ijverigen man, dan komen wij tot de conclusie, dat hij, ondanks het feit dat hij met de smaak van zijn tijd is meegegaan, tenslotte toch niet met volle hartsocht een aanhanger is geworden van de romaniek. Van huis uit classicist kon hij, ook al stond hij geenszins principieel afwijzend tegenover het nieuwe dat zijn tijd bracht, de kunstrichting zijner jeugd niet geheel vergeten. Een ras-echt romanticus te worden was pas weggelegd voor het jongere geslacht, dat het familiebedrijf voorzette, in de eerste plaats voor den beeldhouwer-schilder-lithograaf en tekenleraar aan de H.B.S. JOANNES

17) Zie voor de geschiedenis van Kunstliefde het eerste notulenboek van het genootschap, dat in het Gemeente-archief te Utrecht bewaard wordt.

18) C. KRAMM, a.w., blz. 1426.

19) Een groote collectie beeldjes van PIETER VAN LOON bevindt zich in het Centraal Museum te Utrecht.

20) J. LIEFLAND, a.w., I, blz. 65.

EVERARDUS RIJNBOUT (Utrecht 1839—Assen 1900) ²¹⁾. Van de hand van dezen meester kennen wij o.a. een Lorelei-figuur in pleister, die hij inzond op de tentoonstelling van Nederlandse Nijverheid en Kunst te Arnhem in 1868. Nog in hetzelfde jaar modelleerde hij een Utrechtse student gekleed in het uniform van de Weerbaarheidsbond, waarvan het Centraal Museum een gipsafgietsel bezit ²²⁾. Het is een figuur van zuiver romantisch kaliber. Verder kunnen van hem genoemd worden drie grote tekeningen van de opbouw en de plattegrond der Utrechtse Wittevrouwenpoort uit 1858 ²³⁾. Zij zijn curieus wegens het behandelde onderwerp: niet alleen IOANNES RIJNBOUT was dus betrokken bij de veranderingen in het verdedigingsstelsel van de stad; de hele familie hield er zich mee bezig! Dit blijkt ook uit drie tekeningen in Oost-Indische inkt ²⁴⁾ met voorstellingen van de voormalige Cathrijnepoort, van de hand van HUBERTUS THEODORUS RIJNBOUT, zoon van IOANNES' broer JOANNES JACOBUS. Zij zijn wat ouder dan die van de Wittevrouwenpoort en dateren uit 1844. HUBERTUS was behalve tekenaar ook houtsnijder, evenals zijn vader en zijn ooms waren geweest. Op een tentoonstelling van Provinciale Nijverheid, in 1858 te Utrecht gehouden, zond hij een bid-

stoel in, die, zoals LIEFLAND getuigde ²⁵⁾, „om den goeden smaak en het uitmuntend snijwerk een bevallig aanzien had”. Op de reeds meer genoemde tentoonstelling van werken van levende meesters, in 1848 te Utrecht georganiseerd, was hij met een geboetseerd Christushoofd vertegenwoordigd.

Tenslotte moet genoemd worden de, overigens hoogst middelmatige, jongste zoon en opvolger van IOANNES: JOSEPHUS ANTONIUS RIJNBOUT (geb. 1841). Hij sneed o.a. een lindenhouten spiegellijst (afb. 2), waarop men tussen allerlei fantastisch gekrulde ranken en voluten vogels ziet zitten die aan druiven pikken, en waarop naakte kindertjes hun onschuldig spel met bloemen en twijgen spelen ²⁶⁾. Een dergelijk werkstuk, vermoedelijk een voorbeeld van talrijke specimina van hetzelfde soort die tegenwoordig, ons nog onbekend, zich in particulier bezit bevinden, toont ons dat de familietraditie, die, waarschijnlijk wel mede ten behoeve van het dagelijks brood, het kunsthandwerk met de vrije kunst verbonden had, tot ver in de 19de eeuw nog niet verloren was gegaan. Gelukkig wellicht, want de RIJNBOUTS waren, welbeschouwd, bescheiden krachten. Hadden zij zich uitsluitend aan de „grote Kunst” gewijd, dan zou dat, naar het zich laat aanzien, een bron van mislukking en teleurstellingen voor hen zijn geweest. Maar een trap lager, in contact met het niveau van de kunstnijverheid blijvend, grepen zij, vol zelfkennis, niet boven hun beperkte capaciteiten. Hetgeen waardering verdient.

21) F. G. WALLER, *Biographisch woordenboek van Noord Nederlandsche graveurs*, bewerkt door W. R. JUYNBOLL, 's-Gravenhage 1938, blz. 280.

22) Centraal Museum, Utrecht. *Catalogus van het Historisch Museum der stad*, no. 316. Hg 80 cm.

23) Gemeente-Archief, Utrecht. *Catalogus van den topographischen atlas der stad*, no. 421.

24) Gemeente-Archief, Utrecht. *Catalogus van den topographischen atlas der stad*, no. 368.

25) J. LIEFLAND, a.w., I, blz. 37.

26) Centraal Museum, Utrecht. 140 × 82 cm.

Afb. 6. MODEL VAN DEN GENIUS DER WETGEVING BOVEN DE INGANG VAN DE ARRONDISSEMENTSRECHTBANK TE UTRECHT. TERRACOTTA, 1837—1839. VOETSTUK DOOR C. KRAMM. (CENTRAAL MUSEUM UTRECHT)

Foto A. J. Aalders.

Afb. 1. *boven*: DELFTSCHE KWISPFDOOR, DUIJSCH EN ENGELJSCH STEENGOED. *midden*: ZALFPOTJES, V. L. N. R. DRIE VAN PIJPAARDE, DRIE DELFTSCHE, EEN VAN ROODBRUIN AARDEWERK EN TWEE VAN DUIJSCH STEENGOED. *onder*: NEDERLANDSCH ROODBRUIN GEBRUIKSAARDEWERK MET LOODGLAZUUR.

Foto A. J. Aalders.

ABF. 2. BOVEN: TWEE WIJNFLESCHEEN IN EEN MEDICIJNFLESCHE (MIGDELS). ONDER: DRESE-PAPIER EN FRAGMENT VAN EEN KARAF.

Foto A. J. Aalders.

ABF. 3. MEDICIJNFLESCHEES EN ANDER KLEIN GLASWERK.

VONDSTEN AAN DE WEESPERZIJDEN TE AMSTERDAM IN 1933

DOOR W. J. RUST

In een opstel, getiteld „Middel-eeuwsch glas in Nederland“, (zie Oudheidkundig Jaarboek, twaalfde jaargang bladz. 102 en v.), schrijft de heer J. G. N. Renaud onder meer over vondsten van medicijnfleschjes en over de doorgaans moeilijke dateering dezer fleschjes. Terecht merkt de heer Renaud op, dat de vondstomstandigheden soms aanwijzingen voor een dateering kunnen geven. Het opstel van den heer Renaud geeft mij aanleiding vondsten te publiceerden, die in 1933 gedaan zijn aan de Weesperzijde te Amsterdam. Onder die vondsten is namelijk ook veel glaswerk te vermelden. Vastgesteld kon worden dat echter geen der aan de Weesperzijde gevonden voorwerpen (een aantal tegels uitgezonderd) ouder is dan het laatste kwart der 17de eeuw. Langen tijd heb ik in de meening verkeerd, dat gebruiksvoorwerpen uit een zoo laten tijd als het einde der 17de eeuw ruimschoots bekendheid genoten. Dit is dan ook de reden geweest, dat ik aan de vondsten van de Weesperzijde tot dusver geen publiciteit heb gegeven. Later is mij gebleken, dat de kennis van inzonderheid eenvoudige gebruiksvoorwerpen uit de 17de en 18de eeuw nog betrekkelijk beperkt is. Het kan daarom zijn nut hebben, als aan bodemvondsten betreffende genoemde twee eeuwen meer aandacht wordt besteed, dan tot nu toe meestal het geval is geweest.

In begin Juli van het jaar 1933, zag ik aan de Weesperzijde ongeveer ter hoogte van Tuindorp Watergraafmeer grondwerkers bezig met het

graven van een vrij breede en diepe sleuf. De sleuf werd gegraven van de Duivendrechtsche brug in de richting van Amsterdam vlak langs den rijweg. De Weesperzijde vormt daar een gedeelte van den ringdijk om den Diemer- of Watergraafmeerpolder. Toevallig zag ik in de uitgegraven aarde eenige scherven van aardewerk. Van de gravers kreeg ik te hooren, dat er in den dijk heel wat scherven en ook wel gave voorwerpen werden gevonden, doch dat niemand er veel aandacht voor had en alles met de aarde op zij gegooid werd. Ik maakte toen met de gravers de afspraak, dat opgegraven voorwerpen en fragmenten, indien mogelijk, apart gezet zouden worden in de schaftkeet, die op een schuit in de ringvaart was geplaatst en dat ik eens in de week zou komen zien wat er gevonden was. Alles wat mij eenigszins belangrijk mocht voorkomen, zou ik dan opkooopen. Reeds na een week was er een uitgebreide collectie van allerlei aard in de keet bijeengebracht. Zelfs oesterschelpen ontbraken niet. Deze overblijfselen van maaltijden werden bij tientallen in den dijk gevonden. De prijzen, die de gravers voor gave of weinig beschadigde voorwerpen vroegen, waren in het algemeen laag.

Toen ik de resultaten van een week graven gezien had, meende ik goed te doen enkele Amsterdamsche autoriteiten van de vondsten in kennis te stellen, teneinde gedaan te krijgen dat bij de werkzaamheden aan de Weesperzijde van gemeentewege toezicht zou komen op verdere vondsten ten behoeve van de musea. Men maakte

zich er van af door de mededeeling, dat bij graafwerk in Amsterdam meermalen wat gevonden werd en dat ook reeds een groote verzameling voorwerpen, soortgelijk aan die bij de Weesperzijde opgegraven, in de musea was ondergebracht.

Mijn wekelijksche bezoek aan het graafwerk aan de Weesperzijde heb ik nog een keer of vier herhaald. Den laatsten keer was er echter weinig gevonden. Men was met het werk toen gevorderd tot bij de Celsiusstraat. Inmiddels waren ook enkele Amsterdamsche antiquairs te weten gekomen, wat er alzoo gevonden werd. Bijgevolg stegen toen de prijzen aanmerkelijk en is aan de antiquairs veel verkocht, dat ik niet gezien heb.

Met elkaar was er een enorme hoeveelheid voorwerpen opgegraven. Van al hetgeen ik onder oogen kreeg, heb ik zooveel mogelijk aanteekeningen gemaakt, terwijl ik voorts een kleine keuze-collectie heb kunnen samenstellen.

Zooals te verwachten was, bestond de meerderheid der vondsten uit aardewerk en hiervan nam de hoeveelheid Delftsch aardewerk een voorname plaats in. Een gelukkige omstandigheid, want door het vaak goed dateerbare Delftsche materiaal, was het mogelijk ook den ouderdom af te leiden van voorwerpen, die als losse vondst anders moeilijk of in het geheel niet gedateerd zouden kunnen worden. De meeste Delftsche stukken, gevonden aan de Weesperzijde, zijn versierd met een blauwe beschildering op het witte tinglazuur en zijn door merken of aard van versiering te dateeren uit het laatste kwart der 17de of uit het begin der 18de eeuw. Vanzelfsprekend zijn deze stukken, wat betreft soort en kwaliteit, zeer uiteenloopend, doch het zou te veel plaatsruimte vergen, zelfs maar een opsom-

ming van al die Delftsche stukken te geven. Een enkel voorwerp van Delftsch aardewerk is hierbij afgebeeld, n.l. een kwispedor met het merk van de fabriek „De Pauw” (zie afb. 1). Tot de vondsten van Delftsch aardewerk dienen zeker nog gerekend te worden twee vrij gave theepotjes van Ary de Milde. De potjes zijn van een zelfde soort hard steengoed, maar verschillen van elkaar in grootte, vorm en versiering.

Ook onbeschilderde fayence, die men gewoonlijk als wit Delftsch aanmerkt (hoewel lang niet altijd uit Delft afkomstig), was aan de Weesperzijde ruim vertegenwoordigd. In de eerste plaats de bekende fraai gemodelleerde zalfpotjes (afb. 1) en verder eenvoudig serviesgoed.

Van andere soorten Nederlandsche fayence zijn alleen gevonden tegels en fragmenten van grove schotels, aan de bovenzijde bedekt met tinglazuur en hierop aangebracht eenvoudige versieringen in blauw of in bonte kleuren en de onderzijde der schotelfragmenten voorzien van loodglazuur. Het zijn brokstukken van de primitieve fayence, die sinds het begin van de 17de tot ver in de 19de eeuw op nagenoeg onveranderde wijze in verschillende plaatsen van ons land werd gemaakt, het laatst in Friesland. Een scherf vond ik gemerkt met een hoofdletter L onder het loodglazuur. Waarschijnlijk een stuk uit Lemmer afkomstig. De tegels, die met puin van afgebroken huizen in den dijk waren terechtgekomen, dateeren stellig nog uit de eerste helft der 17de eeuw en zijn de oudste hier gevonden voorwerpen.

Het bekende roodbruine aardewerk, geheel of gedeeltelijk met loodglazuur bedekt en waarvan vooral keukengerei en dergelijk eenvoudig vaatwerk werd gemaakt, is ook in menigte aan de Weesperzijde opgegraven. Allerhande

kannetjes en hieronder fraaie exemplaren met ringeloorversiering, steelpannetjes, een vruchtenmaat, een drinkkroes, een vuurtest, een inmaakpot, schotelfragmenten, zalfpotjes en stukjes kinderspeelgoed kunnen als vondsten genoemd worden (zie afb. 1). Met dit soort aardewerk, dat overigens vaak wordt opgegraven, heeft men zich tot dusver nog maar weinig bezig gehouden. Gewoonlijk wordt het Limburgsch aardewerk genoemd. Toch is het misschien beter om het maar zonder meer Nederlandsch gebruiksaardewerk te noemen, want behalve uit Limburg, is het afkomstig uit verscheiden streken van ons land. De grondstof voor dit aardewerk bestaat in hoofdzaak uit gezuiverde inlandsche rivierklei, hoewel als hoofdbestanddeel soms ook wel leem schijnt te zijn gebruikt. Klei en leem bevatten gewoonlijk eenig ijzeroxyde, waardoor bij het bakken de roodbruine kleur ontstaat. In den regel bezitten de voorwerpen geen kenmerken, waar een plaats van herkomst uit af te leiden valt. Hieromtrent kan een opgraving in terreinen, waarvan bekend is, dat er oudtijds misbaksels en scherven uit pottenbakkerijen werden gestort, vermoedelijk nog nadere gegevens aan het licht brengen. Het bepalen van den ouderdom van dit aardewerk is doorgaans alleen mogelijk, als de vondstomstandigheden gunstig zijn. Zeker kwam het in de 16de eeuw al voor, maar het wordt zelfs nu nog gemaakt, bijvoorbeeld in Gouda.

Eveneens van Nederlandschen oorsprong is een licht-bruingeel aardewerk, dat afgedekt door loodglazuur een helder-gele kleur vertoont. Dit aardewerk diende ook voor eenvoudig huishoudelijk gebruik, doch het is wat zeldzamer dan de hiervoor vermelde soort. Van de Weesperzijde zijn mij slechts drie stukken van dit aardewerk

bekend, namelijk een pot op drie pootjes en voorzien van een schenk-tuit, voorts een lampje en een fragment van een spaarvarkentje.

Zalfpotjes van pijpenarde, die in groot aantal gevonden zijn, gelijken uiterlijk veel op het zoojuist genoemde gele aardewerk. Bij deze zalfpotjes zijn drie soorten te onderscheiden. Ten eerste vrij dunwandige potjes, dikwijls eenigszins slordig afgewerkt, vooral gekenmerkt door het bezit van een voetje. Een tweede groep bestaat uit tamelijk dikwandige en meestal goed gemodeleerde potjes, echter zonder voetje en van onderen glad afgestreken. Beide soorten zijn alleen van binnen voorzien van een laagje loodglazuur. Verder zijn er potjes, die van de eerst genoemde soort verschillen, doordat zij niet alleen van binnen maar ook van buiten door loodglazuur zijn gedekt (zie afb. 1). Al deze pijpenarden potjes zijn Nederlandsch fabriekaart.

De vondsten aan andere pijpenarden voorwerpen bestonden natuurlijk in hoofdzaak uit producten der Goudsche pijpenmakerijen. Dat alleen geschonden pijpen, dat wil zeggen koppen met een 10 tot 12 cm lang steelstuk, en overigens enkel koppen en stukjes van stelen gevonden zijn, spreekt vanzelf. Onder de pijpekoppen bevinden zich fraaie exemplaren uit het begin van de 18de eeuw, met wapens of allegorische voorstellingen versierd.

Ook van pijpenarden beeldjes en fragmenten moet een vrij groot aantal in den dijk van de Weesperzijde opgegraven zijn. Echter zijn mij maar twee exemplaren bekend, namelijk een geschonden aapje en een zittend figuurtje, waarvan de beteekenis mij onbekend is en dat als losse vondst wellicht veel vroeger gedateerd zou zijn geworden, dan nu het geval is.

Van het aan de Weesperzijde opgegraven buitenlandsch aardewerk kan, wat de hoeveelheid betreft, Duitsch steengoed uit het gebied van den Neder-Rijn het eerst genoemd worden. Voornamelijk bestonden de vondsten uit eenvoudige kruiken, van verschillend formaat, het lichtgrijze steengoed bedekt met bruin of met blank glazuur. Ik kreeg ook een late, doch fraaie baardmankruik te zien, die echter reeds aan een antiquair was verkocht. Van de overige vondsten aan Neder-Rijnsch steengoed kunnen genoemd worden een fraaie door opgeperste reliefs versierde drinkkroes, een kannetje versierd met een eenvoudig ingesneden ornament en wat blauw, en voorts eenige zalfpotjes (zie afb. 1). De vele in den dijk gevonden stuiters, meestal bruin geglazuurd, behooren eveneens tot het Neder-Rijnsch steengoed.

Een kopje met ingesneden versiering, die met blauw is opgewerkt, behoort tot het vroeg-Engelsche steengoed, gemaakt in navolging van Duitsch steengoed (afb. 1).

Aan buitenlandsche fayence was de oogst gering. Slechts een bodemstuk van een geribde schaal van vermoedelijk Fransch aardewerk, versierd met een vrouwenfiguurtje in polychrome beschildering en verder een groot fragment van een bordje met eenvoudige versiering in blauw op wit en dat het merk draagt van Levantino te Savona. Beide stukken zijn zonder twijfel laat-17de eeuwsch werk.

Van de vondsten aan buitenlandsch aardewerk zijn tenslotte nog te vermelden twee kruiken zonder standvlak, de eene van een lang en de andere van een kort model. Hoewel aan elkaar verwant, valt toch wat het aardewerk betreft, eenige verschil tuschen beide exemplaren op te maken. De lange kruik is geheel van licht-

geelgrijs, bijna wit, aardewerk en ongeglaazuurd, terwijl de korte kruik bestaat uit rossig aardewerk, dat van buiten overdekt is met een laagje witte klei, soortgelijk aan die, waaruit het aardewerk der lange kruik bestaat. Van binnen is de korte kruik lichtgroen geglazuurd. Dergelijke kruiken, die veel in ons land zijn gevonden, zijn een tijdlang een raadsel geweest voor oudheidkundigen. Door het uiterlijk der kruiken misleid, hield men ze gewoonlijk voor laat-Romeinsch of vroeg-middeleeuwsch. De Heer Renaud heeft enkele jaren geleden uiteengezet, dat blijkens vondsten door hem gedaan, deze merkwaardige kruiken pas uit de 17de eeuw moeten dateren. Deze opvatting van den Heer Renaud wordt door de vondsten aan de Weesperzijde bevestigd, hoewel er aan toegevoegd moet worden, dat de kruiken van de Weesperzijde mogelijk zelfs 18de eeuwsch kunnen zijn. Zeer waarschijnlijk zijn deze soort van kruiken, die vermoedelijk voor het vervoeren van olijfolie hebben gediend, uit Zuid-Europa geïmporteerd; de heer Renaud noemt Spanje als land van herkomst.

Volledigheidshalve dient nog medegedeeld te worden, dat aan de Weesperzijde ook een massa scherven van Chineesch porselein werd opgegraven. Er werd echter geen enkel Chineesch stuk gevonden, dat een afzonderlijke vermelding waard is. In hoofdzaak waren het scherven van serviesgoed en vaasjes met versiering in blauw op witten ondergrond en verder enkele Blanc de Chine beeldjes.

Nu volgt een overzicht van de glasvondsten. Oud glaswerk wordt doorgaans in eenigszins verweerden staat opgegraven, waardoor het dikwijls iriseerend is, hetgeen aan het glas een aparte schoonheid verleent.

Van drinkglazen zijn enkel scher-

ven gevonden. Hieronder maken vooral voetstukken het mogelijk, de oorspronkelijke gedaante der glazen, voor het meerendeel roemers en kelkglazen, af te leiden. Hoewel een rijke variatie aan vormen, inzonderheid bij de fragmenten der vroeg-18de eeuwsche kelkglazen valt op te merken, moeten toch de vondsten van eenvoudiger gebruiksglaswerk belangrijker worden geacht. Immers, van gewoon gebruiks-glaswerk weet men in het algemeen veel minder af dan van kunstglaswerk, waartoe wijnglazen ook gerekend kunnen worden. Met glaswerk is het dus hetzelfde gesteld als met aardewerk. In het algemeen kan gezegd worden, dat voorwerpen van kunstnijverheid en wat hiertoe kan gerekend worden, de eeuwen door gewoonlijk met zorg zijn behandeld en dientengevolge naar verhouding in beduidend grooter aantal bewaard zijn gebleven dan gewone gebruiksvoorwerpen. Ten behoeve van onze kennis van het eenvoudige gebruiks-glaswerk zijn wij, behalve op oude schilderijen, prenten of teekeningen, grootendeels aangewezen op bodemvondsten.

Onder het gewone glaswerk voor dagelijksch gebruik nemen flesschen wel de belangrijkste plaats in. Daarom spreekt het haast vanzelf, dat flesschen en fragmenten hiervan veelvuldig worden opgegraven. Dit was natuurlijk ook het geval aan de Weesperzijde. Hier zijn wel het meest gevonden buikflesschen met korten hals van dikwandig groen glas. Het zijn wijnflesschen van het type, dat sinds het einde van de 17de tot ver in de 18de eeuw in ons land gebruikt werd. De vroegste exemplaren hebben een eenigszins gedrongen gedaante (zie afb. 2 links bovenaan), terwijl dergelijke flesschen uit later tijd iets slanker van model zijn. Deze flesschen zijn afgebeeld bijvoorbeeld op pastels, van

Cornelis Troost. Van de twee andere flesschen, voorgesteld op afb. 2, is de kleine met nagenoeg bolvormigen buik eveneens een wijnflesch. Deze is vrij dunwandig en van licht-groen glas, dat helaas tamelijk verweerd is. Buiten deze kleine flesch zijn niet meer exemplaren van de zelfde soort uit den dijk van de Weesperzijde te voorschijn gebracht. Met de flesch van slank model (afb. 2, midden) is het evenzoo gesteld, dus deze staat als vondst ook afzonderlijk. Deze flesch, bestemming ervan onbekend, is van lichtblauw rijkelijk van blaasjes voorzien glas, dat niet door verwerking is aangetast en dus nog het oorspronkelijk voorkomen bezit. Verder zijn op afbeelding 2 nog te zien een fragment van een karaf en een pressepapier. Van laatstgenoemd voorwerp, dat feitelijk een groote glasdruppel is, zijn meer exemplaren gevonden.

Afbeelding 3 geeft een overzicht van klein glaswerk, in hoofdzaak medicijnfleschjes. Gezien de vele goed dateerbare voorwerpen en fragmenten van allerlei aard die uit den dijk van de Weesperzijde opgedolven zijn en die het tijdperk van ongeveer een kwart eeuw voor en na het jaar 1700 bestrijken, is het ontwijfelbaar dat uit dit tijdvak ook de terzelfder plaatse gevonden medicijnfleschjes moeten dateeren. Het moet gezegd worden, dat er onder de fleschjes verschillende zijn, die als losse vondst stellig veel vroeger zouden gedateerd worden; sommige exemplaren doen op het eerste gezicht zelfs Romeinsch of middel-eeuwsch aan. Daarom behoeft het geenszins te verwonderen, dat in verzamelingen van Romeinsch glaswerk meermale late medicijnfleschjes zijn aan te treffen. Onder de fleschjes (zie afb. 3) bevinden zich soortgelijke exemplaren als door den heer Renaud

in zijn opstel over middeleeuwsch glas in Nederland genoemd zijn (vergelijk Oudheidkundig Jaarboek, jaarg. XII, blz. 109 en plaat XXVIII afb. 14 en 17). Of in het bijzonder de twee fleschjes van het halve bolvormige model met tamelijk langen hals (afb. 3, bovenste rij, 2de en 3de van links) en voorts het fleschje met verticale gleufjes (afb. 3, middelste rij, links) tot typen behooren, die reeds in de late middeleeuwen in den zelfden vorm voorkwamen, is misschien mogelijk, maar in ieder geval dateeren de fleschjes van de Weesperzijde uit omstreeks 1700. Intusschen dient opgemerkt te worden, dat de heer Renaud omtrent de bepaling van den ouderdom van dergelijke fleschjes voorzichtig is en een latere dateering geenszins voor onmogelijk houdt.

Het glazen tuitkannetje of kleine karaf (zie afb. 3) doet denken aan dat door den heer Renaud beschreven en afgebeeld, (vergelijk diens opstel blz. 109 en plaat XXVIII afb. 15b). Echter is het kannetje van de Weesperzijde veel kleiner, namelijk slechts 5 cm hoog. Waarschijnlijk een stukje kinderspeelgoed. Het is van eenigszins licht-bruin getint glas, dat niet verweerd is. Duidelijk is een glazen tuitkannetje afgebeeld op het schilderij door Jan Steen „Het zieke meisje”, in de verzameling van den Earl of Northbrook te Londen.

Behalve producten van ceramiek en glaswerk, heeft de dijk van de Weesperzijde nog voorwerpen van been en ivoor opgeleverd, zooals mesheften en knoppen van wandelstokken, veelal met snijwerk versierd. Er is een knop bij, die van boven als uitgesneden versiering een rozet van bladeren heeft, met in het midden het borstbeeld van een heer. Naar diens kleeding te oordeelen, moet de knop uit omstreeks 1690 dateeren.

Tenslotte is nog vermeldenswaard de vondst van een degen in miniatuur. Het degentje is van brons, dateert waarschijnlijk nog uit de 17de eeuw en zal vermoedelijk kinderspeelgoed zijn geweest.

Heel wat merkwaardige dingen zijn er alzoo uit den dijk van de Weesperzijde te voorschijn gebracht. Op de vraag, hoe toch al die voorwerpen en fragmenten in zoo groot aantal in dezen dijk terecht zijn gekomen, behoeft een antwoord niet uit te blijven. Ongetwijfeld werd de oostzijde van den dijk, mede ter versterking van dezen, in de eerste helft der 18de eeuw gebruikt als stortplaats van puin en van huishoudelijk afval. Opmerkelijk was het groote aantal gave of weinig beschadigde voorwerpen dat werd opgegraven. Toch is dit heel verklaarbaar. Immers, hoewel wij bijvoorbeeld die oude fleschjes en zalfpotjes erg mooi vinden, waren het voor de 17de en 18de eeuwers vanzelfsprekend heel gewone dingen, die, nadat hun inhoud gebruikt was, werden weggeworpen.

Op plaatsen, waar in ouden tijd huishoudelijk afval gestort werd, kunnen bij ontgraving merkwaardige zaken en gegevens aan het licht worden gebracht, want in het huishoudelijke afval weerspiegelt zich feitelijk het dagelijksch leven. Opgravingen in dergelijke stortplaatsen kunnen dus met klem worden aangeraden.

Tenslotte kan ik aanbevelen een nader onderzoek van den dijk, waardoor de Weesperzijde bij Tuindorp Watergraafsmeer gevormd wordt, want ik durf nog een rijken oogst aan voorwerpen en de oplossing van verschillende dateeringsproblemen te garandeeren.

Augustus 1944.

OFFICIEELE BERICHTEN

DE MUSEUMDAG, VOORHEEN DIRECTEURENDAG

De vereeniging van directeuren van Nederlandsche Musea heeft op 15 Februari jl. te Utrecht een algemeene vergadering gehouden: haar eerste na de bevrijding. Dat zij aldus, na een lange periode van stilstand, tot nieuw leven is gewekt, is te danken aan het initiatief van Dr H. E. van Gelder, die de vergadering ook presideerde en wiens openingsrede elders in dit nummer is afgedrukt.

De geschiedenis van de vereeniging, haar vroegere werkzaamheid en de taak, welke thans voor haar in Nederland gereed ligt, vindt men daarin op heldere wijze uiteengezet.

Om deze taak te kunnen vervullen, diende de vereeniging thans op een bredere basis te worden geplaatst, zoodat de wetenschappelijke staf van elk openbaar museum in Nederland zou kunnen toetreden en de kring dus niet langer beperkt zou blijven tot de kunst- en de historische Musea. Verder diende het contact van de leden onderling te worden bevorderd en dit kon het best geschieden door elke provincie een vertegenwoordiger in het bestuur te geven, die in zijn ressort hieraan zou kunnen medewerken. Een kleiner dagelijksch bestuur kon dan de algemeene vereenigingszaken behartigen.

De voorstellen van den voorzitter, om de statuten in dezen zin te wijzigen, vonden in de vergadering algemeene instemming. Het bestuur werd voorts gemachtigd om verdere kleine wijzigingen aan te brengen die de vereeniging voor haar ruimere activiteit beter geschikt zouden maken en om vervolgens de vereischte Koninklijke goedkeuring te verzoeken. Op grond

hiervan heeft het Dagelijksch Bestuur nader besloten, om den naam „directeurendag” zooals de algemeene vergaderingen tot nu toe geheeten hebben, te wijzigen in „museumdag” om vooral geen twijfel over te laten, of van elk museum de geheele wetenschappelijke staf welkom is.

Het definitieve bestuur werd als volgt samengesteld. *Dagelijksch Bestuur*: voorzitter Dr H. E. VAN GELDER, oud-directeur van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage; secretaris Dr R. E. J. WEBER, directeur van het Nederlandsch Postmuseum, Hoogewal 3 's-Gravenhage; penningmeester D. F. LUNSINGH SCHEURLEER, adviseur voor de musea, Prinsengracht 21 's-Gravenhage; leden Prof. Dr L. F. DE BEAUFORT, directeur van het Zoologisch Museum te Amsterdam en Prof. Dr H. VAN DE WAAL, redactie-secretaris van het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond te Leiden. Het *Algemeen Bestuur* bestaat uit deze heeren, tezamen met de navolgende vertegenwoordigers der provincies: Dr H. DE BUCK voor Groningen, Dr A. WASSENBERGH voor Friesland, prof. Dr A. E. VAN GIFFEN voor Drente, Dr C. C. W. J. HIJSZELER voor Overijsel, Dr N. R. A. VROOM voor Gelderland, Jkvr. Dr C. H. DE JONGE voor Utrecht, W. J. RUST voor Noord-Holland, P. J. VAN DER VEEN voor Zeeland, Mr E. L. L. DE WILDE voor Noord-Brabant, prof. Dr J. J. M. TIMMERS voor Limburg.

Tevens werden maatregelen genomen ten behoeve van het internationale contact. Er is nl. een International Council of Museums (I.C.O.M.) gevormd op initiatief van Mr C. J.

HAMLIN, president of the Buffalo Museum of Science, die daartoe verschillende landen heeft bezocht om aan te sporen tot de vorming van nationale comité's. In November 1946 heeft een eerste vergadering van deze comité's te Parijs plaats gevonden en is de I.C.O.M. voorloopig opgericht. Gedelegeerden van de U.N.O., de U.N.E.S.C.O. en het Office International des Musées, waren daarbij aanwezig. De oprichting van een definitief Ned. Comité was nu gewenscht en de vergadering besloot Dr H. E. VAN GELDER aan te wijzen in zijn kwaliteit van voorzitter en voorts den Heer H. F. E. VISSER, directeur van het Museum voor Aziatische Kunst, die de Parijsche bijeenkomst reeds had medegemaakt.

Behalve de interne zaken, konden op dezen dag reeds verschillende onderwerpen van algemeen museaal belang besproken worden. In de eerste plaats valt dat van „de reizende tentoonstelling” te vermelden. De Heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER zette het nut van reizende ruiltentoonstellingen uiteen, welke door een frissche manier van inrichten en door een goede selectie van voorwerpen, afkomstig uit de groote en rijke musea, in wijden kring veel belangstelling voor de musea kunnen opwekken, vooral als zij worden gehouden in de kleinere en meer afgelegen instellingen. Interessant was het pendant van dit idee, dat gegeven werd door Ir R. A. GORTER, directeur van het Veiligheidsmuseum te Amsterdam, in zijn voordracht over handig meubilair voor reizende veiligheidstentoonstel-

lingen. Want de musea behoeven immers niet altijd binnen haar eigen muren tentoon te stellen, noch behoeven de rijke verzamelingen slechts objecten af te staan aan de kleinere musea, om het bezoek daaraan te stimuleren. Maar vele musea zouden in staat zijn, en door den aard van hun collecties en door hun omgeving, om er met speciaal meubilair en een goed afgerond onderwerp op uit te trekken om jeugd of volwassenen, in de omgeving van hun dagelijksche bezigheden iets belangwekkends te laten zien. Voor het financieren van de reizende ruiltentoonstellingen volgens den opzet van den Heer LUNSINGH SCHEURLEER hoopt de vereeniging den steun van de regeering te verkrijgen.

De vergadering werd besloten met een lezing door de Heeren LUNSINGH SCHEURLEER en Dr R. VAN LUTTERVELT, conservator aan het Rijksmuseum, over een studiereis langs Amerikaanse musea. De redactie van dit Bulletin hoopt de voordrachten welke in dit nummer nog geen plaats konden vinden later op te nemen.

De Secretaris van den Museumdag verzoekt den ouderen leden, die van de vroegere activiteit der vereeniging nog stukken bezitten, als: teksten van gehouden redevoeringen, rapporten en verslagen, vriendelijk, deze aan hem te willen toezenden ter completeering van het Archief, dat het bestuur in staat moet stellen, gemakkelijk bij de resultaten van vroeger werk aan te knoopen. Het adres van het secretariaat is Hoogewal 3, Den Haag.

REDE VAN DEN VOORZITTER DR. H. E. VAN GELDER TER OPENING VAN DE VERGADERING OP ZATERDAG 15 FEBRUARI 1947 IN HET KUNSTHISTORISCH INSTITUUT TE UTRECHT.

Dames en Heeren,

Het is een aangename ervaring, dat aan onze oproep tot een samenkomst, welke ten doel heeft de Vereeniging Directeurendag weder tot nieuw leven te wekken door zoo velen is gevolg gegeven; dit is een bewijs, dat aan het bestaan en het werk van een dergelijke vereeniging bij hen, die aan de Nederlandsche musea verbonden zijn, behoefte bestaat.

Aan die behoefte was reeds in 1927 het tot standkomen dezer vereeniging te danken. Onder de bezielende leiding van prof. C. W. LUNSGH SCHEURLEER waren haar gergelde bijeenkomsten leerzaam en nuttig. He-las bleek het niet goed mogelijk om toen deze voorzitter om persoonlijke redenen zijn functie neerlegde de activiteit gaande te houden. Men heeft mij toen gevraagd om hem op te volgen maar, hoewel ik een functie in het bestuur aanvaardde, was het mij op dat oogenblik onmogelijk om de zorgen voor den Directeurendag op mij te nemen. Het nieuwe gemeentemuseum in den Haag was op het punt geopend te worden en ik had de eerste jaren de handen vol om dit aan zijn doel te doen beantwoorden. Persoonlijke omstandigheden deden ook de activiteit van de andere bestuursleden verflauwen en toen ik voor 1940 plannen maakte om aan dezen wat slaperigen toestand een einde te maken, daagden zoo ernstige zorgen op, dat daarvan niets komen kon en dat gedurende den oorlog de zaken moesten blijven liggen zooals zij waren. Door te blijven zwijgen, bleven wij gelukkig ook buiten de aandacht van den Duitsche Commissaris voor de niet-commercieele vereenigingen en viel diens begeerig oog niet op het, wel-

licht begeerenswaardig, kassaldo, dat ons nu in staat stelt om opnieuw te beginnen. Het was op een vergadering van de Rijkscommissie voor de Musea, dat duidelijker dan tot dan toe de wensch van het herbeginnen tot uiting kwam. Ik heb toen gemeend, daar ik mij zelf ook niet geheel van schuld in deze kon vrijpleiten, dat het op mijn weg lag om hiertoe het initiatief te nemen en ik was zoo gelukkig daarbij van collega's uit verschillende deelen van het Vaderland instemming en medewerking te krijgen, ook op eene daarna gehouden vergadering van den Ned. Oudheidkundigen Bond uit welks midden indertijd de Directeurendag is geboren. Bijzondere omstandigheden vertraagden den gang van zaken, maar hier zijn wij dan toch voor het nagestreefde doel bijeen en ik twijfel niet of de Directeurendag gaat een nieuw leven tegemoet.

Het zij mij vergund om bij het begin van deze bijeenkomst uw gedachten en de mijne een oogenblik te bepalen bij het doel van onze Vereeniging en bij de taak, welke ik voor haar in de naaste toekomst zie.

Artikel twee van de Statuten, waaronder wij leven, geeft het doel zeer kort weer als „behartiging en onderlinge bespreking van museumbe-langen, zoowel van wetenschappelij-ken en technischen als van algemeenen aard”, een werkzaamheid, welke volgens de tweede alinea zich bepaalt tot „die musea of verzamelingen, welke wetenschappelijk geordend zijn of zullen worden en waarin voorwerpen worden bewaard die door menschenhand zijn vervaardigd en kunst- of historische waarde bezitten”. Archieven en bibliotheken worden tenslotte uitgesloten.

Deze voorschriften hebben het

grootte voordeel, dat zij ons een behoorlijke mate van vrijheid laten. Wij kunnen en mogen, — ik zou verder willen gaan en zeggen: wij moeten op elke wijze die mogelijk is de belangen behartigen van de musea, welke aan onze zorgen zijn toevertrouwd. Doch wij moeten ons toch deze beperking opleggen, dat wij ons bepalen tot die museumbelangen, welke een algemeen karakter hebben, welke ons in zekeren zin gemeen zijn. En dat zijn er nog genoeg en belangrijker. Toen in 1926 dr. LUNSINGH SCHEURLEER de eerste vergadering van den Directeurendag met een uitvoerige toespraak opende, gaf hij daarvan een voortreffelijk overzicht. Terecht schakelde hij terstond uit eenige bemoeizucht met den internen gang van zaken in eenig museum, en kenschetste hij ons doel als het „in contact brengen van de museumleiders” om daardoor „hen over en weer in staat te stellen met elkander van gedachten te wisselen over de moeilijkheden, welke zich bij hun vak voordoen”. In de eerste plaats concentreeren zich die moeilijkheden om de opstelling van de voorwerpen. Die opstelling toch is het middel om anderen met den inhoud van ons museum in kennis te brengen. Die moet dus weloverwogen zijn en achtereenvolgens moeten daarbij deze vragen worden onder de oogen gezien: Wat moet ik opstellen, d.w.z. niet slechts welke voorwerpen passen in het programma van mijn museum, maar ook welke doen dat het best, welke moet ik kiezen om het programma het meest tot zijn recht te doen komen, welke doe ik beter in een depot te brengen of — zooal tentoongesteld — een bescheiden plaats op den achtergrond te geven. Zijn mijn voorwerpen echt, schuilt er geene vervalsching onder? Dan: welke lacune moet ik in elk geval aanvullen? Dan: hoe moet ik een

voorwerp beschrijven, moet die beschrijving ook op het etiket? Ten slotte: welk beginsel moet mijn wijze van opstelling beheerschen: een chronologisch, een aesthetisch, een samenvatting van beide? De beteekenis van elk dezer vragen heeft zich in de laatste halve eeuw steeds sterker aan elken museumbeheerder opgedrongen en wie er antwoord op heeft willen geven, zag zich telkens voor nog weer verder gaande vragen gesteld. Nu spreekt het vanzelf, dat een museumbeheerder in staat moet zijn die antwoorden te geven, en voor onze grootte, algemeene musea behoeven wij daarvoor niet bang te zijn. Gelukkig, want daardoor zijn er menschen, wier kennis en ervaring nuttig kunnen zijn voor de grootte groep aan wie de belangen onzer kleinere, onzer provinciale en plaatselijke musea zijn toevertrouwd en die voor een belangrijk deel bestaat uit personen, die oorspronkelijk niet voor het vak zijn opgeleid, die het werk met anderen arbeid moeten combineeren en bij wie in sommige gevallen de belangstelling niets te wenschen overlaat, maar wier kennis van de techniek van het vak grootte leemten vertoont. Speciaal ten opzichte van conservatie en restauratie van voorwerpen van zeer verschillend materiaal voelen zij zich niet sterk, en als zij verstandig zijn doen zij dus niets op eigen houtje; voor hen juist kan onze vereeniging — en door voordrachten en besprekingen op onze bijeenkomsten, en door als intermediair op te treden voor hen die inlichtingen of voorlichting vragen bij moeilijkheden — uitstekend werk doen. Ik stel mij voor, dat wij tweemaal 's jaars zullen bijeenkomen. Des zomers zoo mogelijk in aansluiting aan de bijeenkomsten van den Ned. Oudheidkundigen Bond, waarbij wij de gelegenheid zullen hebben bepaalde musea te bezichtigen en in verband

daarmede op onze vergadering voordrachten te hooren krijgen; en eenmaal des winters in het centrum van het land, waarbij dan speciale onderwerpen van museumtechnischen aard door praeadviseurs ter sprake worden gebracht en tot leerzame discussies aanleiding zullen geven. Mijn herinnering gaat daarbij terug naar de reeks bijeenkomsten door den Ned. Oudhk. Bond belegd in de jaren 1912-1918, waarvan de resultaten zijn vastgelegd in de Bondsbrochure over „Hervorming en Beheer van onze Musea”. Die vergaderingen zijn voor de meesten van U louter historie, maar ik kan U verzekeren, dat ik er nog steeds met erkentelijkheid aan denk, niet alleen omdat daarbij menige goede raad en opmerking van anderen ons beter inzicht gaf, maar ook omdat het stellen van de vragen ons zelf dwong om zich voor de beantwoording in de materie te verdiepen. Kunnen wij zoo'n geregeld museumparlement worden, dan hebben wij ongetwijfeld het nut van ons instituut bewezen.

Maar toch, dames en heeren, geloof ik dat er nog een belangrijker zaak is, die onze gedachten en ons werk moet beïnvloeden. Toen men in 1926 tot de stichting van onze Vereeniging besloot, was zonder twijfel die zaak waaraan ik denk evenzeer aan de orde, maar wij konden gelooven, dat zij, met de geleidelijke verbetering in onze musea, welke inderdaad goed in gang gebracht was, ook geleidelijk tot oplossing zou komen. De vijf oorlogsjaren en alles wat daarmede samenhangt, heeft echter dit vraagstuk acuut gemaakt. Gij zult reeds begrepen hebben, wat ik bedoel: welke plaats nemen de musea in, in het cultureele leven van ons volk, welke plaats moeten zij innemen bij den wederopbouw van onze cultuur en tenslotte: zijn zij daartoe in staat en,

zoo niet, hoe maken wij ze daartoe in staat?

Vergunt mij, dat ik nog een oogenblik daarvoor Uw aandacht vraag.

Er is een ding, dat wij met een zekere vreugde en voldoening moeten constateeren: bij een deel van ons volk — inderdaad slechts een deel, maar het is grooter dan het voor den oorlog was — is in de oorlogsjaren een cultuurbehoefte gegroeid, welke zich toen uitte in lectuur maar die na de bevrijding vroeg naar kunstgenot. Of dat nu een gevolg is van het gemis of inderdaad ook zijn oorzaak vond in een zich beter bewust worden van cultureele waarden, laat ik in het midden: waarschijnlijk speelden beide factoren een rol.

Om deze behoefte op te vangen waren in niet onbelangrijke mate de musea aangewezen. Het noodlot van de juist in het laatste oorlogsjaar nog weer grootere gevaren van oorlogsgeweld had tot het volledig opbergen van alle kunstwerken geleid. Tal van practische bezwaren, onder andere de desorganisatie van het vervoerwezen, maakten het onmogelijk de musea binnen zeer korten tijd weer in te richten. Er werd dus gegrepen naar een ander middel: het houden van tentoonstellingen van gedeelten van het bezit, zoo mogelijk van de beste gedeelten. De enorme belangstelling welke deze tentoonstellingen, als „Het weerzien van de Meesters”, getrokken hebben, was zeker een bewijs, dat velen naar zooiets verlangden. Die velen woonden niet slechts in het Westen maar ook in Noord, Oost en Zuid en met loffelijken ijver heeft men door reizende tentoonstellingen, zoo van oude als van 19de eeuwsche kunst in verschillende centra in het land het „weerzien van de meesters” ook daar tot een werkelijkheid gemaakt. Ik heb voor die actie niets dan lof, en ik

geloof, dat het Nederlandsche volk erkentelijk moet zijn voor al deze persoonlijke toewijding en voor de larsesse waarmede tal van belangrijke kunstwerken aan niet denkbeeldige gevaren werden blootgesteld. Het Rijksmuseum heeft met de Fransche tapijten meer dan 100.000 Nederlanders binnen zijn muren gebracht en als straks de schatten uit Weenen komen is het niet onmogelijk, dat dit cijfer nog wordt overtroffen. Toch is het mij nog liever, dat men in de bovenzalen van den Druckeruitbouw van een mooie keuze uit het eigen schilderenbezit kan genieten en dat sinds kort in een reeks voortreffelijk en smaakvol gearrangeerde ruimten daaronder een keurcollectie te zien is van sculptuur, meubels, edele metalen, glas en ceramiek. Daar kunnen wij oude vrienden terug vinden en ons weder eenigszins verbeelden in het oude museum — en zelfs in een prachtig verbeterd museum terug te zijn.

Gij begrijpt wellicht waar ik heen wil: het eerste elan en de daardoor gewekte belangstelling moet in iets meer blijvends worden omgezet. Gebeurt dat niet, dan brandt het stroo-vuur uit en zitten wij met weinig meer dan smeulende asch.

En nu opent zich deze vraag voor ons: is ons Nederlandsche museumwezen in zijn geheel gezien tegen deze taak in dezen tijd opgewassen? En ik doe niemand te kort als ik hier constateer, dat op deze zóó gestelde vraag, het antwoord ontkennend luiden moet. Natuurlijk zijn hier en daar goed ingerichte en goed beheerde musea, waarvan de leiders besef hebben van wat deze tijd van deze instellingen vraagt. Maar ook daar ontbreekt het vaak aan de middelen om een programma ten uitvoer te leggen van zoo wijde strekking als ik meen, dat in dezen tijd van geestelijken nood vereischt wordt. Dit is vooral het geval

in de provincien buiten Zuid en Noord Holland, in welke laatste, althans in de groote steden, groote mogelijkheden liggen. Maar daarbuiten is het uiterst moeilijk. Ook als er, zooals bijvoorbeeld in Leeuwarden, rijke verzamelingen zijn, dan zijn de budgetten zoowel voor personeel als voor materieel veel te laag. En elders is men al blij als er één persoon is, die zich aan de museumzaken wijden kan. Daarmede is het niet mogelijk om zonder geld en zonder hulp een inrichting tot stand te brengen, die het publiek trekt, rondleidingen te houden, lezingen te organiseeren, met boeiende tentoonstellingen wat leven in de brouwerij te brengen enzovoort. En dit alles is toch noodig wil men de gewekte of sluimerende belangstelling activeeren.

De toestand zou eigenlijk zoo moeten wezen, dat in elke provinciale hoofdstad een in de eerste plaats door de provincie goed gesubsidieerd en gesteund museum ware en dat daaromheen een aantal streekmusea of plaatselijke oudheidkamers waren gegroepeerd, welke in regelde samenwerking de belangstelling voor kunst en historie, voor het eigenaardige van het gewest en zijn tradities wekten en onderhielden. Het gevoelen van de beteekenis en waarde van de oude plaatselijke en provinciale overleveringen is, wanneer het niet in een kleingeestig chauvinisme onttaardt, een nationaal belang. En ik vertrouw, dat goed opgezette pogingen in deze richting op staats hulp kunnen rekenen. Reeds nu tracht de Rijkscommissie voor de Musea, die daarvoor haar eigen ambtenaar heeft, den heer LUNSINGH SCHEURLEER, de niet-rijksmusea met credieten te helpen voor reorganisatie van hun inrichting, restauratie van hun bezit, aanschaffing van vitrine's en ander expositie-materiaal.

Ik stel mij voor dat onze Directeurendag door aan den uitbouw van een dergelijke organisatie mede te werken, door een samenwerking voor uitwisseling van ervaringen, door het elkaar helpen met reizenden tentoonstellingen, het houden van lezingen, het gezamenlijk ageeren bij de autoriteiten enz. enz. nuttig werk kan doen. Het nieuwe bestuur zou kunnen beginnen met een enquête over de salarieringen en de geldmiddelen, waardoor wij naast de gegevens van het „gele boekje” materiaal in handen krijgen dat bij een dergelijke actie nuttig kan zijn.

Er zijn nog enkele zaken waarvoor wij elkander noodig hebben en die door ons bestuur met medewerking van de leden kunnen worden ter hand genomen. Zoo zijn er plannen in bewerking om van rijkswege een soort museumschool in het leven te roepen, te Amsterdam, waar praktische en ook wat theoretische bekwaamheid voor museumarbeid kan worden opgedaan. Er zullen zeker in ons midden speciale wenschen zijn, waarmede wij gaarne rekening zouden zien gehouden.

Dan opent zich voor onze musea misschien een mogelijkheid tot een niet onbelangrijke vermeerdering van ons bezit, in verband met de door recuperatie uit Duitschland ter beschikking gekomen kunstbezit. De grootere musea hebben de uitnoodi-

ging ontvangen hun wenschen te kennen te geven en er is eene commissie ingesteld, die over die wenschen zal praeadviseeren. Men heeft aan den heer LUNSINGH SCHEURLEER het verzoek gedaan om voor de belangen van de kleinere musea op te komen, terwijl mij de eer is te beurt gevallen als lid van de adviescommissie op te treden, ook wel met de bedoeling, dat ik zou denken aan de belangen van de plaatselijke musea. De Directeur van het Rijksmuseum heeft met de Stichting Nederlandsch Kunstbezit de afspraak gemaakt dat binnen kort, waarschijnlijk in April, alles in het Rijksmuseum zal worden tentoongesteld. Ook hierbij zal samenwerking en overleg van alle belanghebbenden noodig zijn, en is het intermediair van onze Vereeniging wellicht een goed verzamelpunt.

Er is dus werk genoeg. Er is ook een visie voor uitbouw en verbetering van de positie van den arbeid waaraan wij ons hebben gewijd. Reeds de agenda van vandaag heeft enkele belangrijke punten. Laat ik de hoop uitspreken, dat op een grondslag van wederkeerige waardeering en vriendschappelijk overleg onze werkzaamheden een nuttig en aangenaam verloop hebben. In de verwachting dat dat zoo zal wezen open ik deze eerste vergadering van den herrezen Directeurendag.

BOEKBESPREKING

K. L. SIJMONS DZN. — *Protestantsche Kerkbouw*. D. A. Daamen's Uitgeverij, 's-Gravenhage, 1946.

Het is buitengewoon nuttig dat in dezen tijd, nu door de verwoesting van zoovele kerken het kerkbouwvraagstuk acuut is, de heer SIJMONS een poging doet den zoo verwaarloosden kerkbouw op een hooger niveau te plaatsen. In dit zoo keurig uitgegeven boekje tracht hij opdrachtgevers en architecten te doordringen van hun groote verantwoordelijkheid, t.a. van de geestelijke grondbeginselen, welke den kerkbouw beheerschen moeten, inzonderheid van het bijzonder karakter van den Protestantischen kerkbouw, dien der Reformatie. Zal het blijken, dat de zoo lang machteloze kerk de geesten zal weten te leiden en op te stuwen tot een zichtbare demonstratie van de in haar geborgen geestelijke krachten?

Kerk en architecten moeten zich bezinnen op het wezen van het Protestantische kerkgebouw als openbaring van den geest der Reformatie. Schrijver wil, wijd kerkbouw slechts een onderdeel van het totale cultuurcomplex is, de cultuur krachtiger doordringen van het Protestantische Christendom — eerst dan kan een kerkgebouw weer kerk worden.

Er is tegenstrijdigheid in het vaststellen door den schrijver, dat de Reformatie gereserveerd tegenover de cultuur stond, hetgeen uit reactie tegenover den geest des tijds alleszins verklaarbaar was, en zijn opvatting dat de Nederlandsche cultuur juist geheel van het Protestantisme doordrenkt was. Hij legt er juist sterken nadruk op, dat het Evangelie haar stempel op de groote cultuurperiode

van de 16e-18e eeuw gedrukt heeft en dat de kunst in den vollen zin des woords Christelijke kunst was. Maar het was, betoogt schrijver, geen specifiek religieuze kunst, omdat de Godsdienst den innerlijken mensch raakt. Deze innerlijke geesteshouding had geen behoefte aan pracht in gebouwen of schilderkunst, maar gaf het aanzijn aan die echt Protestantische sfeer van stilte en beslotenheid. Zij leidde tot het „beschouwelijke” leven waarbij de aanschouwelijke voorstelling overbodig werd, doch welke groote invloed op de cultuur had. Langs deze lijn beïnvloedde de cultuur den kerkbouw en ontstonden vele mooie kerkgebouwen.

De schrijver dringt er op aan terug te gaan naar de Protestantische sfeer. Die sfeer is niet alleen te vinden in de kerken der Reformatie, doch ook, volgens schrijver, in de Gothische kerken, welke de Reformatie overnam. Zoodra de Hervormden er hun eigen meubilair in geplaatst hadden, voelden zij er zich thuis. Die sfeer wordt bepaald door kleur en vorm, de kleur van stil wit en bruin, de vorm, welke door evenwicht en harmonie wordt bepaald en waardoor monumentaliteit heerscht. Zoo volbrengt het Protestantische kerkgebouw zijn taak den mensch tegenover God te stellen en blijft de Protestantische mystiek toch midden in het heldere licht van het leven.

Terecht klaagt de schrijver, dat de kerk van onzen tijd geen cultuurbodem heeft weten ten onderhouden, waarop een echte kerkbouw groeien kan. De architect staat verbijsterd tegenover het vraagstuk van kerkbouw. De kerk staat te veel buiten de cultuur, wat schrijver ziet als een tekort aan geloof. De Protestantische, schou-

wende mensch komt toch altijd weer tot daden en dus in het gebied der cultuur. En nu dienen alle cultuuruitingen te zijn ter eere Gods. Hoe zeer die der kunst! Maar de praktijk is, dat de kunst door de kerk als een luxe-zijde der cultuur wordt beschouwd, als iets te „wereldsch”. Maar als de kunstenaar een Christen is en de Christen weet, dat kunst geen luxe is, maar een belijdenis, dan is er geen probleem meer. Kunst is het resultaat van de verhouding van den mensch tot God en de wereld. Hiervan moet het Protestantisme zich meer bewust zijn. Dan zal het een groote, positieve bijdrage aan de cultuur schenken. De „geest” moet overhand op het verstand krijgen. Ook dit mag de kerk zich voor gezegd houden. Spontaan, van binnen uit, moet de groote waarde van de kunst aanvaard worden. Erkend moet worden, dat de eere Gods vraagt Hem ook in de kunst te dienen. De schrijver betoogt dat het eigene van het Protestantische kerkgebouw niet kan liggen in een vormbepaling door de liturgie, doch bepaald wordt door de sfeer van het Hollandsche Protestantisme. Steeds moet gestreefd worden naar het bereiken van de sfeer onzer oude kerken, hoewel bij de indeeling een beter voldoen aan liturgische eischen verkregen kan worden. Die oude sfeer acht de schrijver een vluchtheuvel, waarop de kerkelijke kunst zich terug zou kunnen trekken, indien ontkerstening en secularisatie nog steeds verder mochten voortschrijden en er voorloopig voor een ruime ontplooiing van christelijke kunst geen gelegenheid zou bestaan. Tot zoover de schrijver.

Wij kunnen dankbaar zijn dat de schrijver op boeiende wijze in onzen vaak banalen kerkbouw een sfeer van schoonheid brengen wil door terug te

wijzen op een groot bezit van Oud-Hollandsche cultuur. Deze echter als een typische uiting van het Protestantisme te kenmerken, schijnt oppervlakkig. Overal waar innige vroomheid heerscht, bloeit een stille kunst; we denken daarbij b.v. aan Italiaansche en Fransche Romaansche portalen. Maar sproot de na-reformatorische bouwkunst, door de overheid gesticht en dikwijls meer den indruk wekkend van gebouwd te zijn te harer eer dan ter eere Gods, wel werkelijk voort uit het diepste wezen van het Christelijk, Protestantsch geloof? Er is ruim plaats voor de vraag in hoever de cultuur van onzen bloeitijd door de kerk is beïnvloed en de schrijver deze niet verwart met den algemeenen tijdgeest, welke misschien meer van humanisme en wereldsheid was doordrongen.

Thans heeft de kerk, vooral ook in den kerkbouw, een veel meer positieve roeping dan alleen een oude sfeer van stilte en beslotenheid terug te brengen. Thans moet veel krachtiger getuigd worden van de openheid der kerk en moet er in de discussie over het kerkgebouw meer betrokken worden dan sfeer. Te weinig aandacht wordt door schrijver besteed aan de diep-Christelijke overtuiging van velen, dat de plattegrond en de inrichting van het kerkgebouw de groote Godsopenbaring weerspiegelen moet, het komen Gods in de wereld in Christus, hetwelk uitliep op zijn offerdood, tot ons behoud. Dus de centraal geplaatste avondsmalstafel met de eenvoudige kansel ter zijde. En dan zal het eenvoudige koor de schoonheid verkoopen, welke de schrijver bedoelt en voor welker pleidooi wij hem ten zeerste dankbaar zijn.

A. PLOMP

NIEUWE UITGAVEN

Vereniging *Haarlem*, Jaarboek 1943, (Erven F. Bohn te Haarlem), met o.a. bijdragen over de buitenplaats Ipenrode, (J. M. STERCK-PROOT).

De Maasgouw 61 (1947) afl. 1 en 2, uitgegeven door het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, Maastricht. Verder verschenen de *Publications* (1942—1946) van hetzelfde genootschap met o.a. bijdragen over De ontwikkeling van het boerenhuis in Limburg, (R. C. HEKKER); Elsloo of Asselt, (H. J. BECKERS); Over de historisch-topografische ontwikkeling van Maastricht's plattegrond, (Dr. A. KESSEN).

Heemschut, 24 (1947) afl. 1.

De Vrije Fries, uitgegeven door het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, 38 (1946), met bijdragen over Het Sneeker Oud-Kerkhof, (H. HALBERTSMA); Uit Wolvega's verleden, (Dr. A. J. STAKENBURG); De bouw van het perceel Nieuwestad 49 te Leeuwarden, (Ir. CH. C. VAN DER VLIS); De Frescofragmenten van Leeuwarden en het Haarlemse paneel [= De triumferende en de strijdende kerk, Bisschoppelijk-Museum te Haarlem], (GEBHARD VOORVELT O.F.M.).

VREDE VAN RIJSWIJK

OPROEP

Nu in September 1947 in de gemeente Rijswijk (Z.H.) de herdenking zal plaats hebben van het feit, dat hier 250 jaar geleden de Vrede van Rijswijk werd gesloten, zal het „Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.H.”, hetwelk reeds over heel wat nummers betreffende die Vrede beschikt, gaarne

in het bezit komen van een nog steeds ontbrekend voorwerp, namelijk een steen betreffende die Vrede, welke tot ongeveer 25 jaar geleden was geplaatst tussen twee gevels in de Heerenstraat. Op die steen stond het volgende gedicht:

Weleer stond hier een huis, gesticht in 't vrede-jaar.

1697.

Maar werd in d'as gelegd door brand bij nacht heel naar,

1745.

Doch nu tot twee gemaakt in eenen goeden stand,

1746.

God hoede hen voortaan voor ongeluk en brand.

Ongeveer 25 jaar geleden werd een dier gevels gemoderniseerd en de eigenaar verkocht de steen (zijn nabestaanden weten niet aan wie). Wel is die steen indertijd nog gezien bij een antiquair op de Amsterdamsche Veerkade te 's-Gravenhage (doch in die

straat woont thans geen antiquair meer).

Ieder die aanwijzingen kan geven tot opsporing van deze gevelsteen, wordt vriendelijk verzocht zich te wenden tot den heer L. J. VAN DIJK, Wald. Pymontlaan 15, Rijswijk Z.H., telefoon K 1700—119763.

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H.M. DE KONINGIN

BESTUUR:

Jhr. Dr. D. P. M. GRASWINCKEL, voorzitter; Dr. R. VAN LUTTERVELT, secretaris; JACOB MEES, penningmeester; Jhr. Mr. Dr. E. A. VAN BERESTEYN, Prof. Dr. A. W. BIJVANCK, Prof. Dr. A. E. VAN GIFFEN, Jhr. Dr. E. VAN NISPEN TOT SEVENAER, Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Jhr. D. C. ROËLL, Jhr. Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, Prof. Dr. W. VOGELSANG.

*Jaarlijksche contributie voor leden en corresponderende leden f 6.—;
voor Vereenigingen f 15.—.*

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Dr. R. van Luttervelt, Rijksmuseum, Amsterdam. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

VERANDERING VAN ADRES

In het belang van een regelmatige verzending van Het Bulletin gelieve men verandering van adres mede te deelen aan den Secretaris van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, Dr. R. van Luttervelt, Rijksmuseum, Amsterdam.

BIJDAGEN DER EERSTVOLGENDE NUMMERS

- A. W. BYVANCK, Noord Nederlandsche Miniaturen. Een Getijdenboek van omstreeks 1475 te Utrecht.
- P. GLAZEMA, Archaeologische ontdekkingen in door den oorlog verwoeste kerken.
- J. G. N. RENAUD, De Geertekerk te Utrecht.

LOTGEVALLEN MONUMENTEN 1940-1946

- J. A. L. BOM, Zeeland.
- E. H. TER KUILE, Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Groningen.
- C. J. M. VAN DER VEKEN, Noord-Brabant, Limburg.

BULLETIN

Van den

Nederlandschen Oudheidkundigen

Bond

*5^e
Serie*

E. J. BRILL — LEIDEN

BULL. N.O.B. 5^E SERIE JAARG. 1 AFL. 3-4 P. 69-140 LEIDEN FEBR. 1948

BULLETIN VAN DE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, voorzitter; Prof. Dr. H. VAN DE WAAL, secretaris;
Dr. E. NEURDENBURG, Dr. J. J. DE GELDER, Prof. Dr. J. G. VAN GELDER,
TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER, Dr. R. VAN LUTTERVELT, Prof. Dr. M. D.
OZINGA, Mr. A. STARING, Prof. Dr. W. VOGELSANG.

*Alle stukken voor de Redactie te zenden aan het Prentenkabinet der
Rijksuniversiteit, Klooststeeg 25, Leiden. (Tel. K 1710: 26838)*

INHOUD

	blz.
BIJDRAGEN	
Oorlogsschade aan Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Nederland	69
A. W. BYVANCK, Voorhistorische en Romeinse Oudheden	89
A. E. VAN GIFFEN en W. GLASBERGEN, De Opgravingen te Vechten-Fectio	99
P. GLAZEMA, Het archaeologisch onderzoek van Middeleeuwse kerken	102
J. RENAUD, De Geertekerk te Utrecht op de ontleedtafel van de archaeoloog	110
A. W. BYVANCK, Noord-Nederlandse Miniaturen	115
Een Utrechtse Bijbel van 1432 in het British Museum	115
Een Getijdenboek van omstreeks 1475 te Utrecht	116
A. STARING, Nalezing over de Van Bourscheits	118
OFFICIËLE BERICHTEN	
Verslag van de Jaarvergadering van de Nederlandse Oudheidkundige Bond, op Donderdag 19 Juni 1947 te Zcist	119
D. P. M. GRASWINCKEL, Rede ter opening van de vergadering	121
MUSEUM BULLETIN	
Verslag van de vergadering op Zaterdag 26 Juli 1947 te Gouda	127
Tentoonstelling Zweedse Musea te Delft	129
BOEKBESPREKING	
J. van Kuyk, <i>Geschiedenis van het Koninklijke Kabinet van Munten, Penningen en gesneden Steenen te 's-Gravenhage</i> J. W. FREDERIKS	130
J. H. van Heek, <i>Schets der wordings- en bouwgeschiedenis van het kasteel Bergh te 's-Heerenberg, 1943</i> R. VAN LUTTERVELT	133
Nieuwe Uitgaven	134
Overzicht der afdelingen van de voorlopige Monumentenraad	135
<i>Het „Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond” verschijnt éénmaal per kwartaal en wordt aan leden en corresponderende leden gratis toegezonden.</i>	

Bijdragen worden gehonoreerd met f 2.50 p. pag.

OORLOGSSCHADE AAN MONUMENTEN VAN GESCHIEDENIS EN KUNST IN NEDERLAND

DOOR

PROF. DR. E. H. TER KUILE

(Groningen, Overijssel, Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Gelderland)

J. A. L. BOM

(Zeeland)

C. J. M. VAN DER VEKEN

(Noord-Brabant en Limburg)

PROVINCIE GRONINGEN

STAD GRONINGEN. De stad is, zoals bekend, zwaar geteisterd, vooral aan de Noordzijde en Noord-Oostzijde van de *Grote Markt*. De laat-gothische *Hoofdwacht* aan de voet van de *Martinitoren* is uitgebrand en liep zware schade op aan het metselwerk, vooral aan de voorgevel. Het *Poortwachtershuisje* aan het Binnen-Damsterdiep brandde geheel uit. Onder de verwoeste oude huizen noemen wij *Grote Markt 5* met zijn gedeeltelijk nog laat-gothische gevel, de *Heren-Societeit* *Grote Markt 27* met zijn rijke renaissancegevel, de renaissancegevel *Grote Markt 12*, *Oude Ebbingestraat 40* met zijn eigenaardige gevel van omstreeks 1760, eigendom van de Ver. Hendrick de Keyser, *Ossenmarkt 1* en *2* met hun renaissance-détails en het 18de eeuwse huis *Oosterstraat 46*. Zeer zwaar beschadigd, maar nog herstelbaar, is het huis op de hoek van de *Spilsluizen* en de N. *Ebbingestraat* in de typisch Groningse renaissance-trant.

De meeste schade aan monumenten is overigens in de dorpen om DELFZIJL aangebracht. De merkwaardige oude kerk van HOLWIERDE werd door een granaat getroffen, die het toch al bouwvallige monument op de rand

van instorting bracht. Door omvangrijke noodherstellingen is de kerk voor verder verval behoed. Zeer ernstig leed de oude kerk van BIERUM, een van de belangrijkste 13de eeuwse bouwwerken in het Noorden, door beschieting, waarbij hele stukken uit de toren werden geschoten en ook de kerk zelf werd getroffen. Ook hier zijn omvangrijke noodvoorzieningen uitgevoerd om de toren te redden. De oude kerk van TERMUNTEN brandde geheel en al uit. In het naburige WOLDENDORP werd de 13de eeuwse kerk in brand geschoten; de gewelven werden doorboord en het dak ging verloren. Door omvangrijke noodherstellingen is het bouwwerk voor verder verval bewaard. Onder de minder belangrijke monumenten, die schade van beperkte aard opliepen, noemen wij de toren van UITWIERDE, de toren van FINSTERWOLDE, welke spitsen werden getroffen en de kerkes van MARSUM en HEVESKES. De oude kerk van APPINGEDAM liep slechts dakschade op; betrekkelijk licht is de schade aan kerk en toren van LOPPERSUM, waar het muurwerk op enkele plaatsen door lichte projectielen werd getroffen.

PROVINCIE OVERIJSEL

DEVENTER is ernstig geteisterd, waarbij de monumenten er betrekkelijk goed zijn afgekomen. Door een bom, die in de onmiddellijke nabijheid ontplofte, werd de voet van het traptorentje van de *Waag* weggerukt en het muurwerk in de omgeving beschadigd. Een granaat, die het dak trof, veroorzaakte geen ernstige schade, behalve dat de leibedekking grotendeels verloren ging. De toren van de *St. Lebuinuskerk* kreeg enkele treffers van lichte granaten. De natuurstenen harnassen en de beglazing der vensters van de kerk zijn zeer zwaar gehavend. Het *Muntentorentje* is half verwoest, evenals het *Munthuis*. De

schade aan de *Bergkerk* (door drie granaten aangebracht) bleef zeer gering. Het huis *Graven No. 6* werd zwaar beschadigd, maar de fraaie gevel van 1661 bleef behouden. Twee 17de eeuwse huizen aan de *Rijkmanstraat* zijn ernstig gehavend.

In HEINO werd de oude toren van de Hervormde kerk in de kop doorschoten. De schade is al weer hersteld. De torens van GOOR en WIERDEN liepen geringe schade op. Bij HENGELOO ging de fraaie boerderij de *Waarbeek* uit het begin van de 17de eeuw verloren. Te KAMPEN is de *Oude Stadsberberg* onherstelbaar beschadigd.

PROVINCIE UTRECHT

AMERSFOORT. De *O.L. Vrouwetoren* is in een der pijlers van de acht-kante lantaarn getroffen.

De *Cuneratoren* te RENEN is zeer zwaar geteisterd door beschieting. De kop van de toren heeft vele treffers gehad en het Westelijk eind van de

kerk is gedeeltelijk ingestort.

RENSWOUDE. De Hervormde kerk heeft door beschieting geleden, waarbij een der zuilen onder de koepel is vernield.

Het kasteel *Zuilenstein* is door een luchtaanval zo goed als verwoest.

PROVINCIE NOORD-HOLLAND

AMSTERDAM. Blauwburgwal 20-22 zwaar getroffen. Singel 548, door Philips Vingboons, beschadigd, de gevel afgebroken en opgeborgen. De

Synagogen zwaar beschadigd.

DEN BURG op Tessel. Kerk nogal beschadigd.

PROVINCIE ZUID-HOLLAND

DEN HAAG. Verloren ging het gebouw van de *Provinciale Griffie* met prachtige rococobetimmeringen, de *Franse legatie*, oorspronkelijk het „Tapijthuis” van Maximiliaan van der Gucht. De *kanongietery* van Pieter Post werd grotendeels verwoest.

ROTTERDAM. Door het bombardement van Mei 1940 is het overgrote

deel der Rotterdamse monumenten verdwenen. De zwaarste ramp is het uitbranden geweest van de *St. Laurenskerk*, tengevolge waarvan later de arcaden van het schip zijn ingestort. De toren heeft door de brand zeer zware schade geleden tengevolge van het feit, dat hij in hout was besteed. Verloren gingen voorts o.m. de

Beurs, door Adriaan van der Werff, met op de verdieping de merkwaardige verzamelingen van het Bataafs Genootschap, het *Hervormde Weeshuis*, de reeds verplaatste *Delftse Poort* door Pieter de Swart, de R.K. *St. Rosaliakerk* door Giudici, de *Lutherse kerk*, de *Doopsgezinde kerk*, alle met fraaie interieurs uit de bouw-tijd. Van de vrij talrijke, zo karakteris-

tieke 18de eeuwse koopmanshuizen aan de havens en omgeving resten er slechts enkel weinige aan Haringvliet Zuidzijde en Bolwerk, die dan nog door het nieuwe stadsplan in de knel komen. Daarbij dreigt ook gevaar voor het voornaamste intacte monu-ment der stad, het voormalige *Schie-landsbuis* door Jacob Lois, later mu-seum Boymans.

PROVINCIE GELDERLAND

Voornaamste plaatsen:

ARNHEM. Van de middeleeuwse versterkingen zijn de *Bolkstoren* en de *Sabelspoort* uitgebrand. De ambts-woning van de Commissaris der Ko-ningin is geheel verwoest. De *Waag* is uitgebrand en heeft zeer zware schade aan het steenhouwwerk van gevels en frontons. De *Eusebiuskerk* is zeer zwaar getroffen; de toren is tot een bouwval geschoten, het schip van de kerk is voor een groot deel ingestort. Het dwarsschip en het koor zijn zwaar beschadigd en hebben hun daken verloren. De *St. Walburgskerk* is door beschieting en brand tot een bouwval geworden, de *Waalse kerk* is uitgebrand; de *St. Catharinakapel* (Centraal Gebouw) is uitgebrand en het westelijk eind is ingestort. Ver-schillende oude huizen, waaronder een huis met 17de eeuwse gevel *Oever-straat 76* en het deftige 18de eeuwse huis *St. Walburgsplein 10*, zijn vrij-wel geheel verwoest.

NIJMEGEN. Het *Stadhuis* is ge-heel uitgebrand en zwaar beschadigd aan de gevels. Van de *St. Stevenskerk* werd de gehele torenspits door een bom vernield en zijn de westelijke einden der zijbeuken grotendeels verwoest. De *Waal-Hervormde kerk* is zwaar geteisterd, van de *Dominicanen- of Broederenkerk* werd de Noorder-zijbeuk door granaten getroffen en

ging een deel van de gewelven en de gehele bekapping verloren. De veel-hoekige kapel en de koorapsis op het *Valkhof* liepen schade op aan de daken en vertonen scheuren tenge-volge van ontploffingen. Een aantal oude huizen met gevels van niet al te grote betekenis is verloren gegaan. De pilastergevel van de *St. Jozef-school* aan het Kelfkensbos staat nog in gehavende toestand overeind.

Alphabetisch vervolg:

AMMERSOOIEN. De kop van de oude kerktoren is aan stukken gescho-ten; de Hervormde kerk heeft schade opgelopen aan muurwerk en dak. Het kasteel heeft verschillende gaten in het muurwerk, terwijl de bekapping zeer heeft geleden.

ANGERLOO. De toren van de Her-vormde kerk is opgeblazen, de be-kappingen van de kerk zijn verloren gegaan.

BEEK. De Hervormde kerk heeft schade opgelopen aan muurwerk en dak.

BEMMEL. De Hervormde kerk en toren hebben door beschieting betrek-kelijk lichte schade geleden. Het kas-teel *Kinkelenburg* heeft eveneens door beschieting betrekkelijk lichte uitwen-dige schade.

BERG. Kasteel *Berg*. Door grana-ten is hier en daar schade aan muur-

werk en daken toegebracht. Het *Stadhuis*, de Hervormde kerk en het huis *Boerzelaarsburg* zijn eveneens door lichte granaten getroffen en min of meer gehavend.

BINGERDEN. Het huis Bingerden, gedeeltelijk nog uit de 17de eeuw dagtekenend, is volslagen uitgebrand.

BRAKEL. Door het ontploffen van een springlading is de spits van de toren van de Hervormde kerk vernield en het metselwerk van de kop zwaar geteisterd. De oude korenmolen aan de dijk is verwoest.

DIDAM. De fraaie laat-gothische toren is aan het muurwerk vrij ernstig beschadigd.

DINGSPERLOO. De Hervormde kerk en toren hebben betrekkelijk lichte schade aan muurwerk, gewelven en daken.

DOESBURG. De monumentale laat-gothische toren van de *St. Maartenskerk* is opgeblazen en geheel verloren gegaan. Het westelijk eind van de kerk is ingestort.

DOETICHEM. Het sierlijke 18de eeuwse *Stadhuis* is verwoest. Van de *Grote- of St. Catharinakerk* is de toren geheel tot puin geschoten, de pijlers, bogen en gewelven van het schip zijn alle ingestort, de koorpartij is zwaar geteisterd.

DOORNENBURG. Het kasteel zelf is volledig verwoest, poortgebouw, toren en ringmuur van de voorburch zijn gedeeltelijk verwoest.

DOORWERT. Het kasteel is door verschillende soorten van oorlogshandelingen tot een bouwval geworden. Daken en vloeren zijn verdwenen, de lange buitengevel achter de grote vierkante toren is geheel ingestort, de gebouwen van de voorburch zijn zwaar geteisterd.

DREUMEL. De kop van de merkwaardige, grotendeels nog romaanse toren is inééngeschoten.

DRIEL. De Hervormde kerk en de toren hebben schade aan muurwerk en bedakingen.

ECHTELD. De Hervormde kerk heeft lichte schade, evenals het Huis te Echteld, dat al lang in ernstig verwaarloosde toestand verkeerde.

ELDEN. Het muurwerk en de spits van de kloeke middeleeuwse toren hebben schade van niet zeer ernstige aard opgelopen.

ELLEKOM. Hervormde kerk. Door ontploffing van een bom stortte het gewelf van het koor gedeeltelijk in en is de toren gescheurd.

ELST. De Hervormde kerk is zwaar getroffen; de toren en de kerk zelf zijn volledig uitgebrand, de gewelven zijn ingestort, de toren heeft veel van beschieting geleden.

ETTEN. De Hervormde kerk met haar aardige romaanse toren zijn door verschillende lichte granaten getroffen, waardoor muren, gewelven en daken zijn beschadigd en ontzet.

GAMEREN. De Hervormde kerk is volledig verwoest.

GENT. De toren van de Hervormde kerk is opgeblazen en moet als geheel verloren worden beschouwd. De merkwaardige poorttoren van het overigens verdwenen slot *Poelwijk* is zwaar getroffen; grote stukken muurwerk zijn weggeschoten en het bouwwerk verkeert in een bedenkelijke toestand.

GORSEL. De kop van de oude dorpstoren is zwaar door granaten geteisterd. Het huis de *Voorst* is volledig uitgebrand.

GROENLOO. De Hervormde kerk is ernstig getroffen in de zuiderzijbeuk, waarvan twee gewelfvakken instortten. Later zijn ook verscheiden gevelvlakken van de middenbeuk neergestort; dakbedekking aan de zuidkant ernstig gehavend.

HEDEL. De Hervormde kerk is zwaar geteisterd, de bekapping moet als verloren worden beschouwd. Verscheiden goede oude boerderijen zijn vernield.

HEELSUM. De Hervormde kerk kreeg ernstige schade voornamelijk aan de bekapping.

HEES. De Hervormde kerk leed door ontploffing van een bom, de bekapping van het schip is vernield.

HUIZEN. De R.K. kerk en toren werden geheel verwoest.

IJZENDOORN. De Hervormde kerk is zwaar getroffen door langdurige beschieting. Daken en torenspits moeten als verloren worden beschouwd.

KESTEREN. De Hervormde kerk is zwaar getroffen. De daken en het gewelf van het koor moeten als verloren worden beschouwd; de torenspits vraagt omvangrijke herstellingen.

LATUM. Het huis te Latum is door een ontploffing geheel ontzet en gedeeltelijk dakloos geworden.

LIENDEN. Het aardige landhuis *Den Eng* is onherstelbaar beschadigd.

LOCHEM. De spits en het metselwerk aan de kop van de toren van de Hervormde kerk zijn door beschieting zwaar gehavend.

KERK-DRIEL. De oude kerktoren werd opgeblazen en totaal vernield. Het westelijk gedeelte van de kerk stortte geheel in, de daken van dwarschip en koor, alsmede de geveltoppen en gewelven van het dwarschip gingen verloren. Door een noodkap zijn de gewelven van het koor met hun merkwaardige beschildering tegen inwatering beschermd.

NEDER-HEMERT-ZUID. De toren van de Hervormde kerk werd opgeblazen en is volslagen vernield, het westelijk deel van het schip is ingestort. Het kasteel *Nederhemert* werd door de Duitsers in brand gestoken;

alleen de kale muren staan nog over-eind.

NIEUWAAL. De Hervormde kerk is totaal verwoest.

OCHTEN. De romaanse tufstenen toren bij de 19de eeuwse Hervormde kerk is geheel verwoest.

OOSTERBEEK. De kop van de Hervormde kerk is ineengeschoten; van de kerk zelf zijn de daken verloren gegaan.

OPHEMERT. De toren is zwaar getroffen en verloor zijn spits, die door een nooddak is vervangen.

OPHEUSDEN. De toren van de Ned. Hervormde kerk is verwoest, de kerk gehavend en ontwricht.

RANDWIJK. De toren en het schip van de Hervormde kerk zijn verwoest, het koor is beschadigd.

ROZENDAAL. Het kasteel Rozendaal leed omvangrijke, maar niet zeer ernstige schade door ontploffing van een bom in het park.

SCHERPENZEEL. De toren van de Hervormde kerk is opgeblazen; het westelijk eind van het schip werd dientengevolge vernield.

TERBORG. Het Hof van Terborg oftewel het *Huis Wisch*, werd zwaar geteisterd, maar de torens zijn behouden.

TIEL. De *Waterpoort* is opgeblazen en geheel vernield. De *St. Maartenskerk* werd in brand geschoten; alle houtwerk van de daken ging verloren. Een deel van de stenen gewelven van de zijbeuken werd zwaar beschadigd of vernield. Van de monumentale toren werd het bovengedeelte in puin geschoten. Van de merkwaardige *Ev.-Lutherse kerk* of *Ceciliakapel* werden daken en vensters beschadigd. De *Grote Societeit*, een eigenaardig 18de eeuws bouwwerk, leed door het opblazen van de Waterpoort en is geheel ontzet.

VARSEVELD. De Hervormde kerk

liep schade op aan daken, vensters en muurwerk.

VELP. De oude dorpskerk en toren liepen schade op aan dak en spits.

VOORST. Hervormde kerk. Door een granaat werd een stuk uit de kop van de hoogst belangrijke romaanse toren geschoten. De kerk leed schade aan de bedaking. Het kasteel *Nijenbeek* werd door granaten getroffen, waardoor het aanbouwsel van de toren aan de rivierkant met de wenteltrap grotendeels werd vernield en het dak geheel open kwam te liggen.

WAGENINGEN. De toren van de Hervormde kerk werd door de Duitsers opgeblazen, tengevolge waarvan het westelijke deel van de pas gerestaureerde kerk werd verwoest en dwarschip en koor schade opliepen.

WEL. De Hervormde kerk met toren werden door intensieve beschieting zeer zwaar geteisterd; de muren en de daken zijn vol gaten. Het *Huis van Malsen* of het *Slot van Wel* werd door granaten getroffen, die plaatselijke beschadigingen veroorzaakten.

WESTERVOORT. De Hervormde kerk en toren zijn door granaten getroffen, die belangrijke schade aan muren, gewelven en bedaking teweegbrachten.

WILP. Van de Hervormde kerk werd het muurwerk van het koor ernstig door granaten beschadigd en het dak eveneens gehavend.

ZALTBOMMEL. De *Grote- of St.*

Maartenskerk werd door granaten getroffen, die gaten in het dak sloegen en schade toebrachten aan de pas gerestaureerde balustraden. De sierlijke houten, met lood beklede bovenbouw van de *Gasthuistoren* is op last van de Duitsers voorzichtig gesloopt, met de bedoeling na de oorlog tot herbouw over te gaan.

ZELHEM. De Hervormde kerk werd vrij ernstig geteisterd door granaten, die de noorderdwarskapel vrijwel verwoestten en veel schade toebrachten aan de bekappingen van kerk en toren.

ZUILICHEM. De Hervormde kerk is geheel verwoest.

ZUTFEN. De *St. Walburgskerk* werd ernstig beschadigd aan daken en vensters. De Westergevel van de noorderzijbeuk en het traptorentje bij de grote toren werden weggeslagen. De *Broederenkerk* kreeg schade aan bekapping en vensters. Het Refter van het Broerenklooster, oftewel de Landbouwwinterschool, werd door ontploffing van een granaat aan de straatkant ernstig beschadigd. Het *Wijnhuis* met zijn museuminventaris, voor zover daarin nog aanwezig, brandde geheel uit; het gebouw zelf was overigens niet oud; de *Wijnhuistoren* bleef behouden. Enige aardige 17de eeuwse woonhuizen in de Waterstraat gingen verloren, maar de voornaamste gevels van de stad bleven gespaard.

PROVINCIE ZEELAND

Evenals andere gewesten van ons land heeft ook Zeeland aan het oorlogsgeweld van 1940-1945 een hoge tol betaald. Is dit in zo ernstige mate het geval bij vrijwel alle takken van bedrijf en samenleving, stedschapsschoon, de lijst der monumenten van Geschiedenis en Kunst geeft

een droevig beeld der reeks van verliezen en vermindering, zodanig dat men het devies der Zeeuwen, het „Luctor et Emergo” wel voor ogen moet houden om niet te versagen.

In het algemeen zijn twee perioden van geweld en verwoesting te onderscheiden. De eerste periode in de Mei-

dagen van 1940 toen de strijd zich via Zuid-Beveland en Walcheren voortplantte en enige dagen na de capitulatie van het overige Vaderland eindigde in het door de overweldigere slechts via België bereikte Zeeuws-Vlaanderen. Toen was in onze, aan oorlogsschade niet gewende ogen, de tol reeds hoog en we denken dan in de eerste plaats aan MIDDELBURG, dat een zo groot deel van haar monumenten en charme voor altijd verloor. Wij telden nog de verloren kerk te YERSEKE, de toren te SCHORE, de beschadigde monumenten te WAARDE, KAPELLE enz., om er maar enige te noemen en prezen ons gelukkig, dat het oorlogspad over Zuid-Beveland, Walcheren en westelijk Zeeuws-Vlaanderen zo smal was geweest en de overige eilanden vrijwel onberoerd had gelaten. We zouden — wat het verlies aan monumenten betreft — zelfs een gevoel van opluchting hebben gehad, als daar niet Middelburg was geweest

De tussenperiode van 1940 tot voor de inzet der bevrijding, waar VLISINGEN successievelijk slagen had te incasseren en gelukkig de rest der provincie betrekkelijk weinig aan monumenten verloor.

Ten slotte de inzet tot en de eindstrijd der bevrijding zelve. Het bombarderen der zeedijken van Walcheren in October 1944, nodig tot het veilig stellen van den toegang tot Antwerpen. De verwoestende overstroming van dit schitterende eiland, eens Zeelands tuin.

De door de bezetters geïnnundeerde eilanden Schouwen-Duiveland, Tholen en gedeelten van Zuid-Beveland en Westelijk Zeeuws-Vlaanderen.

De strijd der bevrijding. Een epos, slechts benaderd door de minder bloedige, doch even taaie en bewon-

dering afdwingende strijd om het behoud van Walcheren.

Was reeds in 1940 en verdere oorlogsjaren de balans der verwoesting en beschadiging aan monumenten opgemaakt en waren herstel en opbouw aangevat en voortgezet; direct bij de bevrijding van Zeeland in het einde van 1944 en voorjaar van 1945 werd door de districtshoofden der kunstbescherming Zeeland-Noord en -Zuid, een aanvang gemaakt met het registreren der zo gevoelige verliezen en maatregelen getroffen om te consolideren en te herstellen wat mogelijk was. Na de Meidagen van 1945, toen het contact met het overige Nederland werd verkregen, kon dit in samenwerking met de Rijksinspectie Kunstbescherming enz. worden voortgezet. Er is echter nog zeer veel te doen.

Het is een lange lijst, die in dorre opeenvolging der gevallen de herinnering oproept van wat eens was, maar ook tot dankbaarheid kan stemmen van wat werd gespaard en nog te redden is.

Tegen het grote verlies in Middelburg, de ernstige beschadiging van Vlissingen, het wegvagen van Westkapelle, ligt daar Veere ... ongeschonden. Tegen het zo zwaar verwoeste Westelijk Zeeuws-Vlaanderen staat het conto van het Oostelijk deel en op Zuid-Beveland werd Goes, op Schouwen-Duiveland Zierikzee en op Tholen het stadje van die naam gespaard.

Als men zich dit realiseert, dan is dit in die baaierd van indrukken, die men bij aanschouwing te verwerken krijgt, even verwonderlijk als te ontdekken, dat in Vlissingen, waar één huis onbeschadigd bleef, het standbeeld van De Ruyter op de Boulevard de kogelregen — onverlet — heeft doorstaan.

Denkende aan de wederopbouw, moge als voorbeeld dienen de strijd om de zeedijken en in het kader van waarachtige monumentenzorg: het noodherstel aan de Jacobskerk, waar

vaklieden vrijwillig in de avonduren deze taak ter hand namen, omdat het moest en kón en de dagtaak andere eisen stelde.

WALCHEREN

Voornaamste plaatsen:

MIDDELBURG. De hoofdstad van Zeeland, terecht vermaard om haar charme en rijk bezit aan monumenten, heeft in de Meidagen van 1940 zeer ernstig geleden. Practisch is een derde gedeelte van hare monumenten, en welk een deel!, verwoest of ernstig beschadigd. Behoudens het bombardement door een Duits vliegtuig in Januari 1945 is na 1940 weinig schade aangericht.

Alle verliezen op te sommen zou een te lange lijst vormen, daarom wordt volstaan met de voornaamste te memoreren:

Kerken.

Koorkerk, Nieuwe Kerk en Lange Jan. Volkomen uitgebrand, slechts de muren en een deel der gewelven van de Koorkerk bleven bestaan. Het beschermde grafmonument der Evertsens kreeg betrekkelijk geringe schade. Beveiligingswerken en noodherstel werden direct aangevat en de restauratie wordt voortgezet. *Oostkerk.* Kreeg betrekkelijk geringe schade; het noodherstel werd voltooid. *Waalse kerk.* Verwoest. *Engelse kerk.* Ernstig beschadigd; het noodherstel werd voltooid. *R.K. kerk van 1844.* Verwoest. *Israëlietische Synagoge.* Aanvankelijk gespaard, werd het interieur door N.S.B.-ers vernield; bij het bombardement van 5 Nov. 1944 is het gebouw practisch verwoest. *V.m. Doopsgezinde Kerk.* Schade aan den voorgevel, voorlopig hersteld.

Openbare gebouwen.

Stadhuis. Totaal uitgebrand, in stand zijn gebleven de gevels aan de

markt en Noordstraat, de muren van de Vleeshal en de torenromp; allen door brand beschadigd. De XVIIIe eeuwse uitbreiding aan de Noordstraat kon niet behouden blijven. Uitgebreide beveiligingsmaatregelen en noodherstel vonden direct plaats, restauratie van de Vleeshal en andere gedeelten is sedertdien ondernomen. *Abdijgebouwen (complex).* Totaal uitgebrand, behalve het Rijksarchief en het Thoolse huis. Direct werden uitgebreide beveiligingsmaatregelen ondernomen en de restauratie vindt sindsdien voortgang. In Januari 1945 werd bij een bombardement enige schade in de ruïnes aangericht. *Cloveniersdoelen* (Mil. hospitaal). Alleen bezettingsschade, gevel met cementsaus „verfraaid”, de zijpoort gesloopt. *St. Jorisdoelen.* Verwoest. *Schuttershof.* Licht beschadigd. *Sebastiaansdoelen.* Achterzijde in 1944 beschadigd, evenals trapgevel en dak. *Provinciale Bibliotheek.* In 1940 uitgebrand. De fraaie natuurstenen voorgevel werd gestut en verder beschermd, daarna gedemonteerd en opgeborgen tot latere opbouw. *O. I. Huis* (Entrepôt). Dit indrukwekkend pakhuizencomplex uit de tijd der Oost-Indische Compagnie werd volkomen verwoest. *Bank van Lening.* Verwoest. *Diaconiehuus.* Verwoest. *Boterhal.* Gedemonteerd. *Molens.* Vlissings-Bolwerk. Ernstig beschadigd. Seis-Bolwerk, molenromp lichter getroffen. Veerse weg, ernstig beschadigd.

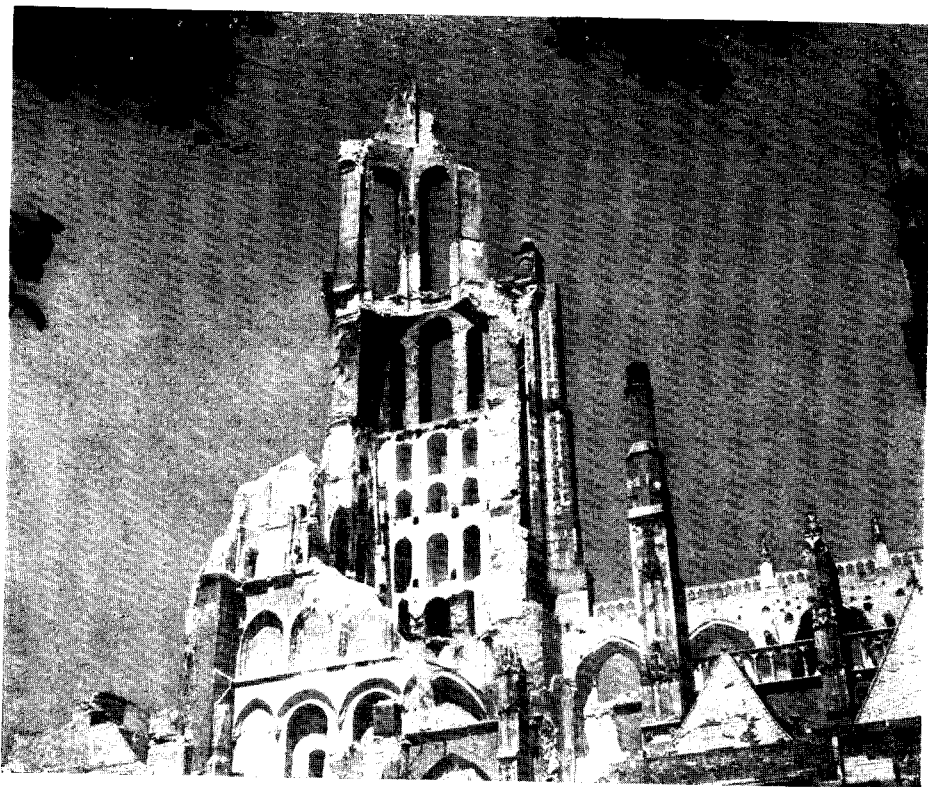
Woon- en andere huizen.

Steenrotse. Uitgebrand; voorgevel nog slechts een beschadigd restant,

NED. HERV. KERK TE WOLDENDORP (GR.). OOSTWAND (XIII^{de} EEUW).

Foto Rijksbur. v/d. Mon.zerg

ST. EUSEBIUSKERK TE ARNHEM.

Foto Anef.

KASTEEL DOORWERTH (GLD.).

Foto Antonietti

RAADHUIS TE MIDDELBURG.

Foto: Bann

gestut en voorzien, behoud en herstel problematisch. *Gouden Sonne* en de *Globe* beiden verwoest. Fragmenten der gevels gedeeltelijk gespaard. *Hotel Versseput*. Verwoest.

Geringe schade kregen o.a. Gortstraat 30, Hoogstraat 16 en 18, Pottenmarkt 12, Singelstr., Vlasmarkt 25-27 en Vlissingsestraat 7.

Verwoest werden het volgende aantal panden: Gravenstraat (17), Markt (5), Lange Brug (5), Lange Delft (13), Lange St. Pieterstraat (9), Groenmarkt (3), Oude Kerkstraat (3), Zusterstraat (4), Korte Gortstraat (3), Kapoenstraat (3), Wal (13), Dwarskaai (2), Schuivlotstraat (2), Rouaanse Kade (6) en verder op de Balans, St. Jansstraat, Lange Lombardstraat, Lange Noordstraat, Rotterdamsekade, Dam Zuidzijde, Nieuwe Haven, Korte Brug, Lange Breestraat, Houtkaai en Stroopoort nog enige panden. Het totaal verwoeste panden bedraagt 99 stuks. Pakhuis aan de Kuiperspoort werd zwaar beschadigd.

VLISSINGEN. Deze stad bezit betrekkelijk weinig belangrijke monumenten; zij werd als havenplaats na 1940 herhaaldelijk getroffen en bij de bevrijding in November 1944 zelfs zeer ernstig, zodat verluidt, dat slechts één huis onbeschadigd bleef.

Kerken.

St. Jacobskerk. Deze kerk werd aan de daken, vensters en muurwerk ernstig getroffen door 14 voltreffers en scherfwerking. Het noodherstel werd in de aanvang door vrijwilligers in de avonden aangevat, later voortgezet. De toren kreeg schade aan de balustrade en spits. *Lutherse kerk*. Geringe schade aan dak en vensters, hersteld.

Openbare gebouwen.

Militair hospitaal. Zwaar beschadigd, poortje heeft geleden, herstel

van het gebouw problematisch. *Oude gasthuis* (Koestraat hofje). Verwoest. *Gast- en ziekenhuis* (Hellebardierstraat). Ernstig beschadigd, restauratie van een gedeelte noodzakelijk. *Stadhuis*. Voltreffer en scherfschade aan daken, vensters en muren. Noodherstel voltooid. *Beurs*. Geringe schade; hersteld. *Cornelia Quack's Hofje*. Hofje ernstig beschadigd, ingangspoort onbeschadigd. *Bomvrije kazerne*. Door bombardement en verovering met behulp van vlammenwerpers, sterk beschadigd, zware gewelven bleven intact; geen noodherstel. *Gevangen- of Westpoort*, op de Boulevard. Door voltreffers sterk beschadigd, geen noodherstel, restauratie is mogelijk. *Hoofd*. Metselwerk van plateau beschadigd. *Buitenforten*. De sporen van fort de Nolle zijn verdwenen, aanleg linker reduit nog zichtbaar. *Westdijkkazerne* (Marniersplein). Verwoest.

Molens.

Oranjemolen bij landingsterrein geallieerden Nov. 1944, geringe schade aan omloop, metselwerk en kop; voorlopig hersteld.

Woonhuizen e.d.

Licht beschadigd werden: Bellamypark (3), Beursplein en Beursstraat (3), Dam, Grote Markt, Hellebardierstraat (2), Hendrikstraat (*Beeldenhuis*; beelden waren in veiligheid gebracht); Koudenhoek, Kromme Elleboog, Molenstraat (5), Nieuwstraat (2), Noordstraat (3), Nieuwendijk (2), Slijkstraat (2), Scherminkelstraat (3), Stenen beer, Vrouwenstraat (6), Wilhelmsstraat.

Vrij zwaar beschadigd werden: Bellamypark (2) restauratie in verband met achtergelegen gasthuis zeer noodzakelijk, Breestraat, Nieuwendijk No. 11, fraai gebouw met natuurstenen gevel in de trant van Pieter Post ernstig beschadigd,

restaurantie aangevangen. Oude Markt (3), Paardenstraat, Sarasijnstraat.

Verwoest: Branderijstr., Breestraat, Breewaterstraat (8), de Pauw, Groenewoud, Grote Markt (2), Koudenhoek (2), Molenstraat, Nieuwstraat (2), Oranjestraat, Slijkstraat (2), Stenen Beer, Walstraat, Wilhelminastraat (2), Zeilmarkt. Totaal aantal verwoest 27 stuks.

VEERE. Dit uit een oogpunt van stedschoon onovertroffen stadje werd op wonderbaarlijke wijze gespaard. *N.H. kerk* of kleine kerk; slechts geringe dakschade, reeds hersteld. *O.L.V. of Grote kerk.* Betrekkelijk geringe schade, 3 voltreffers en scherfschade. *Kampveerse toren.* Geringe schade, inmiddels hersteld; oude vestingmuur werd door de Duitsers weggebroken, tevoren is deze opgemeten. Verder uiteraard glas- en andere schade bij verschillende gebouwen.

Alphabetisch vervolg:

BIGGEKERKE. N.H. kerk, vrij geringe schade, hersteld.

GAPINGE. (Vrouwenpolder) geringe schade.

GRIJPSKERKE. Hoeve Wilhelmina-

oord, beschadigd, wordt gerestaureerd.

OOST SOUBURG. Kerk geringe schade, scherfwerking toren.

OOSTKAPELLE. N.H. kerk geringe schade hersteld. Kasteel Westhove betrekkelijk geringe schade, hersteld. Huis Duinbeke betrekkelijk geringe schade, hersteld. Molen betrekkelijk geringe schade, hersteld.

RITTHEM. Ned. Herv. kerk en toren; iets geleden door de inundatie, toren geringe spitschade. *Fort Rammekens* door bombardement geen schade, overigens wel door loopgraven enz. Bij de dijk aanleg is de omgeving in de knel gekomen. Molen verwoest.

WESTKAPELLE. Het dorp is door het dijk bombardement en de inundatie grotendeels verwoest. Gothische toren (vuurtoren) aan West- en Oostzijde over bijna de volle lengte licht gescheurd. Ned. Herv. kerk uit 1834, verwoest. Raadhuis uit 1800, verwoest. Pand A. 58 en plm. 10 andere panden, verwoest. Molen beschadigd.

ZOUTELANDE. Ned. Herv. kerk en toren. Kerk zwaar beschadigd, noodherstel voorlopig gereed, restauratie urgent. Toren scherfschade.

ZEEUWS-VLAANDEREN

Voornaamste plaatsen:

SLUIS. Deze overbekende vestingstad met haar rijke geschiedenis en vele merkwaardige monumenten, een centrum voor het vreemdelingenverkeer, heeft zwaar geleden.

De *Ned. Herv. kerk.* Verwoest. *Kapel v. h. gasthuis.* Verwoest. *Kapel v. St. Pieter.* Verwoest. *Stadhuys.* Dit unieke gebouw heeft zeer veel schade geleden en is volkomen uitgebrand. De omtreksmuren en gedeelte onderbouw van de toren staan nog, evenals een gedeelte der keldergewelven. Het voert te ver alle schade op te sommen.

Voorlopige noodvoorzieningen zijn getroffen, restauratie zal een aanvang nemen. *Hoofdwacht.* Nog aanwezig zijn de arcade en de muren tot goothoogte, vloeren en trappen verwoest. *Brugse Poort.* (Stenen beer). Deze ruïne is behouden gebleven, wel heeft bunkerbouw plaats gevonden. *Steen van de Lande.* Ruïne is licht beschadigd. *Wallen.* Van kerkhof tot Oostpoort volgebouwd met bunkers en loopgraven. *Molen.* Uitgebrand. *Stenen watergang,* bestaat nog gedeeltelijk.

Woonhuizen. Nieuwstraat 15, enige schade. *Verwoest* zijn de volgende panden: Kapellestraat (8), Grote Markt (5), Kaai (4), Dinsdagstraat (2), Meerminstraat. Totaal 25 percelen.

AARDENBURG. Zwaar getroffen. *De Ned. Herv. of St. Bavokerk.* Dit prachtige monument werd zeer zwaar beschadigd, vooral aan schip en transept, de toren is ingestort. Relatief kreeg het Oostelijk deel der kerk belangrijk minder schade. Omvangrijk noodherstel is in zoverre gereed, dat met definitief herstel kan worden aangevangen. *Doopsgezinde kerk.* Schade aan dak enz. Noodherstel gereed. *Westpoort.* Schade aan muurwerk stad- en landzijde en aan de kap. *Burgerweeshuis.* Geringe schade. Weststraat 352. Gevel vrij geringe schade, achterbouw verwoest. Weststraat 354. Lichte schade. Weststraat 399. Verwoest.

OOSTBURG. Deze plaats werd zeer ernstig getroffen. Verwoest werden: de N.H. kerk; de Waalse kerk en een molen. Een molen is beschadigd.

HULST. *De R.K. of H. Willebrorduskerk.* Deze kerk werd ernstig beschadigd door verscheidene treffers en scherfwerking. De torenspits viel door het koorgewelf. De schade aan dit kerkgebouw is groot; de noodvoorziening werd met de voorhanden zijnde middelen direct ter hand genomen. *Dubbele poort.* Geringe schade door ingebroken springladingen. *Refugie v. b. klooster Baudelo.* Geringe schade door luchtdruk.

Alfabetisch vervolg.

AXEL. 2 molens beschadigd. Noordstraat B 58, verwoest.

BIERVLIET. Ned. Herv. kerk, betrekkelijk licht beschadigd, de gebrandschilderde vensters waren tevoren in veiligheid gesteld. Nood-

herstel is geschied. V.m. Raadhuis, uitgebrand.

EEDE. Deze gemeente heeft door oorlogshandelingen zo zwaar geleden, dat zowel de monumenten als bijna de gehele bebouwing is verwoest.

GROEDE. Ned. Herv. kerk, geringe schade, hersteld. 1 molen beschadigd. 1 molen verwoest.

HOOFDPLAAT. Ned. Herv. kerk, verschillende granaattreffers, vrij ernstig beschadigd, noodherstel dak is gereed. Molenrestant is verwoest.

ST. KRUIS (gem. Aardenburg). Ned. Herv. kerk en toren. De kerk werd zeer ernstig getroffen, het plafond is neergestort en heeft het meubilair vernield. Noodherstel heeft in geringe mate plaatsgevonden. De toren is aan zuid- en westzijde getroffen.

NIEUWVLIET. De Ned. Herv. kerk is vrij sterk beschadigd, het noodherstel heeft plaatsgevonden.

RETRANCHEMENT. De Ned. Herv. kerk, geringe schade. Molen ernstig beschadigd.

SAS VAN GENT. Huis Westkade 58. Dak- en enige verdere schade. Huis Westkade 75. In 1940 verwoest, nu opnieuw opgebouwd. Molen beschadigd.

SCHOONDIJKE. Ned. Herv. kerk en toren, verwoest. Molen, beschadigd.

WATERLANDKERKJE. Ned. Herv. kerk, scherf- en andere schade, noodherstel gereed.

WESTDORPE (bij Sas van Gent). R.K. kerk, verwoest 1940, ten dele opgebouwd.

IJZENDIJKE. Ned. Herv. kerk vrij ernstig beschadigd; noodherstel gereed. Stenen molen, zwaar beschadigd, 6 treffers. Hoogstraat D 162, verwoest. Markt D 262, 265 en 331, verwoest. Markt D 325, geringe schade, noodherstel gereed. Landpoortstraat

D 317, vooral achterbouw heeft zwaar geleden, noodherstel gereed.

ZUIDZANDE. Ned. Herv. kerk, zo

zwaar beschadigd, dat herstel niet mogelijk is. Stenen molen, vrij ernstig beschadigd.

ZUID-BEVELAND

GOES. Deze interessante stad, het middelpunt van Zuid-Beveland, bleef geheel gespaard.

Alfabetisch vervolg.

ELLEWOUTSDIJK. De Ned. Herv. kerk en de toren werden verwoest.

'S GRAVENPOLDER. De Ned. Herv. kerk heeft geen ernstige schade, scherfwerking, dakherstel en vensters, noodherstel vrijwel gereed.

'S HEER ABTSKERKE. De Ned. Herv. kerk werd betrekkelijk licht beschadigd; noodherstel gereed.

'S HEER HENDRIKSKINDEREN. De toren is vrij sterk beschadigd, restauratie in voorbereiding.

HOEDEKENSKERKE. De Ned. Herv. kerk is ernstig beschadigd, het noodherstel aan het dak is uitgevoerd, restauratie is voorbereid en zeer urgent.

KAPELLE (bij Goes). De Ned. Herv. kerk en de toren werden in 1940 door verscheidene granaten, veelal blindgangers, getroffen. Ernstige schade aan de kerkdaken, vensters en vooral schip-interieur. Toren enige voltreffers, ernstige schade aan zuidwestelijke steunberen en verder muurwerk. Schade werd door restauratie hersteld, behalve enige vensters van het Noordelijke koor.

KLOETINGE. Molen, enige schade, is hersteld.

NISSE. De gerestaureerde Ned. Herv. kerk en toren kreeg vrij zware schade, o.a. door voltreffers aan de daken en tongewelven; scherfwerking aan muren en vensters. Definitief herstel is grotendeels gereed.

OUDELANDE. De Ned. Herv. kerk heeft vrij ernstig geleden door beschieting, noodherstel der daken is gereed. Vishuisje, vrij zwaar beschadigd.

OVEZANDE. Vishuisje, zwaar beschadigd en gesloopt.

RILLAND. Molen, beschadigd, hersteld.

SCHORE. Toren in 1940 uitgebrand en verwoest.

WAARDE. Ned. Herv. kerk en toren. In 1940 werden deze, vooral de toren, door beschieting vrij ernstig beschadigd, restauratie werd voltooid.

WEMELDINGE. 2 molens werden in de romp getroffen, inmiddels hersteld.

YERSEKE (Ierseke). De Ned. Herv. kerk werd in 1940 onder vuur genomen en is volkomen uitgebrand. Noodherstel is uitgevoerd en de restauratie is voor een deel gereed. De toren is verwoest, was echter geen monument.

NOORD-BEVELAND

Dit eiland heeft uit een oogpunt van monumentenzorg geen schade geleden.

SCHOUWEN-DUIVELAND

ZIERIKZEE. De voornaamste plaats van het eiland Schouwen, met een rijk bezit aan monumenten uit verschil-

lende tijdperken, is gelukkig praktisch gespaard gebleven.

Ned. Herv. kerk. Enige schade aan

het dak en het orgel. *St. Lieven Munstertoren*. Deze toren kreeg 23 trefers en vrij zware schade werd aan het muurwerk aangericht. *Ned. Herv. Gasthuiskerk en Beurs*. Slechts geringe schade, welke werd hersteld. *Noordhavenpoort*. Geringe schade. *Zuidhavenpoort*. Aanbouw kreeg zware schade aan het dak. *Lichte schade* kregen: 23 woonhuizen en 1 pakhuis. Verwoest werden de panden: Appelmart D 366-370 en Oude Haven D 370.

Alphabetisch vervolg.

BROUWERSHAVEN. De Ned. Herv. kerk kreeg lichte schade aan de daken en scherfschade aan muren; het dak is hersteld.

BRUINISSE. De Ned. Herv. kerk en toren, verwoest. Molen, verwoest.

BURGH. Ned. Herv. kerk en toren. De kerk is vooral aan de Westzijde ernstig beschadigd, noodherstel door afsluitend schotwerk en dakherstel. Toren is door een vliegtuigbom getroffen en ingestort.

ELKERZEE. De Ned. Herv. kerk

kreeg enige schade en noodherstel vond plaats.

HAAMSTEDE. Ned. Herv. kerk, dak en muurschade, noodherstel gereed. Kasteel, granaatschade, noodherstel.

NIEUWERKERK. De Ned. Herv. kerk werd vrij ernstig beschadigd; het noodherstel vond plaats. De bekende zeskante toren werd opgeblazen.

NOORDGOUWE. De Ned. Herv. kerk, zeer geringe schade. De *Pottershuisjes* kregen zeer geringe schade.

NOORDWELLE. Ned. Herv. kerk geringe dakschade.

OOSTERLAND. Dit plaatsje werd zeer gehavend. De Ned. Herv. kerk is betrekkelijk licht beschadigd, de toren verloor zijn spits en gedeelte muurwerk, overig muurwerk gescheurd en beschadigd. Noodherstel vond plaats. Gasthuis, Dakschade enz., werd hersteld.

OUWERKERK. De Ned. Herv. kerk en toren werden verwoest.

SEROOSKERKE. De Ned. Herv. kerk kreeg geringe schade.

ZONNEMAIRE. Raadhuis licht beschadigd.

THOLEN

THOLEN. De zeer fraaie Ned. Herv. kerk en de toren kreeg geringe oorlogsschade; aan de restauratie is inmiddels begonnen. Het Raadhuis kreeg slechts geringe schade. Verder

6 woonhuizen, welke eveneens geringe schade hebben.

POORTVLIET. De Ned. Herv. kerk slechts geringe schade.

PROVINCIE NOORD-BRABANT

AALBURG. De Ned. Herv. kerk en de toren, vrij ernstig beschadigd. Molen zwaar getroffen.

ALMKERK. Bij het opblazen van de toren der Ned. Herv. kerk werd het dwarspand zwaar beschadigd.

ALPHEN. Door aanhoudende beschieting werden de spits en de bovenste geleding van de toren der R.K.

Bull. N.O.B. 5e Serie Jaarg. 1

kerk verwoest, terwijl de romp verspreide treffers kreeg. Noodvoorzieningen beschermen de muren. Het huis met Dordtse gevel in de Molensstraat kreeg enige schade.

BABYLONIENBROEK. Van de Ned. Herv. kerk is het bovenstuk van de dakruiter verloren gegaan.

BEEK-EN-DONK. De vrijstaande

toren in de Beekse akker licht beschadigd.

BERGEN-OP-ZOOM. De toren der Ned. Herv. kerk kreeg door granaten schade aan het bovendeele van de romp en de traptoren en aan de houten bekroning. Neervallend puin beschadigde de noord-west kapel van de kerk. De *O.L. Vr. Gevangenpoort* lichte schade aan daken en muurwerk. Het *Markiezenhof* door verscheidene granaten niet ernstig getroffen. Het v.m. *Gasthuis* verwoest.

BERLICUM. De Ned. Herv. kerk. Schip en toren verwoest en het koor vrij ernstig beschadigd, het *Raadhuis* kreeg zware, het Huis *Seldensate* lichte schade.

BESOUJEN. De Ned. Herv. kerk, licht beschadigd.

BOXHOVEN. De R.K. kerk en de toren, zwaar geteisterd, het prachtige grafmonument voor de Graaf van Immerzeel en zijn gemalin, vervaardigd door A. Quellinus de Oude, heeft slechts geringe schade. Het v.m. *Rechtshuis* verwoest.

BOXMEER. Door het opblazen van de toren werd de R.K. kerk zwaar beschadigd, een misverstand was oorzaak dat de belangrijke resten werden gesloopt. Het *klooster der Carmelites* kreeg lichte, verspreide schade, het *klooster der Carmelieten* werd iets zwaarder getroffen, waarbij ook de gebrandschilderde ramen enige schade kregen. Het v.m. kasteel *Mazenburg* niet zwaar getroffen, het *Zandhuis* kreeg zware schade. De R.K. kapel van *St. Jan Nepomuk* enige schade.

BREDA. Van de vrij talrijke monumenten dezer stad werden de voornaamste, de *Grote* of *O.L. Vrouwe kerk* en de toren het zwaarste getroffen. Een beschieting vanuit het zuidoosten vernielde een luchtboog en een deel van de balustrade ener straalkapel terwijl andere treffers schade aan het

muurwerk der kerk veroorzaakten. Door het neerstorten van een hoekpinakel van de omloop rond de acht-kante lantaarn werd het schipdak beschadigd. Op deze omloop was een luister-installatie aangebracht. Het *Kasteel (K.M.A.)*, beschadigd door het opblazen van de, in een kelder aangebrachte, telefooncentrale en door enige granaten. De zuilengalerij van het hoofdgebouw, verminkt door het aanbrengen van schuilkelders onder de vloer waardoor deze circa 20 cm. verhoogd werd. Het huis *Veemarkt 24* brandde gedeeltelijk uit.

CHAAM. Door het opblazen van de fraaie, pas gerestaureerde toren, het schip der Ned. Herv. kerk zeer zwaar beschadigd. *Molen* verwoest.

CUYK. De vrijstaande toren werd aan de bovenrand en de spits vrij ernstig getroffen. De kerk van het Kruissheren-klooster *St. Agatha* verloor door brand de kap en een deel der gewelven, het oorlogsgeweld vernielde de overblijvende gewelven en de topgevel. De belangrijke collectie grafzerken liep vrij ernstige schade op. De oude delen van het kloostercomplex kregen verspreide schade.

DEURNE. Het grote *kasteel* brandde geheel uit en verloor daarbij belangrijke delen der muren.

DIESSEN. De R.K. kerk en toren, enige schade.

DINTELOORD. De Ned. Herv. kerk, bijna verwoest, het *raadhuis* voor de helft weggeslagen, 2 molens verwoest.

DOEVEREN. Bij het opblazen van de toren werd het schip der Ned. Herv. kerk verwoest.

DONGEN. De Ned. Herv. kerk en toren, alsmede de ruïne van het schip, werden licht beschadigd.

DRONGELEN. Ned. Herv. kerk verwoest.

DUSSEN. Ned. Herv. kerk verwoest. Het *kasteel* zwaar getroffen waarbij

van de zuid-oosthoek weinig overbleef.

EETHEN. Ned. Herv. kerk en toren zwaar beschadigd. De tufstenen muren van het schip maken het vinden van interessante gegevens waarschijnlijk.

ENGELLEN. Ned. Herv. kerk weinig beschadigd.

ESCH. Toren lichte schade.

ETTEN. De toren der Ned. Herv. kerk kreeg enige schade aan de zuid-westhoek onder de omloop.

GEERTUIDENBERG. Ned. Herv. kerk enkele granaattreffers, de toren licht beschadigd. Het *Raadhuis*, op verscheidene plaatsen van de gevel, vooral op de attiek, getroffen. Een 18e eeuwse huis aan de *Noordhavenstraat* verloor zijn kroonlijst.

GEFFEN. De R.K. kerk verloor de kap en de gewelven van de zuid-beuk. De toren werd zwaar getroffen en verloor een groot deel van de trap-toren, terwijl in de westgevel bij de galmgaten een enorm groot gat werd geslagen, overigens verspreide schade.

GENDEREN. Ned. Herv. kerk vrijwel verwoest, van de toren bestaan nog 2 geledingen.

GERWEN. Toren der R.K. kerk licht beschadigd.

GILZE. Het schip van de R.K. kerk en de toren vrijwel verwoest. De *schuur van 1647* werd licht getroffen.

GINNEKEN. Ned. Herv. kerk zeer zwaar beschadigd; het herstel nadert zijn voltooiing. Het kasteel *Bouvine* en het *Raadhuis*, lichte schade. Het huis *De Brouwers* te BAVEL, verwoest.

'S-GRAVEMOER. De Ned. Herv. kerk kreeg niet onbelangrijke schade, de toren werd licht beschadigd.

GREVENDUIN-KAPELLE. De Ned. Herv. kerk licht beschadigd.

GROENINGEN. De R.K. kapel niet zwaar getroffen.

GROOT-ZUNDERT. Raadhuis zwaar getroffen.

HAAREN. De achtzijdige toren van

de *Grote Ruwenberg* en de neerhuizen van het kasteel *Nemelaar* werden ernstig beschadigd.

HALSTEREN. De v.m. R.K. kerk leed geringe schade. Het *Raadhuis* verloor door brand de kap en de daarin gelegen raadzaal.

HEESBEEN. De Ned. Herv. kerk schade aan het dak.

HEESCH. De standaardmolen verwoest.

HEESWIJK. Het kasteel, enige schade.

HEDIKHUIZEN. De Ned. Herv. kerk verloor de kap, de toren verwoest.

HERPT. De Ned. Herv. Kerk en toren verwoest.

HEUSDEN. De Ned. Herv. Kerk verloor aan de zuidzijde twee zuid-westelijke traveeën en de toren. Door het aanbrengen van een nieuwe afsluitmuur is de rest van de kerk weer bruikbaar. Het *Raadhuis* en de *wal-molen* gingen door opblazen geheel verloren. Vele oude huizen en de *Visbank* kregen meer of minder zware schade.

'S-HERTOGENBOSCH. Hoewel in deze stad zwaar gevochten werd en veel materiële schade is veroorzaakt, zijn de talrijke monumenten welke zij bevat zonder ernstige schade gebleven. De beroemde *kathedraal van St. Jan* werd slechts door 3 lichte granaten getroffen. Iets zwaarder letsel kregen: het *Bisschoppelijk Paleis*, het *Raadhuis*, de v.m. *St. Jacobskerk* (Prov. museum), het *Kruithuis*, het *Refugiehuis* en het huis *In de Put*. De *Ruischepoort* kreeg zware schade.

HILVARENBEEK. De bekende toren kreeg slechts geringe schade. Het huis *Markt A 175*, vrij ernstig getroffen.

HOEVEN. De toren der v.m. R.K. kerk werd opgeblazen, waardoor het schip werd verwoest en het koor schade leed.

HOLTHEES. De R.K. kapel, niet onbelangrijke schade.

HOOG-ZWALUWE. De Ned. Herv. kerk, lichte schade.

HUIJBERGEN. Van het *klooster der Wilhelmiëten* werd de kruisgang verwoest en het poortgebouw zwaar beschadigd.

KLUNDERT. De Ned. Herv. kerk en de toren werden vrijwel verwoest, het Raadhuis kreeg lichte schade.

KRUISLAND. De Ned. Herv. kerk zwaar beschadigd. De toren verwoest.

LEENDE. De toren der R.K. kerk geringe schade.

LEUR. De Ned. Herv. kerk, lichte schade.

LIT. Ned. Herv. kerk ging geheel verloren.

LOON-OP-ZAND. De R.K. kerk en de toren vrij ernstig beschadigd. Het *kasteel* flink gehavend.

LUIJKGESTEL. De toren der R.K. kerk licht beschadigd.

MADE EN DRIMMELN. De Ned. Herv. kerk van beide dorpen kregen lichte schade.

MEEUWEN. Van de Ned. Herv. kerk staan nog muurresten aan de zuiden de oostzijde, de toren verloor de spits en kreeg schade aan het muurwerk. De fraaie grafzerk in het koor bleef behouden.

ST. MICHELSGESTEL. De vrijstaande toren kreeg 6 granaattreffers met licht effect.

MIDDELBEERS. De v.m. R.K. kerk en toren ernstig beschadigd.

MILL. Het kasteel *Aldendriel* kreeg enige schade, hoofdzakelijk door bezetting.

MOERSTRATEN. De molen zwaar beschadigd.

NISPEN. Door het opblazen van de toren werd ook de R.K. kerk verwoest.

ST. OEDENRODE. De molen *Coevering* ging geheel verloren.

OIRSCHOT. De R.K. kerk en de

toren zeer zwaar geteisterd door brand en beschieting. De kerk verloor al de kappen en behield van de gewelven slechts die van de kooromgang. De basementen en de wissellagen van de Naamse steen der zuilen werden door het vuur sterk aangetast. De laatgothische koorbanken zijn totaal verbrand. Van de toren ging de fraaie bovenste geleiding en de spits geheel verloren, terwijl de rest belangrijke schade bekam. Een definitieve kap met nooddekking en een voorlopige afscheiding naar het schip maakten, met andere noodmaatregelen, het koor met het dwarspand weer bruikbaar. De Ned. Herv. kerk zeer licht getroffen. Het *Raadhuis* enige verspreide schade.

OOSTERHOUT. De R.K. kerk vrij zware schade. De toren licht getroffen. De Nel. Herv. kerk licht getroffen.

OSSENDRECHT. Molen zwaar beschadigd.

OUD-GASTEL. Toren der R.K. kerk vrij licht beschadigd.

PINDORP. Molen verwoest.

PRINSENHAGE. De R.K. kerk verloor een raamtracering van de noordbeuk. De Ned. Herv. kerk kreeg lichte schade. Een huis van 1830 (aan de Markt) zwaar beschadigd.

RAAMSDONK. De Ned. Herv. kerk en toren door vele mitrailleurkogels getroffen. De uitgebrande ruïne van het v.m. *Raadhuis*, veel schade. *Molen* verwoest.

ROSMALEN. De R.K. kerk werd door 10 treffers geschonden.

SAMBEK. De twee-hallige R.K. kerk werd zeer zwaar getroffen door ontploffingen in de toren, de resten zijn gesloopt. De toren is ernstig geteisterd, doch ondanks twee zware ontploffingen blijven staan. De eerste springladingen werden aan beide zijden van de westingang gelegd, desondanks bleef de toren intact. De vol-

gende springlading die (na de bevrijding van het dorp) door een Duitse patrouille op een der zolders werd aangebracht, deed de toren (hoogte 35 meter) van onder tot boven, in het midden der gevels en in de vier hoeken, splijten en daarbij enige der halve gevels ten opzichte van elkaar wisselen. Alle zolders, het portaal-gewelf en de spits werden verwoest, de bovenste geleding brokkelde uiteen. Enige voorlopige voorzieningen en een noodkap zijn aangebracht in afwachting van de definitieve consolidatie.

SCHIJNDEL. De R.K. kerk en de toren werden niet onbelangrijk getroffen. De standaardmolen ging verloren.

SPRANG. De Ned. Herv. kerk kreeg niet onbelangrijke schade.

TERHEYDEN. De R.K. kerk en toren zwaar getroffen. Het herstel nadert de voltooiing.

VEEN. De Ned. Herv. kerk licht beschadigd, de bijbehorende *pastorie* verwoest.

VIERLINGSBEEK. De R.K. kerk en de toren geheel verloren. Het veerhuis *De Staay* verwoest.

VLIJMEN. De Ned. Herv. kerk en de toren vrij zwaar beschadigd.

VUCHT. De Ned. Herv. kerk licht getroffen, de toren vrij ernstig beschadigd aan enige steunberen.

WAALWIJK. De Ned. Herv. kerk, licht beschadigd.

WASPIK. De Ned. Herv. kerk vrij zware, de R.K. kerk lichte schade.

WERKENDAM. De Ned. Herv. kerk, de toren en de *molen* werden verwoest.

WILLEMSTAD. De Ned. Herv. kerk op vele plaatsen door granaten en scherven getroffen. Het *Raadhuis* enkele treffers evenals het nabij gelegen *Arsenaal*. De *vestingwerken* werden geschonden door het aanbrennen van een groot aantal bunkers en het rooien van vele bomen.

WIJK. De Ned. Herv. kerk kreeg zware schade aan twee westtraveeën van de zuidmuur en de kap. De toren verloor de spits en een groot deel der bovenste geleding (verspreide schade).

WOENSDRECHT. De torenruïne ging door tankgeschut geheel verloren. Molen verwoest.

WOUW. De toren der R.K. kerk werd opgeblazen, de daardoor ontstane schade aan de kerk werd door brandstichting vergroot. De daken, de houten gewelven van het schip en het dwarspand alsmede de 17e eeuwse koorbanken gingen verloren. Alle beelden werden gered. De zuilen van de viering en van het schip moesten worden gesloopt. Het koor is met een nooddak gedekt.

ZEVENBERGEN. De Ned. Herv. kerk werd gedeeltelijk, de toren en het *Raadhuis* geheel verwoest. Zes huizen zwaar getroffen.

In Noord-Brabant werden o.a. 19 torens, 16 kerken, of oude delen van kerken, 3 raadhuisen en omstreeks 20 molens verwoest.

PROVINCIE LIMBURG

AFFERDEN. De R.K. kerk en de toren werden zwaar geteisterd door verlies der daken en gewelven en een deel van het muurwerk. De toren is het enige bouwwerk in ons land, dat

geheel van ijzeroersteen is opgetrokken, terwijl uit opgravingen en muuronderzoek blijkt, dat in deze streek tijdens de vroege middeleeuwen dit materiaal algemeen gebruikelijk was.

AMSTENRADE. Het kasteel werd niet ernstig getroffen.

ARCEN. De zwaar getroffen R.K. kerk werd gesloopt. De kapel van *St. Antonius Abt*, het huis *De Spijker* en enige oude boerderijen kregen min of meer zware schade. Het kasteel werd niet onbelangrijk beschadigd; de poorttoren is uitgebrand.

BAARLO. De molens werden totaal verwoest.

BAEXEM. De toren en de oude delen der R.K. kerk zijn verwoest.

BEEGDEN. De R.K. kerk en de toren werden vrij ernstig getroffen.

BERGEN. De oude toren, waarvan de eerste geleding uit ijzeroersteen bestaat, werd zwaar beschadigd. Het kasteel *Bleyenbeek*, zwaar getroffen, aan herstel valt niet te denken. De kapel te *Aayen*, verloor de dakruiter, verder licht getroffen.

De kapel te *Heukelom*, licht beschadigd.

BLERIK. Het vrijstaande koor der v.m. kerk van *St. Lambertus* werd verwoest; het huis *Maasstraat 5* vrij ernstig getroffen.

BLITTERSWIJK. De R.K. kerk verloor dak en gewelven en kreeg zware schade aan het muurwerk. Van de muurschilderingen bleven er twee behouden, de toren werd totaal verwoest. De Ned. Herv. kerk kreeg onbelangrijke schade. De *St. Annakapel* werd niet zwaar, het kasteel onherstelbaar getroffen (gesloopt).

BORGHAREN. Een deel van de hoeve van het kasteel is ingestort.

BORN. Het kasteel *Wolfraath* op vele plaatsen getroffen. De kasteelhoeve van *Born* veel schade aan de daken, de *banmolen* grotendeels verwoest.

BROEKHUIZEN. De R.K. kerk zware schade (verlies van het dak en de gewelven). Het kasteel onherstelbaar getroffen (gesloopt). De *hoeve A 1*

zwaar beschadigd, één der merkwaardige stucplafonds is geheel en het andere onherstelbaar verwoest, de met stucwerk gesierde schoorsteen is herstelbaar.

BROEKHUIZERVORST. Door het opblazen van de toren verloor de R.K. kerk het dak en de gewelven, het muurwerk werd zwaar beschadigd.

BUGGENUM. Het koor der R.K. kerk kreeg vrij ernstige schade. Bij het opblazen van de moderne toren werd één der oudste klokken (1378) vernield.

CASTENRAY. Het oude koor der R.K. kerk werd onbelangrijk getroffen.

ECHT. De R.K. kerk kreeg vrij ernstige, verspreide schade (inmiddels hersteld).

EYGELSHOVEN. Het v.m. R.K. kerkje en enige nabijgelegen huizen kregen lichte schade.

GENNEP. Van de R.K. kerk werden alle gewelven en het grootste deel der kappen verwoest. De muren zijn zodanig gehavend, dat slechts die van het koor behouden kunnen blijven. De Ned. Herv. kerk kreeg belangrijke schade aan het dak, het pleistergewelf en de muren. Het *Raadhuis* door enige treffers geschonden, het nabij gelegen huis, *Nierstraat 1*, zware schade aan de achterzijde.

GEYSTEREN. De toren der R.K. kerk vrijwel verwoest. Het kasteel en de voorburcht door luchtbombardement zeer zwaar geteisterd, de zuilenhof verwoest. De kapel van *St. Willebrord* en de *rosmolen*, licht getroffen.

GRATHEM. De toren der R.K. kerk verloor door opblazen de spits.

GRONSVELD. Van de bekende stenen molen staat nog slechts de uitgebrande romp.

GRUBBENVORST. De R.K. kerk en toren verwoest.

GULPEN. Het kasteel *Neuborg* kreeg bezettingsschade.

HAELLEN. De toren der R.K. kerk werd verwoest.

HEEL. De toren der R.K. kerk, enige treffers.

HEERLEN. De noordbeuk der *St. Pancratiuskerk* geheel verwoest, inmiddels hersteld. Het huis *De Kroon* met aansluitende panden door brandbommen getroffen.

HELDEN. De R.K. kerk zwaar getroffen. De toren is verwoest.

HERKENBOSCH. Het mergelstenen koor der R.K. kerk ontwricht, herstel problematisch.

HEYEN. Het oude koor der R.K. kerk verwoest. Het schilderachtige kasteel werd vrij zwaar geteisterd, door noodvoorzieningen is het niet geheel beschermd tegen verder verval.

HORN. Het kasteel kreeg enige schade.

HORST. De R.K. kerk en toren verwoest.

KERKRADE. Het Abdij-complex te *Rolduc* verspreide, doch niet ernstige schade aan kerk, toren en Abtswoning. De nabijgelegen hoeve *Kloosterrade* werd vrij ernstig beschadigd door treffers en brand in één der schuren. *Kasteel* en hoeve *Oud-Ehrenstein* kregen lichte schade.

KESSEL. Het kasteel door brand en beschieting zeer zwaar geteisterd. Enige oude huizen aan het *Veers* min of meer beschadigd.

LEMIERS. De kasteel-hoeve aan de noordzijde zwaar getroffen, waardoor de vierkante toren gedeeltelijk instortte.

LIMBRICHT. Een deel van de kasteel-hoeve stortte in.

LOTTUM. De R.K. kerk en de toren door opblazen verwoest.

MAASBRACHT. De toren der R.K. kerk vrij ernstig beschadigd.

MAASBREE. De toren der R.K. kerk verwoest, het oude deel der kerk

zwaar beschadigd. Het huis *Westering* zeer zwaar getroffen.

MAASNIEL. De R.K. kerk en de toren vrij ernstig beschadigd.

MAASTRICHT. Door het springen van twee pijlers, leed de oude *Maasbrug* zeer grote schade. De brug wordt thans circa 2,50 m verbreed. Het overblijfsel van het koor der *St. Nicolaaskerk*, achter Hotel Derlon werd verwoest. Lichte schade bekwamen: de *Augustijnerkerk*, de *St. Janskerk*, en enige huizen nabij de oude brug. Het kasteel *Canne* leed bezettingsschade.

MEERLOO. De toren der R.K. kerk verwoest. Het huis der familie *Nab* niet onbelangrijk beschadigd.

MHEER. Het kasteel niet ernstig getroffen.

MIDDELAAR. De R.K. kerk en de toren verwoest.

MOOK. De R.K. kerk en de toren kregen niet onbelangrijke schade.

NIEUWSTADT. De R.K. kerk zeer ernstig getroffen (de schade is reeds hersteld).

NEDERWEERT. De toren der R.K. kerk zeer ernstig door granaatvuur getroffen. Onder gevaarlijke omstandigheden zijn noodvoorzieningen aangebracht.

ST. ODILIENBERG. De R.K. kerk werd zeer zwaar getroffen, voornamelijk aan het koor, de absidiolen en de torens (van een en ander rest nog het onderste deel). Het schip is door het plaatsen van een oostmuur weer bruikbaar. Het *patronaatsgebouw* nabij de kerk werd vrij ernstig getroffen, hierdoor bleek dat het natuursteenwerk aan de zuidmuur bij de bouw in 1631 uit oud materiaal was opgetrokken.

OIRLOO. Door opblazen van de toren verloor de R.K. kerk dak en gewelven van het schip.

OOSTRUM. De oude R.K. kerk ver-

loor dak en gewelven van het schip.

ROERMOND. De *kathedraal*, zeer zwaar geteisterd, verloren gingen: het dak en de gewelven van het schip, de gewelven van het midden- en noordkoor en het daartussen gelegen intercolumnium, benevens het grootste deel van de toren. De *Munsterkerk* werd op vele plaatsen meer of minder ernstig getroffen doch is in zijn geheel behouden. De Ned. Herv. kerk kreeg veel verspreide schade van niet ernstige aard. De *Roerbrug* werd bijna voor de helft verwoest. Niet ernstige schade kregen: het *Bisschoppelijk Paleis*, het huis *De Stenen Trappen*, het *Raadhuis*, het *Groot Seminarie*, het pension *Louise* en het *gothische huis* in de Brugstraat. Verwoest: In de Marktstraat en de Pollardstraat enige oude huizen, in de Veldstraat een groot deel van de v.m. *Infirmierie*.

ROGGEL. De toren der R.K. kerk verloor door opblazen de spits.

SCHAESBERG. Het kasteel *Strythagen* leed schade door bezetting.

SCHIMMERT. De *Hoeve A 7* kreeg schade aan de daken, terwijl het muurwerk op verscheidene plaatsen werd ontwricht. Een andere oude hoeve ging geheel verloren.

SEVENUM. De R.K. kerk en de toren door opblazen verwoest; ook het *Raadhuis* ging verloren.

SITTARD. De Grote Kerk en de toren leden aanzienlijke schade. De *St. Michaelskerk* kreeg enige treffers.

SPAUBEEK. De hoeve *St. Jansgeleen* kreeg veel schade aan de daken.

STEVENSWEERT. De R.K. kerk en de Ned. Herv. kerk werden niet ernstig beschadigd. De v.m. *Gouverneurswoning*, thans Ned. Herv. pastorie, kreeg vrij ernstig letsel. De *Hompe-sche molen* enigszins beschadigd.

SUSTEREN. De R.K. kerk van *St. Amelberga* werd op verscheidene plaatsen aan muren en daken ernstig

getroffen. De beide torenspitsen werden door nooddaken vervangen.

SWALMEN. De R.K. kerk en de toren verwoest. Het kasteel *Hillenaedt* niet zwaar getroffen.

SWOLGEN. Door opblazen van de toren verloor de R.K. kerk dak en gewelven; muurwerk beschadigd.

TEGELEN. De toren der R.K. kerk verloor de spits en werd aan de noord- en westzijde door granaatvuur getroffen.

THORN. De R.K. kerk kreeg vrij veel verspreide schade, de toren verloor de spits en het bovendeel van de romp. Een noodafdekking is aangebracht.

VAALS. Het kasteel *Vaalsbroek* werd licht, het buitenhuis *An der Esch* zwaar getroffen.

VALKENBURG. Niet ernstig beschadigd werden de R.K. kerk, het kasteel *Oost*, het kasteel *Den Halder*, het huis *Quadvlieg*, de *Grendelpoort*, de *Berkelpoort*, de oude *Schuur* en het poortje *Crolla*.

VENLO. De voornaamste kerk dezer stad, de *St. Martinuskerk*, brandde geheel uit en verloor daarbij het grootste deel der gewelven terwijl enige westelijke pijlers bezweken. De zwaar gehavende toren stortte, lang na de bevrijding, tijdens een zware storm neer, de resten zijn gesloopt. De *St. Nicolaaskerk* brandde uit en werd gesloopt. De *Minderbroederskerk* kreeg enige schade, voornamelijk aan de daken. De *Ned. Herv. kerk* werd niet ernstig getroffen. Het *St. Joris-gasthuis* is vrijwel verwoest. Het *Raadhuis* kreeg enige verspreide schade. Het *Romerhuis* werd zeer zwaar getroffen en is geheel ontwricht. Van de 18e eeuwse verdedigingswerken aan de Maas rest nog een verminkte muur. Het *Arse-naal* werd verwoest.

VENRAY. Bij het opblazen van de toren der R.K. kerk werden de eerste

traveeën van de kerk vrijwel verwoest en stortten alle gewelven en kappen neer. De unieke collectie beelden werd zwaar beschadigd onder de puinhopen teruggevonden. Met het herstel van de kerk en de beelden is begonnen. Van het klooster *Jeruzalem* staan nog de geblakerde muren. De kapel te *Smakt* werd onbelangrijk beschadigd.

VOERENDAAL. De kastelen *Puth* en *Rivieren* werden niet ernstig getroffen.

WANSSUM. Het koor der R.K. kerk verwoest.

WEERT. De R.K. kerk licht beschadigd.

WELL. De R.K. kerk zeer zwaar getroffen. Het kasteel vrij ernstig beschadigd, vooral aan een der torens. De merkwaardige kapel van *Op de Kamp* brandde uit en verloor de topgevel.

WESSEM. De R.K. kerk werd zeer zwaar getroffen. De daken en gewelven van het schip en de zijbeuken vernield, de scheidmuren met pijlers later door storm omvergeworpen. De toren vrijwel verwoest. Bodem- en muuronderzoek leverde zeer belangrijke gegevens op.

WITTEM. De hoeve *De Pley* te *Mechelen* en hoeve *Vernelsberg* te *Epen* werden vrij ernstig beschadigd.

WIJNANDSRADE. Een 'tjidsbom, welke in de klokkenkamer was binnengedrongen, verwoestte het torentje en de gewelven van het schip der R.K. kerk.

In Limburg werden o.a. 20 torens, 15 kerken, of oude delen van kerken, 5 kastelen en vele molens verwoest.

VOORHISTORISCHE EN ROMEINSE OUDHEDEN

DOOR PROF. DR. A. W. BYVANCK

VI *). HET ZILVEREN JUBILEUM VAN HET BIOLOGISCH-ARCHAEOLOGISCH INSTITUUT TE GRONINGEN

Op 17 Juni 1922 is het Biologisch-archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen geopend. De herdenking van dit feit na 25 jaren was aanleiding den man te huldigen, die gedurende deze gehele periode het Instituut heeft geleid, en hem een gedenkboek aan te bieden 1). Daartoe bestond alle reden. Prof. Dr. A. E. VAN GIFFEN heeft immers te Groningen een wetenschappelijk centrum geschapen, dat wereldvermaardheid bezit. Door zijn toedoen staat Nederland

vooraan, wat het opgravingswerk betreft. De ontwikkeling van de studie in de laatste 25 jaren, de verbreding en verdieping van het onderzoek, de resultaten die reeds zijn bereikt, dat alles komt duidelijk uit, wanneer men het Gedenkboek doorleest. In den meest strikten zin betekent het een mijlpaal. Men kan er uit aflezen, hoever het werk is gevorderd, en tevens begrijpt men, welke richting het uitgaat 2).

Hoeveel is verricht, blijkt uit de lijst van de opgravingen, die onder de leiding van VAN GIFFEN zijn ondernomen, en van de publicaties van zijn hand, die in het licht zijn gegeven.

* I-V in *Bulletin*, 1947, blz. 33.

1) *Gedenkboek-A. E. van Giffen: Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland* (1947).

2) G. A. BONTEKOE, *Enige notities bij het zilveren jubileum van het Biologisch-archaeologisch instituut: Gedenkboek*, blz. 23-42.

Men begrijpt evenwel tevens, hoeveel er nog te doen valt voordat het noodzakelijke doel werkelijk is bereikt, dat wil zeggen de publicatie van het opgegraven. Zonder twijfel zijn veel monumenten onderzocht, die niet uitvoerig behoeven te worden bekend gemaakt. Daarbij is het voldoende, wanneer de resultaten volgens de voortreffelijke techniek, die aan het Groningse Instituut is ontwikkeld, zijn vastgelegd in tekeningen en foto's. Andere opgravingen vereisen een uitvoerige publicatie, die nog veel zorg vraagt. Men denke slechts aan Ezinge, Utrecht, Valkenburg, Cuyk, Stein, Heerlen, Vechten, om alleen de aller-voornaamste te noemen.

Het is geenszins de bedoeling hier een overzicht te geven van het Gedenkboek en zijn inhoud. In de volgende nummers zal telkens gelegenheid wezen te wijzen op de vermeerdering van onze kennis, die wij aan vele artikels danken. Hier moge in de eerste plaats de aandacht worden gevestigd op de medewerking, die de praehistorie ontvangt van andere takken der wetenschap, een hulp die zij met de door haar verkregen gegevens ruimschoots vergoedt. Men raadplege slechts de lijst van de artikels in het Gedenkboek en men bespeurt van hoeveel belang zijn de onderzoekingen over de niveauverandering, de studie van den plantengroei en van het klimaat, de anthropologie, de bodemkunde, het onderzoek van het landschap, de geschiedenis van de bewoning, de luchtfoto. Enige artikels, die aan deze onderwerpen zijn gewijd, zullen in het volgende nummer ter sprake komen. In het bijzonder moge hier nog worden gewezen op de verhandelingen over het terpenlandschap³⁾, over het Friese boerenhuis in

3) Door H. HALBERTSMA, *Gedenkboek*, blz. 255-274.

de zandstreken en op de klei⁴⁾, over oudheidkundig bodemonderzoek in het gebied van de voormalige Zuiderzee⁵⁾. De onderwerpen van een aantal artikels vallen buiten het bestek van dit overzicht, als de Middeleeuwse kerken, het Middeleeuwse kasteel, kloosterterpen, Middeleeuws aardewerk. Aandacht verdienen vooral de studies over de religie van den voorhistorischen mens⁶⁾ en over Nederlandse rechtsoudheden op den akker⁷⁾.

VII. DE CHRONOLOGIE DER PRAEHISTORIE

De belangrijke Rede, waarmede Prof. Dr. A. E. VAN GIFFEN zijn ambt als buitengewoon hoogleraar aan de Universiteit te Amsterdam opnieuw heeft aanvaard⁸⁾, is, vermeerderd met enige zeer welkome illustraties, eveneens afgedrukt in het aan hem aangeboden gedenkboek⁹⁾. In deze Rede vindt men mededelingen, die ten zeerste de aandacht verdienen. Een aantal daarvan, zoveel mogelijk gecombineerd met gegevens ontleend aan artikels van het Gedenkboek, dient hier ter sprake te komen.

Het was de bedoeling met deze Rede duidelijk te maken, hoezeer de oudheidkundige verschijnselen uit de praehistorie kunnen worden toegelicht door biologische en geologische onderzoekingen. In aanmerking komt in de eerste plaats de stuifmeel- of

4) Door O. POSTMA, *Gedenkboek*, blz. 275-288.

5) Door G. D. VAN DER HEIDE, *Gedenkboek*, blz. 351-368.

6) Door G. VAN DER LEEUW, *Gedenkboek*, blz. 115-123.

7) Door S. J. FOCKEMA ANDREAE, *Gedenkboek*, blz. 289-298.

8) A. E. VAN GIFFEN, *Oudheidkundige perspectieven* (1947).

9) *Gedenkboek-A. E. van Giffen* (1947), blz. 497-544.

pollen-analyse, thans veelal palynologie genoemd, die een beeld kan geven van de opeenvolging der planten in bepaalde tijdvakken 10). Met hulp van de geochronologie is de geoloog in staat daarbij van een relatieve tot een absolute chronologie te komen. De tabel, die Waterbolk in het Gedenboek heeft gepubliceerd, is buitengewoon welkom. Vooral is van belang de in Zweden verrichte studie over de afzettingen van leem, waardoor men zeer nauwkeurig de chronologie kan berekenen van de perioden sedert het terugtrekken van het landijs gedurende den laatsten ijstijd, omstreeks 15.000 jaar geleden. De chronologie der praehistorie kan men op deze wijze veel nauwkeuriger vaststellen. In het volgende wordt daarvan het een en ander medegedeeld.

VAN GIFFEN hecht geen waarde aan de vondsten uit Wezep, Vollenhove en Oldebroek, die in het Oudere Palaeolithicum worden ondergebracht. Door Oppenheim, die een studie aan het Oud-Palaeolithicum in Nederland heeft gewijd 11), wordt deze opvatting gedeeld. Hij meent de bekende artefacten uit Bathmen, die in het Brits Museum worden bewaard, aan het Acheuléen te mogen toeschrijven. De voorwerpen uit Rijckholt-St. Geertruid, die veelal tot het Moustérien worden gerekend, behoren, naar zijn mening, evenals al het andere daar ter plaatse gevondene, in het vroege Neolithicum. Daartegenover vertijkt hij onze kennis door de publicatie van een vuistbijl, gevonden onder Ubach over Worms, behorend tot de collectie van het museum in kasteel Erenstein bij Kerk-

rade. Dit voorwerp moet tot het late Acheuléen of het vroege Moustérien worden gerekend.

Veel beter staat het met onze kennis van het Jongere Palaeolithicum, vooral sedert de uitvoerige studie van BOHMERS over dit tijdvak en het Vroeg-Mesolithicum 12). Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen de Hamburger-groep, een Jong-Palaeolithische vorm van cultuur uit de tweede helft van den laatsten ijstijd, in ouderdom overeenkomend met het Magdalénien, de Ahrensburg-groep en de Tjongergroep, gedeeltelijk nog behorend in de laatste phase van het Würm-glaciaal op den overgang van het Palaeolithicum naar het Mesolithicum, ten slotte de Mesolithische culturen van het Tardenoisien en het Maglemosien. Vooral wordt de grootste palaeolithische vindplaats in ons land, bij Ureterp, uitvoerig besproken.

De Hamburger-groep wordt genoemd naar de bekende vindplaats te Meiendorf ten noordoosten van Hamburg. Op verschillende plaatsen in Noordwest-Europa werden vuurstenen werktuigen gevonden van het zelfde type als te Meiendorf voor den dag zijn gekomen. BOHMERS heeft in 1943 een rijke vindplaats ontdekt bij de Prinsendobbe bij Ureterp. Er waren geen sporen van gewei of been bewaard en evenmin resten van paalgaten. Alleen kon uit de verspreiding van de stenen instrumenten worden opgemaakt, dat daar woningen hebben gestaan, waarschijnlijk niet anders dan afgedekte kuilen in den bodem, naast elkander geplaatst in een boog. Tal van instrumenten worden beschreven en afgebeeld. Uit de vergelijking met de vondsten te Meiendorf blijkt, dat deze laatste vindplaats ouder moet

10) H. T. J. WATERBOLK, *De oudheidkundige verschijnselen in verband met de ontwikkeling van plantengroei en klimaat: Gedenboek*, blz. 57-97.

11) R. OPPENHEIM, *Gedenboek*, blz. 125-127.

12) A. BOHMERS, *Gedenboek*, blz. 129-201.

wezen. Ureterp behoort evenwel toch tot de oudere Hamburger-groep.

Andere vindplaatsen, die men tot deze periode moet rekenen, zijn te Makkinga, — men spreekt van Makkinga I —, ontdekt en te Bakkeveen, maar vooral te Houtgehage, waar dokter SIEBENGA aan een meertje, de Blauwe Dobbe, enige werktuigen vond. Men kent nog enkele andere vindplaatsen in Friesland, maar ook in Drente, onder andere te Rolde, Gasselte, Ide en Zeyen, op de Veluwe en in de Soester duinen. Bovendien kan men voorbeelden noemen van werktuigen, behorend tot de jongere Hamburger-groep, die in ons land zijn ontdekt, onder andere te Holtingerzand bij Havelte, bij Meppen en elders in Drente, verder ook in Friesland en bij Elspeet.

De Ahrensburg-groep, waarvan de best bekende vindplaats Stellmoor is, wordt in ons land alleen vertegenwoordigd door voorwerpen uit Vessem in Noord-Brabant. Zeker is deze cultuur aanmerkelijk later dan de Hamburger. Men denkt aan den tijd omstreeks 8000 v. Chr.

Van de Tjonger-groep wisten wij tot nu toe het meest door de ontdekkingen van H. J. POPPING in het dal van de Kuinder. In Duitsland spreekt men van de Lüneburger-groep. Prandinge, Donkerbroek en Makkinga II zijn in dit geval de bekendste vindplaatsen. Te Prandinge zijn sporen van haardvuren aan het licht gekomen, die tot deze periode behoren. Ook de door BUTTER ontdekte vindplaatsen te Budel en Drunen moeten tot deze groep worden gerekend. De cultuur van Usselo in Twente, die in het volgende nummer ter sprake komt, is evenwel een weinig ouder. Met hulp van de pollen-analyse is het mogelijk geweest den ouderdom van twee tot de Tjonger-groep behorende

nederzettingen chronologisch te fixeren. Wij moeten deze groep een plaats geven in het einde van het Praeboreaalaal, dus ongeveer 7000 tot 6000 v. Chr. Naar BOHMERS aanneemt, is de Tjonger-groep ontstaan uit het Engelse Magdalénien; zij moet tot het Mesolithicum worden gerekend.

In verband met de genoemde jaartallen is het wellicht goed hier met een enkel woord de voornaamste resultaten te vermelden van het boven genoemde onderzoek in Zweden over de lagen, waarin leem is afgezet¹³). Volgens dit onderzoek moet men onderscheiden het Gotiglaciaal, 13.000-7.900 v. Chr., en het Finiglaciaal, 7.900-6.800 v. Chr. Met het begin van de laatste periode was de glaciële tijd voorbij. Men kan daar, naar de mening van VAN GIFFEN, het best de afbakening plaatsen tussen het Diluvium en het Alluvium. Op die wijze omvat het Alluvium of Holoceen niet meer dan de laatste 10.000 jaren. Wat de vondsten te Meiendorf aangaat, deze moeten een duizend jaar ouder wezen dan het tijdstip, waarmee de Zweedse berekeningen aanvangen; zij kunnen dus omstreeks 14.000 v. Chr. worden gedateerd.

Met het Finiglaciaal, dus omstreeks 8.000 v. Chr., zal men het best het Mesolithicum laten beginnen. Het strekt zich dus uit van het Praeboreaalaal, over het droge Boreaalaal naar de vochtige en warme periode van het Atlanticum. Dit laatste tijdvak heeft zijn aanvang bij de zogenaamde Litorinatransgressie in het gebied van de Oostzee en het begin van de kleiformatie langs de Wadden, omstreeks 5000 v. Chr. Bij het Mesolithicum kan men behalve de reeds genoemde latere fase van de Tjonger-groep onder-

13) Verg. bovendien F. E. ZEUNER, *Dating the past: an introduction to geochronology* (1946).

scheiden het Tardenoisien in drie fasen. Van dit laatste heeft men op de oude zandgronden in Nederland de sporen ontdekt; maar er ontbreekt nog een bewerking van. Door VAN GIFFEN wordt het, op het voorbeeld van CLARK¹⁴), beschouwd als een inheems Europees, niet als een gedeeltelijk uit Afrika afgeleide cultuur. Tot het Mesolithicum en niet tot het Jonge Palaeolithicum behoort de schedel van Hengelo; men moet denken aan het Maglemosien¹⁵).

Het Neolithicum begint tegen het einde van het Atlanticum. De zes voornaamste vormen, die men in Europa op grond van de ceramiek kan onderscheiden (1. de kamceramiek in Noord-Europa, 2. de tulpenbeker-ceramiek in het Westen, 3. de bandceramiek van het land aan den Donau, 4. de ceramiek met een diep uitgestoken decoratie van de hunebedden in het Noordwesten, 5. de touwceramiek uit het Midden, 6. de klokbekers die uit Spanje stammen), zijn alle in Nederland vertegenwoordigd, doch alleen de vier laatste in gesloten verband. Wij behoeven daarover hier niet uitvoerig te spreken, evenmin als over de bekende indeling van ons land in drie gebieden van cultuur gedurende het Neolithicum.

In het Zuiden valt de aanvang van de cultuur der vuurstenen instrumenten, evengoed als van de cultuur der bandceramiek, nog in de tweede helft van het derde millennium vóór het begin onzer jaartelling. De neolithische cultuur van het Midden behoort in het begin, benevens in het tweede en het derde kwart van het tweede millennium. In het Noorden staan

naast elkander de hunebedden, waarbij de ceramiek met diep ingestoken ornamenten behoort¹⁶) evenals pijlpunten van het type dergene uit het Tardenoisien, en de individuele graven met de strijdhamers. Betrekkingen van de hunebedden met de cultuur, die naar Jordansmühl in Silezië wordt genoemd, laten een datering toe door een vergelijking met de cultuur van Troia II en met het Vroeg-Minoisch III. Op grond daarvan moeten de hunebedden teruggaan tot nog een weinig vroeger tijd dan 2000 v. Chr. Het eindpunt van deze cultuur kan men bepalen met hulp van koperen dolkklingen en gouden sierplaatjes. Daarmede bereikt men het midden van het tweede millennium v. Chr. Wat later komt men nog met het bekende snoer uit Valthe met de kralen van Egyptische faience uit den tijd omstreeks 1400 v. Chr., dat men met deze cultuur in verband kan brengen. De voortbrengselen van de neolithische en aeneolithische cultuur moeten, gelijk bekend, vallen vóór het ontstaan van de grote heidevelden in de drogere periode van het Subboreaal.

De laatst genoemde periode, die volgens VAN GIFFEN omstreeks 1400 v. Chr. aanvangt, wordt weerspiegeld door de uit plaggen opgebouwde grafheuvels van den Bronstijd¹⁷). Daarbij kan men verschillende groepen onderscheiden van den Vroegen, den Middelsten en den Laten Bronstijd. Het oude type zette zich in den Middelsten Bronstijd voort, gedurende de Periode III (1200-1000 v. Chr.) en nog een deel van IV (1000-850 v. Chr.).

16) De beide stijlen van dit aardewerk zijn thans uitvoerig beschreven door J. C. KAT-VAN HULTEN, *Het hunebedden-aardewerk en zijn stijlen: Gedenkboek*, blz. 203-221.

17) Over de geschiedenis van het onderzoek in de Nederlandse grafheuvels schreef H. BRUNSTING, *Gedenkboek*, blz. 223-253.

14) J. G. D. CLARK, *The mesolithic settlement in Northern Europe* (1936).

15) B. K. S. DIJKSTRA, *Antropologische gegevens: Gedenkboek*, blz. 99-114, pl. 6.

Het brandskeletgraf treedt dan op en later het brandstapelgraf. In dien tijd hebben intussen reeds de urnenvelden hun intrede gedaan. Blijkens de grafgriffen hebben zij in ieder geval bestaan tijdens de Periode IV, wellicht reeds in de Periode III. Zij beheersen zowel den Laten Bronstijd als het begin van den IJzertijd, zonder dat men van een breuk in de ontwikkeling kan spreken. Het zelfde kan men opmerken aangaande de „heidense legerplaatsen”, terreinen van akkerland waar de uitgeputte grond in den vorm van walletjes langs de akkers is opgeworpen. Intussen moet men het plotselinge optreden van de urnenvelden wel degelijk beschouwen als een bewijs voor het binnendringen van een nieuw element voor de bevolking.

Gedurende den IJzertijd kan men in Drente duidelijk de sporen van twee immigraties vaststellen. Een invasie van Friezen of Cauchen uit het terpengebied wordt bewezen door enige nederzettingen te Zeyen uit den Romeinzen keizertijd; zij waren met palisaden en wallen versterkt en bevatten huizen van het type, dat op de terpen voorkomt; bovendien werd daar op de terpen vervaardigd aardewerk aange troffen. Boven deze vondsten waren de sporen bewaard gebleven van Saksische woningen en Saksische ceramiek. Het blijkt op deze wijze, dat Saksen, afkomstig van de kleistreek, omstreeks 400 o. J. daar zijn binnengedrongen. In dien zelfden tijd moet, blijkens het botanische onderzoek, de vochtige periode van het Subatlanticum zijn aangevangen ¹⁸⁾.

18) Volgens WATERBOLK, *Gedenkboek*, blz. 90, valt het begin van het Subatlanticum niet 800 of 500 v. Chr., maar enigen tijd vóór de 4de eeuw na het begin onzer jaartelling.

VIII. ONDERZOEKINGEN IN TWENTE

Langzamerhand begint ook het landschap Twente, wat de praehistorie aangaat, voor ons enige kleur te krijgen. Een overzicht van de onderzoekingen uit de laatste jaren maakt dat duidelijk ¹⁹⁾. Het oudst zijn de vondsten op een heuvelrug in het Uselerveen. Er werd daar een groot aantal bewerkte en onbewerkte stukken vuursteen gevonden, benevens zeer veel splintertjes van vuursteen. Blijkbaar heeft daar eens een werkplaats voor het vervaardigen van stenen instrumenten bestaan. Gescheiden van de plek, waar gewerkt werd, lag een zestal vuurhaarden, zonder twijfel de woonplaats van de werklieden. Deze vondst behoort, gelijk boven reeds werd opgemerkt, in het vroege Mesolithicum. Binnenkort mag men een uitvoerig verslag van het onderzoek tegemoet zien.

In tijdsorde volgt een heuvel met een steenkraan, ontgraven in den Manderssch te Vasse onder Tubbergen. De heuvel, die reeds uitvoerig is beschreven ²⁰⁾, moet uit het Neolithicum dateren. Grafheuvels werden eveneens ontgraven in het Nutterveld onder Denekamp ²¹⁾. Van deze heuvels, die ten zuiden van de Springendaalse beek zijn gelegen, vertoonde de eerste twee perioden. Het graf van den ondersten heuvel was omsloten door zeven stenen; de bovenste heuvel had een kraan van stenen aan den voet. Beide perioden moeten tot het einde van het Neolithicum behoren. De tweede heuvel is jonger. Daar lag in het midden het hoofdgraf, dat door een greppel was omgeven, terwijl op

19) C. C. W. J. HIJSZELER, *Gedenkboek*, blz. 327-349.

20) *Versl. en Meded. Ver. Overijsselsch Regt*, 58, 2e R. 34.

21) *Versl. Overijsselsch Regt*, 60, 2de R. 36.

enigen afstand een tweede greppel was gegraven. Onmiddellijk aan den binnenkant van deze greppel lagen nog twee graven, een „steenkest” en een graf met „steen-zetting”; blijkbaar moet men aan een familiegraf denken. Tot de vondsten behoren de scherven van een „klokurn” of „potbeker”; het is voor het eerst, dat een voorbeeld van dit aardewerk in Twente aan het licht is gekomen.

Een grafveld met kringgreppels heeft gelegen bij de boerderij „De Aust” te De Lutte onder Lossers. Er is niet meer van bekend dan een aantal urnen, die bij afgravingen zijn ontdekt. Een daarvan is uiterst merkwaardig om de afbeeldingen van paarden, die men er op meent te herkennen. Een urnenveld met kringgreppels, waarin „lange bedden” met een „binnenpalissade” voorkomen, is gevonden te Oldenzaal. Daarover is evenwel nog niets bekend gemaakt.

In de nabijheid van Lossers is een nederzetting opgegraven²²⁾. Men vond de sporen van een aantal hutten; in één daarvan werden de overblijfselen van een haard ontdekt. Een scherfje van aardewerk maakt een datering omstreeks het begin van onze jaartelling of een weinig later waarschijnlijk. Door het pollenanalytisch onderzoek wordt deze datering bevestigd.

Sporen van een veenbrug zijn aan het licht gekomen in het Buurseveen onder Haaksbergen. De brug maakte deel uit van een weg, lopend in de richting van Ammeloe en Vreden in Drente. Ten slotte vermelden wij een aantal beenderen van dieren, die gevonden zijn in de Linderbeek onder Den Ham²³⁾, tezamen met vier bijlen van vuursteen, twee hakken en vijf

doorboorde bijlvormen. Het pollenanalytisch onderzoek wees op den tijd omstreeks 650 v. Chr.

IX. DE ROMEINSE TIJD

Onze kennis van deze periode is minder verrijkt dan de voorafgaande. Aandacht verdient een artikel van GLASBERGEN²⁴⁾, waaruit hier enige bijzonderheden kunnen worden vermeld. Van de militaire linie, die tijdens Augustus langs den Rijn is aangelegd als basis voor de in 12 v. Chr. begonnen aanvallen op Germanië onder de leiding van Drusus, is in ons land geen spoor aangetroffen. Het oudste Romeinse aardewerk, dat wij uit Nederland kennen, is ontdekt in de inheemse sterkte op het Kopsche plateau bij Nijmegen (naar alle waarschijnlijkheid de plaats Oppidum Batavorum, door Tacitus vermeld, die in 70 o.J. is verbrand), in het daarbij opgegraven dorpje en in de nederzetting op den Hunerberg, die onlangs wat beter is bekend geworden ten gevolge van de werkzaamheden ten behoeve van de toegangswegen naar de nieuwe brug over de Waal en bij de afgraving van een gedeelte van het Hunerpark. Het is zeer betreurenswaardig, dat van die gelegenheid geen gebruik is gemaakt dit terrein wetenschappelijk te onderzoeken. DANIELS en HOLWERDA hebben alleen sporen van palissaden, paalgaten, balkenlagen, kelder- en afvalsgaten waargenomen. Verder zijn veel fragmenten van aardewerk verzameld. Deze laatste zijn, tezamen met vondsten, die WEVE heeft gedaan, en met enkele voorwerpen van het zelfde terrein in het Museum G. M. Kam, door HOLWERDA gepubliceerd²⁵⁾. Op deze wijze blijkt er een

22) *Versl. Overijsselsch Regt*, 61, 2de R. 37.

23) Verg. D. A. HOOYER, *Proceedings Kon. Ned. Akad.* 50 Nr. 2 (1947).

24) W. GLASBERGEN, *Gedenkboek-A. E. van Giffen*, blz. 299-312.

25) J. H. HOLWERDA, *Oudh. Meded.* N.R. XXVII (1946), blz. 5-27.

nederzetting te hebben bestaan op de plaats, waar thans het Keizer Lodewijkplein ligt met zijn omgeving. Die nederzetting is van den tijd omstreeks het begin onzer jaartelling tot 70 bewoond geweest; in het Museum-Kam vindt men den inhoud van de bijbehorende graven. Later, in de vierde eeuw, hebben op dezelfde plaats weer mensen gewoond. Men kan vermoeden, dat de nederzetting op het Hunerpark de door Tacitus en Ptolemaeus genoemde plaats Batavodurum is geweest.

Vechten I is, zoals wij thans met zekerheid weten, aangelegd onder Germanicus voor zijn groten veldtocht van 16 o.J. tegen Germanië. Vondsten te Winsum in Friesland en te Bentumersiel aan de Eems staan wellicht met de expedities van Germanicus in verband. Een volgende periode van activiteit valt te constateren in den tijd van Claudius, nadat in 47 n. Chr. de Romeinse garnizoenen waren teruggetrokken op den linker oever van den Rijn. Vondsten uit dien tijd zijn bekend uit Vechten (2de periode), Utrecht (1ste periode), De Meern, Alphen aan den Rijn (vondsten in het Museum te Leiden), Roomburg, Valkenburg (1ste periode) en Katwijk. Te Nijmegen is zeer veel aan het licht gekomen, dat uit die jaren dateert.

De oudste vondsten te Maastricht stammen uit den tijd van Nero. Te Heerlen is de bewoning echter in elk geval reeds vóór het midden van de 1ste eeuw aangevangen. Merkwaaardigerwijze heeft men bij de daar onlangs verrichte opgravingen geen spoor ontdekt van de drie castella, die volgens P. PETERS te Heerlen moeten hebben bestaan. De vondsten, die bij de opgraving van de thermen aan het licht zijn gebracht, dateren uit den tijd van 50 tot 260, benevens uit de

4de eeuw. Behalve de scherven uit de vroege 1ste eeuw, die door HABETS bij het Raadhuis zijn gevonden, is niets uit die periode te Heerlen aan den dag gekomen. Scherven uit den tijd van Augustus en Tiberius, naast andere uit den tijd van Claudius, afkomstig uit Kaalheide bij Kerkrade, worden in het Museum Oud-Erenstein bij Kerkrade bewaard.

Na den opstand van de Bataven, die in 70 eindigde, zijn opnieuw enige forten in Nederland aangelegd, de legioensvesting in Nijmegen en castella te Utrecht, Vechten en op tal van andere plaatsen. Voor het eerst verzezen toen castella te Rossum en bij Valkenburg aan den Rijn op de Woerd. Aan dit laatste heeft GLASBERGEN een afzonderlijke studie gewijd²⁶⁾, op grond van het vroeger daar ontdekte²⁷⁾. Zijn onderzoek werd bemoeilijkt, daar enig materiaal, afkomstig van een proefgraving in het dorp Valkenburg, onder de vondsten van de Woerd is opgenomen. Of de nederzetting op de Woerd inderdaad een fort was, weten wij nog niet. Mensen hebben daar in ieder geval in de eerste helft van de tweede eeuw gewoond. De meeste vondsten stammen evenwel uit de tweede helft van die eeuw. Omstreeks 240 is deze nederzetting ontruimd, evenals Arentsburg, Ockenburgh en Naaldwijk. Het castellum te Arentsburg is omstreeks 85 aangelegd ten tijde van Domitianus.

De vondsten uit Rossum in het Museum te Leiden zijn onlangs door GLASBERGEN nauwkeurig onderzocht²⁸⁾. Op grond van zijn studie besluit hij, dat er te Rossum geen

26) *Oudb. Meded.* N.R. XXVI (1945), blz. 24-35.

27) *Oudb. Meded.* N.R. IX (1928), blz. 51-57.

28) W. GLASBERGEN, *Oudb. Meded.* N.R. XXVII (1946), blz. 37-45.

aardewerk is gevonden uit den tijd van Augustus en slechts enkele scherven uit den tijd van Nero. Er heeft geen Romeinse sterkte te Rossum gelegen vóór den tijd van Vespasianus. Hoe men dan het betrekkelijk grote aantal munten uit den tijd van Augustus moet verklaren, wordt niet duidelijk. In elk geval is er een Romeins fort geweest, dat van 70 tot ongeveer het midden van de 3de eeuw was bezet, maar na 200 blijkbaar met een kleiner garnizoen. Wellicht hebben er in de vierde eeuw toch nog tijdelijk enige troepen gelegen. Het zou belangrijk zijn alsnog een onderzoek op de vindplaatsen in te stellen, indien ten minste niet het gehele terrein door de rivier is opgeruimd.

Over de bewoning van het Westland worden wij ingelicht door een onderzoek van W. J. VAN LIERE²⁹⁾. Dit onderzoek is verricht bij de bodemkartering, waarbij een dertigtal plaatsen werden ontdekt, waar in den Romeinzen tijd mensen hebben gewoond. Een dergelijk onderzoek is verricht in de Bommelerwaard door P. J. R. MODDERMAN, waarvan het deel tussen de spoorlijn in het Oosten en de Meidijk in het Westen is bekend gemaakt³⁰⁾. Op tal van plaatsen werden sporen van bewoning uit den Romeinzen tijd aangetroffen. Bijzonder belangrijk is een reeks van vindplaatsen, die aannemelijk maken, dat de zuidelijke weg, die op de Tabula Peutingeriana is getekend, heeft gelopen van Rossum langs Hurwenen naar Bruchem, verder naar Beneden Delwijnen en vervolgens langs den rechter oever van de Drielsche wetering naar Aalst. Op een punt omstreeks 2 km ten oosten van deze laatste plaats moet, blijkens de vele

daar ontdekte terra-sigillata, een nederzetting van vrij grote betekenis hebben gelegen. Het is duidelijk, dat het moderne bodemkundige onderzoek de archaeologie zeer veel diensten kan bewijzen.

De bloeitijd van de Romeinse periode is zonder twijfel de tijd geweest van Domitianus tot Marcus Aurelius. Door de onderzoekingen in de Romeinse pottenbakkerij en steenbakkerij te Holdeurn bij Berg en Dal hebben wij thans ook over het bedrijf van dien tijd het een en ander leren kennen³¹⁾. De ovens, die daar zijn opgegraven, en het materiaal aan bakstenen en aardewerk, dat daar aan het licht is gekomen, kennen wij door de zorgvuldige publicaties. Bovendien hebben de resultaten van deze opgravingen voor de geschiedenis van het leven en van de nederzettingen in den Romeinzen tijd zeer veel belang.

Tegen het einde van de tweede eeuw werd de toestand minder gunstig. Dat blijkt uit de nieuwe en hechte versterkingen, die nodig waren in den tijd van Septimius Severus en Caracalla. Enkele inscripties lichten ons daarover in en bovendien de bouwgeschiedenis van de voornaamste castella, die op zorgvuldige wijze zijn onderzocht. In Vechten onderscheidt men vier perioden: I. van 15 tot 47, II. van 47 tot 69, III. van 70 tot omstreeks 200, IV. van omstreeks 200 tot omstreeks 260. Te Utrecht kon men de zelfde opeenvolging vaststellen, waarbij de eerste periode ontbreekt. De opgraving in het dorp Valkenburg aan den Rijn liet toe voor den tijd van 43 tot 260 niet minder dan zes perioden te onderscheiden.

Dat de eerste helft van de derde eeuw opnieuw een zekeren bloei heeft gekend, is onlangs in het licht gesteld

29) *Gedenkboek-A. E. van Giffen*, blz. 313-316.

30) *Gedenkboek-A. E. van Giffen*, blz. 317-326.

Bull. N.O.B. 5e Serie Jaarg. 1

31) J. H. HOLWERDA en W. C. BRAAT, *De Holdeurn bij Berg en Dal: Oudh. Meded. N.R. XXVI Suppl.* (1946).

door H. VAN DE WEERD 32). Uit den tijd na het midden van de derde eeuw valt echter niet veel nieuws mede te delen. Een verslag over de opgraving te Cuyk, waar een burgus uit de 4de eeuw moet zijn gevonden, zal ons zeker nadere inlichtingen kunnen verschaffen. Voor enkele verhandelingen, de laatste periode van het Romeinse gezag betreffende, over de verdediging van de Vlaamse kust en over de Franken 33), moge een eenvoudige vermelding voldoende zijn.

Uit het overzicht van de archaeologische onderzoekingen, die voor het gebied van België belang hebben, in het tijdschrift *L'Antiquité classique* samengesteld door H. VAN DE WEERD en J. BREUER, noteerde ik twee artikels van R. HAENECOUR: *Etude sur la formation de l'Escaut maritime et des rivières à marée de Belgique*, en *La formation de la côte et des fleuves à marée en Belgique* 34). De Schrijver onderzocht de uitbreiding van de regelmatige overstroming van het land onder den invloed van ebbe en vloed ten tijde van Caesar, benevens de oorzaken van de grote overstromingen in de 4de eeuw. Deze verhandelingen worden aangevuld door een recent artikel over *Les mouvements récents du sol dans le bassin maritime de l'Escaut et de l'Yser et leur influence sur le tracé des estuaires et des côtes voisines* 35). Het overzicht van 1946

32) H. VAN DE WEERD, *Het economische bloeitijdperk van Noord-Gallië in den Romeinischen tijd: Meded. Kon. Vlaamsche Akad. Kl. der Lett.* 1940, nr. 4.

33) M. GIJSSELING, *De Romeinse kustverdediging in Belgica Secunda volgens de Notitia dignitatum: Feestbundel Van de Wijer* (1944), blz. 287-301. — CH. VERLINDEN, *De Franken en Aëtius: Bijdr. Gesch. der Ned.* I (1946), blz. 1-15.

34) Verschenen in *Annales des travaux publics de Belgique*, XXVII (1927) en XLV (1944).

35) Verschenen in *Bulletin de la So-*

I, blz. 135, vermeldt een vondst van Romeins aardewerk uit den tijd omstreeks het midden van de 1ste eeuw o.J. te Velzen in Noord-Holland; deze vondst moet in verband staan met den veldtocht van Corbulo in 47.

Bovendien kunnen de fragmenten van twee Romeinse mijlpalen ter sprake komen, die in de fundamenten van het kerkje te Eygelshoven zijn ontdekt. Beide droegen den naam van Constantinus I, dien men den Grote noemt, maar er is op de stenen niet meer dan die naam bewaard. Zonder twijfel stonden de mijlpalen eens aan den weg, die van Keulen over Heerlen en Maastricht naar Tongeren liep. Thans berusten zij in het museum te Kerkrade. Het voetstuk van een mijlpaal staat nog aan den weg van Eygelshoven naar Rimburg. Deze vondst was aanleiding voor BRUNSTING een artikel aan de Romeinse mijlpalen in Nederland te wijden 36).

Ten slotte kan hier de aandacht worden gevestigd op een uitvoerig artikel over het altaar voor Mercurius Arvernus uit Horn, dat in het Museum te Leiden wordt bewaard 37). Aan de hand van enige helaas niet zeer fraaie afbeeldingen worden de inscriptie en de reliëfs verklaard. De schrijver, Mr. H. HARDENBERG, tracht het karakter van den Keltischen god te bepalen, aan wien het altaar is gewijd. Naar hij betoogt, is de afbeelding op het voornaamste reliëf een navolging van het beeld van den god in zijn heiligdom in het land van de Arverni. Dit beeld was, volgens de mededeling van PLINIUS (Nat. hist. XXXIX 45-47), het werk van den Grieksen beeldhouwer Zenodoros, een tijdgenoot van Nero.

ciété belge de géologie, LIV fasc. 3, année 45, blz. 160-168.

36) H. BRUNSTING, *Oudb. Meded. N.R.* XXVII (1946), blz. 28-36.

37) H. HARDENBERG, *L'Antiquité Classique*, XV (1946), 5-42.

DE OPGRAVINGEN TE VECHTEN-FECTIO

DOOR PROF. DR. A. E. VAN GIFFEN EN W. GLASBERGEN

Als een machtige welving verheft zich naast het moderne fort Vechten het onder de naam „De Burg” bekend staande terrein. De oudheden, welke regelmatig de ploeg van den landbouwer omhoog woelde, hebben reeds vele generaties van „beminnaars der oudheidkunde” geboeid.

Van onderzoekingen met de spade vernemen wij het eerst in 1829, nadat bij besluit van den gouverneur van de Provincie Utrecht, op initiatief van J. SCHELTEMA, in November 1828 een „commissie tot opsporing van Romeinsche Oudheden” in het leven was geroepen. In genoemd jaar werd bij opgravingen op het hoogste punt van „De Burg” muurwerk ontdekt, benevens een aantal dakpannen, stenen etc. etc. Het werk werd in 1830 hervat, doch de Belgische opstand, welke de Rijksfinanciën ruïneerde, maakte aan deze met zoveel energie aangevangen onderzoekingen een einde. De aan het licht gekomen collectie Romeinse oudheden werd in 1848 geschonken aan het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en wordt thans bewaard in het Centraal Museum te Utrecht.

Door de aanleg van het huidige fort in 1867 en volgende jaren moest een groot deel van het terrein worden afgegraven; door de geringe belangstelling in die tijd is deze unieke gelegenheid voor de wetenschap om nieuwe waarnemingen te doen niet aangegrepen. De oppervlakkige overzichten van de genieofficier MARCELLA — aan wien het „beheer over de oudheden” was opgedragen — en graaf NAHULJS zijn slechts in staat om ons een idee te geven van de catastrofe voor de archaeologie, welke

de jaren 1867-1870 kenmerkte. Lange rijen laden, tot de rand gevuld met scherven etc. etc. — o.a. een terrassigillata-collectie van Europese vermaardheid — in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden dragen in niet geringe mate bij om het belang en de uitgebreidheid van de vernielde oppervlakte te onderstrepen. Tot de gedane observaties behoort het vaststellen van een rivierbedding van 50 à 60 m breedte, waarin een houten brug werd aangetroffen, voorts de bij elkaar gevonden grafstenen en wijaltaren, die zich thans in het Museum te Leiden bevinden.

Met een crediet van f 5000.— heeft Mr. S. MULLER Fz. van 1892-1894, bijgestaan door Dr. W. PLEYTE, Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, een grote opgravingscampagne te Vechten ondernomen. De aanleiding tot een hernieuwd onderzoek was voor alles de vermelding van twee vestingen bij en te Utrecht: het Traiectum in het 4e eeuwse Itinerarium Antonini en van Fletio (lees: Fectio) op de zogenaamde Tabula Peutingeriana, waarop Traiectum niet vermeld staat. Het door MULLER gevolgde systeem beloofde goede resultaten: twee loodrecht op elkaar gerichte „coupures” werden over „De Burg” aangelegd, waarvan de ene een lengte van niet minder dan 300 m bezat. Deze door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap verrichte onderzoekingen zijn nadien door Mr. MULLER uitvoerig beschreven. Aan dit verslag werden de bovenstaande aantekeningen ontleend (P. U. G. 1895). Een duidelijke voorstelling van de te Vechten vermoede Romeinse vesting is echter daarbij niet verkre-

gen. Sporen van een castellum heeft MULLER niet vastgesteld en aan het eind van zijn beschrijving komt hij dan ook tot de conclusie, dat de resultaten van drie jaar graven teleurstellend genoemd moeten worden. Niets was gebleken van muurresten in de heuvel. Zelfs wordt de — praemature — conclusie getrokken, dat dergelijke muurresten, welke in oudere berichten worden vermeld, in het verder deel van het terrein niet aanwezig zullen zijn. Het doel van MULLER's opgravingen: het vaststellen van de verwachte Romeinse vestiging(en), is ondanks alle moeite niet bereikt.

Door Dr. J. H. HOLWERDA werden vanwege het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden in 1914 de opgravingswerkzaamheden te Vechten hervat. Na de door de wereldoorlog veroorzaakte onderbreking is van 1920-1921 weer door HOLWERDA gegraven en vervolgens vooral door de onderzoekingen van A. E. REMOUCHAMPS (1922-1926) een inzicht verkregen in de gecompliceerde geschiedenis van de opeenvolgende castella te Vechten. Het gelukte beide onderzoekers de omtrek van een stenen castellum uit het eind van de tweede of het begin van de derde eeuw aan te tonen. Vooral de werkwijze, welke REMOUCHAMPS toepaste bij het onderzoek van de grondslagen van het hoofdgebouw (praetorium), alsmede de commandantswoning, met behulp van diagonaal over deze gebouwen gerichte sleuven, leverde sprekende resultaten op. Minder duidelijk was de voorstelling, die werd verkregen van de voorafgaande hout-aarde-bouwperiodes, waarvan de eerste zou dateren uit de tijd van keizer Augustus, het begin van de eerste eeuw na Chr. HOLWERDA besluit zijn verslag met als voornaamste resultaat het vaststellen van drie militaire nederzettingen

op het terrein „De Burg” en „wáár de overblijfselen der verschillende periodes precies te vinden zijn”. In volgende campagnes zouden deze dan stuk voor stuk kunnen worden blootgelegd. Daarmede acht hij, o.i. terecht, het voornaamste verkenningswerk geschied (Verslag P. U. G. 1921).

Dr. REMOUCHAMPS onderscheidt in zijn samenvattende publicatie van 1928 de drie door HOLWERDA vermelde castella. Het eerste en vroegste zou dateren uit het begin van de 1e eeuw na Chr. en was gebouwd in hout en aarde. Deze vesting zou aan drie zijden — waarvan twee werden geconstateerd — beschermd zijn geweest door een hout-aarde-wal, terwijl aan de vierde zijde een thans verlande Rijnarm de afsluiting vormde. Omstreeks het midden van de 1e eeuw zou het terrein \pm 2 m opgehoogd en een tweede fort aangelegd zijn, evenals het eerste in hout en aarde. Circa 200 na Chr. zou dit castellum dan zijn herbouwd in steen. Alleen aangaande dit derde, stenen castellum licht hij ons meer nauwkeurig in over de grootte (ca. 2,5 ha) en de juiste ligging der onderdelen.

De voortzetting van de werkzaamheden te Vechten door Dr. W. C. BRAAT in 1931-1932 en 1936-1937 had tot doel meer te weten te komen omtrent de oudere periodes, in de eerste plaats de nog ontbrekende oostelijke begrenzing van de oudste vesting, alsmede het onderzoek van een strook langs de oude Rijnbedding, waar de resten van een aanlegplaats zijn vastgesteld, welke in totaal over een lengte van 550 m konden worden vervolgd. Door enige verschillende aardewerkvondsten kon deze aanlegplaats worden gedateerd in de regering van keizer Tiberius (27-37 na Chr.), hetgeen een identificatie van Vechten

met Germanicus' basis op het eiland der Bataven voor de vlootexpeditie naar de Eemsmond (16 na Chr.) wel zeer aannemelijk maakte. De nog ontbrekende derde zijde van het oudste castellum zou bij deze gelegenheid inderdaad teruggevonden zijn (opgravingen 1936-1937), en wel in de vorm van een gracht, met inbegrip van de paalgoten van de hout-aarde-wal. BRAAT neemt aan, dat deze vesting bij de opstand der Bataven in 69/70 in vlammen is opgegaan, waarvoor hij als bewijs de aangetroffen resten van verbrand houtwerk aanvoert. De terreinsophoging van ruim 2 m stelt hij na de Batavenopstand, toen niet alleen voor de plaats van het nieuw te bouwen castellum, maar ook die voor het terrein van de „canabae”, de burgerlijke nederzetting bij de vesting, werd verhoogd. Over de tijd na 70 na Chr. heeft het onderzoek van Dr. BRAAT geen nieuwe gezichtspunten opgeleverd.

Door de afgraving van een deel van het terrein — ten behoeve van de ophoging van een stuk weiland, dat in 1869 werd verlaagd om grond te verschaffen voor de bouw van het moderne fort — deed zich in het laatst van 1946 een nieuwe gelegenheid voor om meer te weten te komen over de Romeinse geschiedenis van Vechten, dat na Nijmegen de belangrijkste vindplaats van Romeinse oudheden in Nederland is. In overleg met Dr. BRAAT werd deze gelegenheid aangegrepen; de opgravingen zijn sedertdien ter hand genomen door de Vereniging voor Terpenonderzoek en worden uitgevoerd met behulp van het personeel van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen, respectievelijk de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

In het bijzonder staan thans in het middelpunt van de belangstelling de sporen van de vesting — waarschijnlijk: vestingen — welke moeten hebben bestaan tussen Germanicus' vlootbasis uit 16 na Chr. en de stenen vesting uit het begin van de derde eeuw. De schaarse historische berichten uit de Oudheid, welke betrekking hebben op onze gewesten, konden bij elders onderzochte vestingen, zoals die te Utrecht-Traiectum en Valkenburg Z.H. - Praetorium Agrippinae, reeds op gelukkige wijze uit grondvlak en profiel worden afgelezen. Zo is gebleken, dat in 47 na Chr. de vestinggordel langs de Oude Rijn is aangelegd, welke voor circa 200 jaar de Noordgrens van het Romeinse Imperium zou beschermen.

Over de weinige passages van Tacitus, die slaan op de zich in ons land afspelende gebeurtenissen, is zodoende een helderder licht komen te vallen door de gedurende vele jaren voortgezette opgravingscampagnes. Door verdere onderzoekingen moet worden uitgemaakt of de thans ontstane voorstelling der voor de gehele vestingenreeks langs de Oude Rijn geldende periodiciteit, waarin de jaren 47 (terugtrekken der Romeinse troepen op de linker Rijnnoever door keizer Claudius), 69/70 (Batavenopstand onder Civilis), en \pm 200 (herbouw in steen van de grenscastella) de voornaamste caesuren vormen, juist is, en of, resp. hoe, de te Vechten gevonden gegevens daarin gepast kunnen worden.

Van de nieuwe resultaten, welke bij de recente opgravingen zijn verkregen, zal een aantal tijdens de excursie van de Oudheidkundige Bond op 19 Juni in grondvlak en profiel waarneembaar zijn.

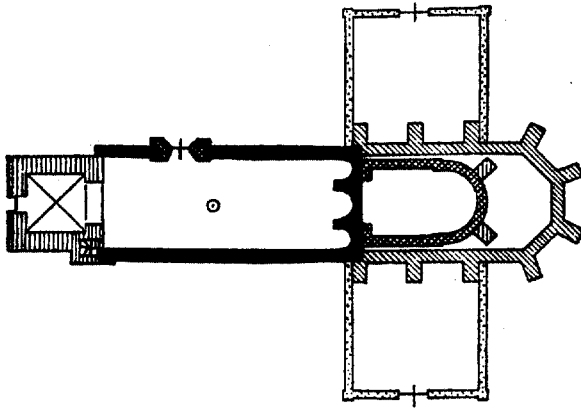
HET ARCHAEOLOGISCH ONDERZOEK VAN MIDDELEEUWSE KERKEN

DOOR P. GLAZEMA

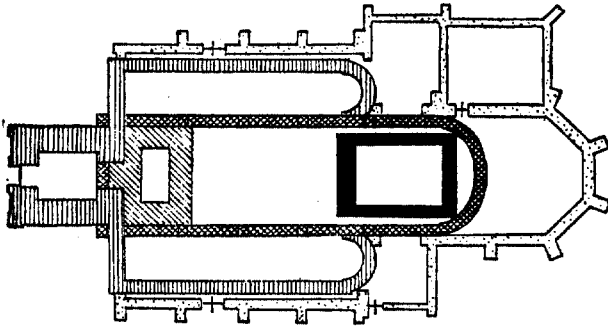
Met het oudheidkundig Bodemonderzoek in Middeleeuwse kerken is in 1946 eerst goed begonnen. Gedurende de oorlog werden wel hier en daar enkele kleine onderzoekingen gedaan, maar met de grote opgravingen kon pas na de bevrijding een aanvang gemaakt worden. Het aantal verwoeste kerken is dermate groot, dat men eigenlijk niet weet waar het eerst de spade in de grond te steken. Een der factoren, die van invloed waren, was de urgentie van de restauratie. Dit was o.a. het geval te Oosterbeek. Het schilderachtig aan de beneden dorpsweg en de rivier gelegen kerkje heeft door de strijd om Arnhem danig geleden. Bij de eerste aanblik van het door de beschieting op verschillende plaatsen ontleisterde muurwerk was het vermoeden gerezen, dat men te Oosterbeek te doen had met een zeer oud bouwwerk. De muren van het schip bleken gebouwd te zijn van grote, nagenoeg vierkante blokken tuf, die zonder spouw of gietwerk tot een hecht metselwerk zijn samengevoegd. Betrekkelijk kleine, hooggeplaatste rondboogvensters met diepe binnenen zeer ondiepe, roodgeschilderde buitenneggen, waarop geschilderde witte voegbiezen, zijn in de XVe eeuw bij de bouw van het baksteenkor dichtgezet. In de noordmuur werden reeds vroeger twee hiervan weggemetseld achter een later aangebrachte Romaanse toegangsomlijsting. In de vulling van deze vensters kon, aan de hand van afdrucken in de kalk, worden nagegaan, dat de lichtopeningen oudtijds voorzien waren van houten kozijntjes met middenstijl. Op een der

binneneggen bleek nog een Romaanse, vegetatieve schildering aanwezig te zijn. Zeer belangrijk, maar niet voor conservering vatbaar was een frescofragment op de binnenkant van de Zuidelijke schipmuur in de vorm van twee, naar elkaar toegewende, door gele, rood omrande aureolen omgeven koppen. Vermoedelijk betreft het hier engelenfiguren. Enig lijnwerk in zwart en rood, alsmede een geometrisch randmotief onder de vensters, versterken de gedachte, dat de muren oudtijds met fresco's versierd geweest zijn in de trant misschien zoals wij die o.a. kennen uit de Sint-Georges Kerk te Oberzell, Reichenau.

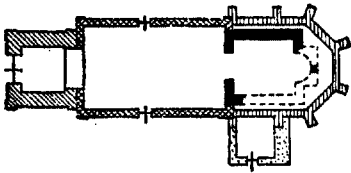
Verwachtte men aanvankelijk, dat het schip, waarvan de Oostmuur reeds oudtijds werd opgeofferd aan een vergroting van het gebouw naar het Oosten, een halfronde sluiting had, de opgravingen hebben deze veronderstelling niet bevestigd. De Oosterbeekse Kerk bleek uitwendig recht gesloten geweest te zijn en inwendig tri-absidaal. Dit drie-conchen-systeem was voor de architectuurhistorici in den lande een verrassing. Vormen, zoals men die o.a. kende uit Dissentis in Zwitserland en meer naar het Noorden te Werden aan de Ruhr, bleken tot in Nederland verspreid te zijn. De middelste der drie absiden was te Oosterbeek breder dan de zijconchen. In de Noordelijke zijabsis bevond zich nog een gedeelte van een rode mortelvloer. In dit vloerfragment tekende zich de moet van een altaartje af, dat zeer waarschijnlijk een breedte van 0.40 m en een lengte van 0.80 m gehad heeft.

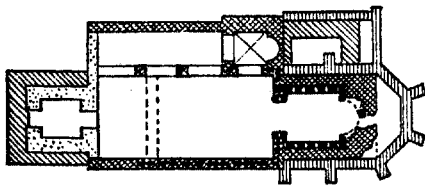
- x ■ KAROLINGIËCH
 - x ▨ XII
 - ▨ XIV
 - ▨ XV
 - ▨ 1865
- Oosterbeek

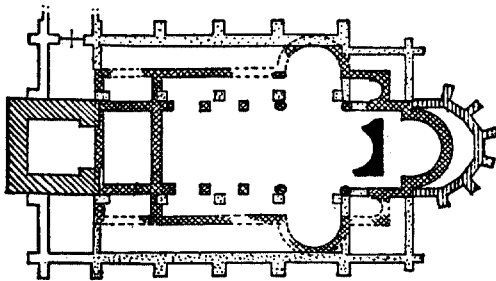
- x ■ X
 - x ▨ XI
 - x ▨ XI B
 - x ▨ XII
 - ▨ XV
- Zelhem

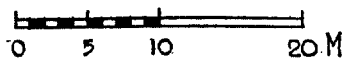
- x ■ XI
 - ▨ XI A
 - ▨ XI B
 - ▨ XV
 - ▨ XV B
- Ressen

- x ■ XI B
 - x ▨ XI A
 - x ▨ XI B
 - ▨ XIV
 - ▨ 1766
- Angerloo

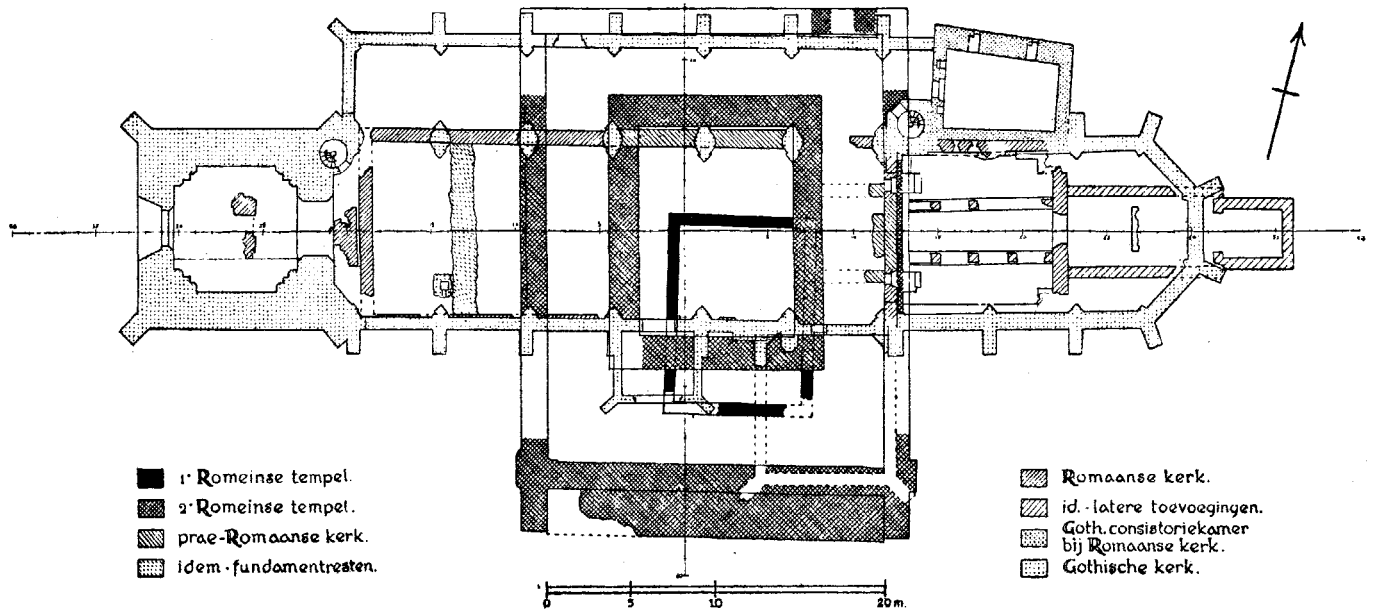
- x ■ X?
 - x ▨ X-XI?
 - ▨ XII
 - ▨ XIII
 - ▨ XIV
- Wesseme

x opgegraven fundamenten

NED. HERV. KERK TE ELST (BETUWE)

Plattegronden van tempels en kerken

- 1° Romeinse tempel.
- 2° Romeinse tempel.
- ▨ prae-Romaanse kerk.
- ▩ idem-fundamentresten.

- ▨ Romaanse kerk.
- ▩ id.-latere toevoegingen.
- ▨ Goth. consistoriekamer bij Romaanse kerk.
- ▩ Gothische kerk.

Tekening R.O.B.
J. Ypey

Dakpanfragmenten, die bij dieper graven te voorschijn kwamen, leverden het bewijs, dat de prae-romaanse Kerk gedekt was met pannen van het Romeinse tegula- en imbrex-type.

Uitkomende in de Noordelijke abisis, bevond zich op geringe hoogte boven de vloer in de Noordmuur een ronde opening met kruisijzer; middellijn \pm 0.40 m. De kwadranten tussen dit ijzer bleken secundair met tufplaatjes te zijn dicht gezet. In de onderkant was naderhand een vierkant gat gehakt, groot genoeg om een arm door te steken. Naar wij menen betreft het hier een hagoscoop. Het begrip hagoscoop heeft tot nu toe geen constante inhoud en eigenlijk weten wij niet waarvoor deze, zich steeds in de nabijheid of in het koor bevindende, vrij laag aangebrachte muuropeningen gediend hebben.

De bestemming van de hagoscopen kan verschillend geweest zijn. Men meent, dat zij bedoeld waren om degenen, die, om welke reden dan ook, niet in de kerk mochten komen, gelegenheid te geven de handelingen van de celebrerende priester te zien, vooral de elevatie. Voor de Oosterbeekse Xe-eeuwse kerk kan dit moeilijk gelden, omdat de grote verheffing eerst in de XI—XIIIe eeuw opkomt. Bovendien pleit tegen deze verklaring van de hagoscoop, dat het verboden was zich tijdens de dienst op het kerkhof op te houden.

Nog in de XVIIIe eeuw was dit in het Keulse diocces bij een zeendverordering verboden ¹⁾.

Een andere bestemming was die van Sacraments-venster en wel in

1) A. M. KOENIGER, Quellen zur Geschichte der Sendgerichte in Deutschland, München 1910, p. 84:

Item dass keiner wehrenden Gottesdienst auf Kirchhoff liege, sitze oder stehe, sein geschwätz zu treiben, bey straff 6 alb. (Senderneuerung zu Sieglaz 1717).

tweeërlei zin, n.l. als sacramentsnis en als dodenlicht. In het eerste geval plaatste men vermoedelijk de ciborie in de muurnis. De nis was aan de buitenkant getralied en in de kerk door middel van een deurtje afgesloten. Voorbeelden hiervan zijn o.a. die aan de Kerken te Pierrevillers en Olley ²⁾. Bij de laatste is een ciborie in de versiering opgenomen. Bij het dodenlicht brandde er een lamp voor het venster, zeer waarschijnlijk met het oogmerk op deze wijze de rust der gestorvenen te bevorderen ³⁾.

Ook deze beide functies zijn voor Oosterbeek weinig aannemelijk. De opening is immers cirkelvormig, naderhand dichtgezeten en van het z.g. „armgat” voorzien.

Helaas moeten wij het antwoord op de vraag naar de functie van de Oosterbeekse „hagoscoop” voorlopig schuldig blijven. Een en ander vraagt een diepergaande studie van de oude liturgie en de kerkelijke gebruiken, alsmede een nauwkeuriger onderzoek van de hagoscopen zelf.

Wij mogen met deze luttele opmerkingen over de hagoscoop volstaan, terwijl wij aan het probleem van het gebruik der zijconchen hier zwijgend voorbijgaan. Een andere archaeologische bijzonderheid van de Oosterbeekse kerk is, dat er in het midden van het schip op geringe diepte onder de jongste vloer en op het niveau van de oudste lemen vloer,

2) H. REINERS und W. EWALD, Kunstdenkmäler zwischen Maas und Mosel, München 1921, p. 65, 66.

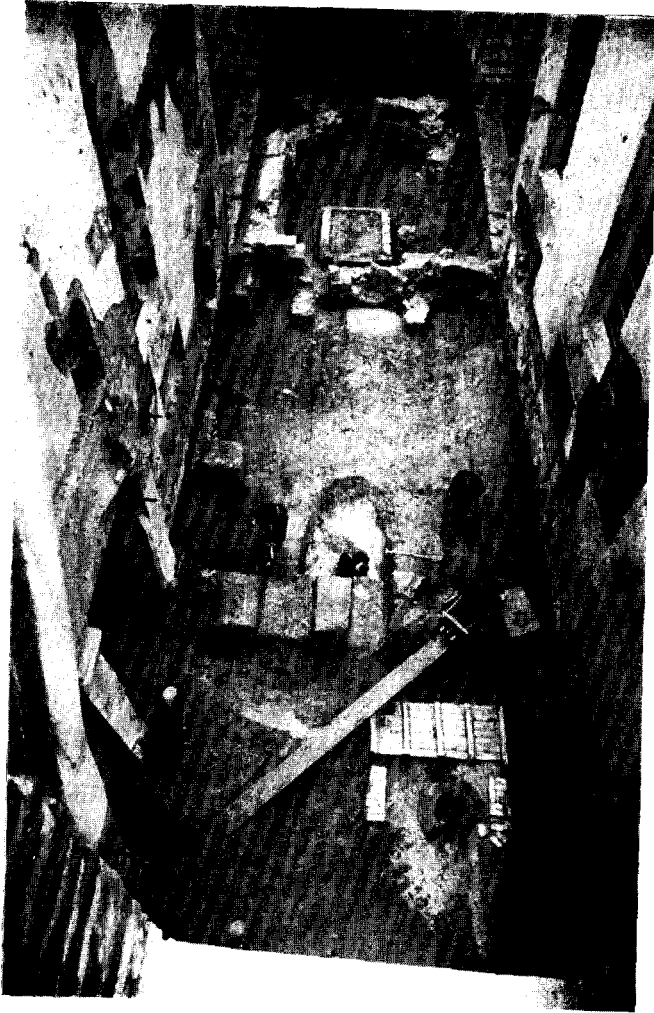
3) A. M. KOENIGER, a.h.w. p.57:
Zum zweiten sein auch die hern von capittel vors. schuldich ein brennende lamp vor der hilgen sacraments finstern allezeit zuhalten und welcher dieselbige lamp von wegen gemelter hern zu unterhalten an sich nimpt, sol gehalten sein, wanne die lamp zu halben nacht ausbrent, anstont offzustehen und widderumb anzeunden. (1415; 1553).

een vierkante, conisch doorboorde steen van trachiet werd aangetroffen. De steen dekte de opening af van een grote, Xe-eeuwse, geel-rood gebakken kogelpot. In deze pot bevond zich niets anders dan zand en kleine stukjes lei. Merkwaardigerwijze stond deze, in een mantel van witte mortel, IX-eeuwse scherven en Romeins-Frankische dakpanfragmenten, bevestigde pot op een oudere, trechtvormige put, 0,80 m diep, welke gevormd was van verticaal op elkaar geplaatste veldkeien. In dit putje bevond zich uitsluitend zand. Infiltratie van de ondergrond was niet waarneembaar. Waarvoor de put gediend heeft is niet duidelijk. Mogelijk hebben wij hier te doen met een op een vóór-christelijke put geplaatst sacrum, waarin niet meer bij de kerkdienst gebruikt gewijd water werd weggegoten.

De Oosterbeekse prae-romaanse kerk is in de romaanse periode naar het Oosten vergroot door de aanbouw van een \pm 8 m diep, versmald, half-rond gesloten koor. Hierbij is zeer waarschijnlijk de hoofdabsis van de oude kerk opgeofferd en vervangen door een arcus triumphalis. De zijconchen bleven intact. Dit romaanse koor werd aangelegd op voor begraving gebruikte grond, waaruit blijkt, dat de Xe-eeuwse kerk door een begraafplaats omgeven was. Het gevolg van een en ander is geweest, dat het koor waarschijnlijk in de XIIIe eeuw verzakt was en versterkt moest worden met twee bakstenen steunberen. Op zijn beurt is dit romaanse tufsteenkoor, waarvan de muren gietwerk vertonen van kiezel en witte mortel, vervangen door een groter, XV-eeuws, polygonaal baksteen koor. In 1857 verbouwde men de \pm 33 m metende kerk tot een kruiskerk. Deze smakeloze vleugels zijn thans afgebroken. Tenslotte mag worden ver-

meld, dat in het westen van het schip, dicht bij de XIVe-eeuwse Westtoren, de middeleeuwse klokkengieterij werd teruggevonden.

Een tweede opgraving in 1946 was het onderzoek in de R.K. Kerk te Wessum bij Roermond. De aan de Zuid-Oostkant van het oude stadje gelegen en met een vrij hoge ringmuur omgeven kerk is door de oorlog ernstig getroffen. Aanleiding tot het onderzoek was de ontdekking door Ir. Peutz te Heerlen van twee in de muren weggemetselde kolommen, staande op de Oostelijke hoeken van de kruising. CUYPERS moet blijkens vrij recente dichtmetselingen het bestaan van deze zuilen gekend hebben. De zandstenen basementen en schachten dragen primitief behakte Ionische kapitelen van witte kalksteen, gedekt door een geprofileerde abacus van rode Bremer. Bij de opgravingen kwamen binnen de huidige kerk de veldkeienfunderingen te voorschijn van een drieschepig romaans gebouw met absidaal gesloten koor en halfronde dwarsschipsarmen. Of de armen van het transept ook uitwendig rond waren zoals bij het koor kon niet worden nagegaan, maar is zeer waarschijnlijk. Wel bleek duidelijk dat de kerk een drieschepige westbouw gehad heeft. Bij verder onderzoek is komen vast te staan, dat de kerk een steunpuntensysteem had van afwisselend pijlers en zuilen. Een der pijlerbasementen was samengesteld uit secundair verwerkte rode Bremer zandsteen. Waarschijnlijk behoort dit materiaal tot de oudere kerk, waarvan binnen het romaanse koor een gedeelte van de uitwendig rechte en inwendig ronde koorsluiting terug werd gevonden. De mortel van dit oudste koor was zachtgeel, die van het romaanse werk harder en witter. Ditzelfde ver-

E. Nieuwenhuizen Foto O.S.B.
OVERZICHTSFOTO VAN DE OPGRAVING IN DE NED. HERV. KERK TE OOSTERBEEK.

Foto R.O.B. De Boer
NED. HERV. KERK ELST (BETUWE) FUNDERINGEN V. D. KRYPT.

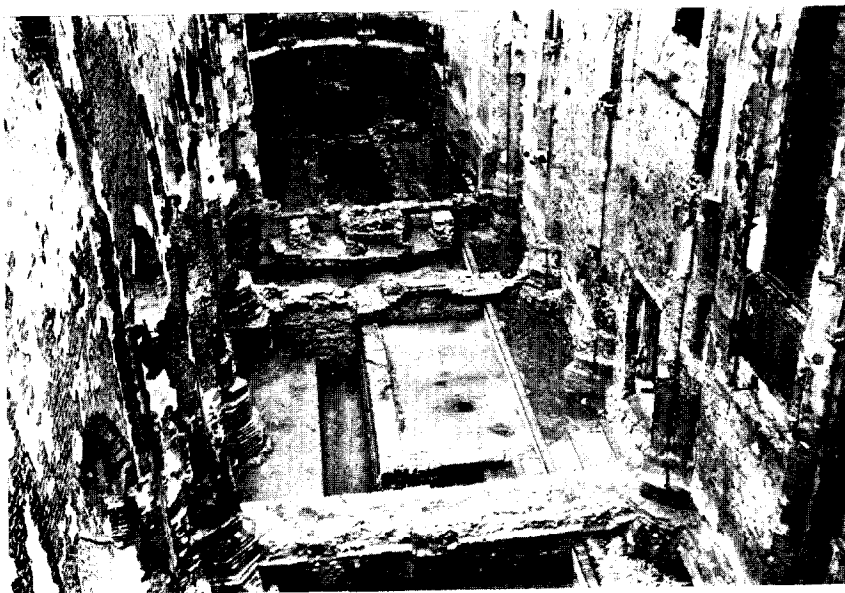

Foto R.O.B. De Boer
OVERZICHTSFOTO VAN DE OPGRAVING IN DE NED. HERV. KERK TE ELST (BETUWE).

schil in kleur en kwaliteit werd door ons o.m. geconstateerd bij de praeromaanse en de romaanse kerk te Oosterbeek. In tegenstelling tot Oosterbeek en het hierna vermelde Ressen bleek de kerk van Wessem niet gebouwd op een oudere, voor-christelijke cultuur. Curieus was de vondst van een priestergraf in het koor, herkenbaar aan de geoccidenteerde ligging, d.w.z. met de voeten naar het Westen. De talrijke kinderskeletten in de toren wezen er op, dat deze plaats als z.g. engelenkerkhofje bezigd is geworden.

Een derde middeleeuwse kerk, die in 1946 ontgraven werd, was het buitengewoon interessante kerkgebouw van Angerloo, eveneens een slachtoffer van de oorlog. Het resultaat van dit onderzoek is, dat vast kwam te staan, dat de kerk oudtijds een uitwendig recht en inwendig rond koor heeft gehad en aan de Westkant een tufstenen toren. Karakteristiek voor deze Kerk is, dat het gebouw oorspronkelijk ook een N.O.-toren als afsluiting voor de Noordelijke beuk had.

Te Ressen is het mooie XIIe-eeuwse, tufstenen kerkje onderzocht met als gevolg, dat een kleine kapel te voorschijn kwam, gelegen binnen het tegenwoordige gotische koor. Deze kapel was uitwendig recht en vermoedelijk inwendig rond gesloten. Helaas kon dit laatste niet met zekerheid worden aangetoond.

Het laatste onderzoek in 1946 gold de kerk te Zelhem. Evenals in 1947 te Horst stond dit onderzoek onder leiding van de wetenschappelijke assistent J. G. N. Renaud. De overige, in dit artikel genoemde opgravingen geschieden door schrijver dezes.

Het bijzonder mooi gelegen kerk-

gebouw met romaanse toren en gotisch schip bleek nog de fundamente van verschillende oudere gebouwen in de bodem bewaard te hebben. Het oudste, in oersteen gebouwde kapelletje van 4×6 m, aangelegd op een reeds oudtijds voor begraving gebruikt terrein, lag in het huidige koor en binnen dat van een romaanse kerk. Naar men wil dateert dit kapelletje uit de tijd van de Kerstening. Deze kapel is vervangen door een langgerekte, torenloze, eenschepige, $\pm 27,20$ m metende zaalkerk met onversneden rond koor. Het bouw materiaal was tuf en oersteen. Terwijl de stenen van de fundering van het kapelletje zonder meer in het zand gestapeld waren, had men bij de tweede kerk gebruik gemaakt van vrij regelmatig bewerkte oersteen en witte mortel. Deze zaalkerk is naderhand vergroot tot een drieschepig gebouw met Oostelijk absidaal gesloten zijbeuken. De onderste geleding van de huidige toren, behoort tot dit gebouw.

Bij gelegenheid van de restauratie van het koor der Ned. Herv. Kerk te Vries (Dr.) is een oudheidkundig onderzoek in de bodem ingesteld met als gevolg, dat de halfronde sluiting van een oudere kerk te voorschijn kwam en daaronder enige paalgaten. Deze laatste zijn echter te weinig in aantal om tot de aanwezigheid van een oudste houten gebouw te besluiten. Het engelenkerkhofje bevond zich hier in het koor.

Gedurende 1947 zijn slechts een paar kerken onderzocht, hoe dringend dit in sommige gevallen ook was, vooral met het oog op de komende restauraties. Aan het in een snel tempo verrichten van opgravingen zijn echter talrijke bezwaren verbonden, niet het minst die van een in het gedrang komen van de nauwkeurigheid en de rustige waarneming.

Het hoofdwerk lag dit jaar in de Betuwe en wel in het zo zwaar gehavende Elst. De aanleiding tot het onderzoek was op de eerste plaats het feit, dat reeds in de VIIIe eeuw in een oorkonde van Karel Martel over een kerk te Elst gehandeld wordt.

De tegenwoordige XVe-eeuwse baksteenkerk met westtoren, bleek niet alleen voor een deel te staan op waarschijnlijk XIIe-eeuwse tuffunderingen, maar had bovendien nog in de muren van het polygonale koor een fragment van een romaanse muur bewaard.

Onder een klamp van baksteen kwam aan de noordkant een bijna geheel gave tufsteenmuur te voorschijn. In deze muur tekenden zich vier kleine, rondbogige, spleetvormige lichtopeningen af. Een hiervan was nog geheel intact, de andere deels vermeteld. De neggen waren dun gepleisterd en sporen van fresco leverden het bewijs, dat ook de muur zelf oudtijds met pleister bekleed was.

Boven deze, op geringe hoogte zich bevindende venstertjes kwamen twee grote, door romeinse gebakken tegels afgedekte, rechthoekige balkgaten aan het licht. De buitenkant van de muur vertoonde zeer gaaf metselwerk, waarin door een vaardige hand oudtijds de genoemde kleine lichtopeningen door grotere, waarschijnlijk XIIe-eeuwse, waren vervangen, respectievelijk gedicht. Opmerking verdient, dat de oudere, rondbogige venstertjes ieder gedekt zijn door een lateivormige deksteen, in stede van meerdere, radiaal geplaatste boogstenen, zoals men dit in het algemeen bij romaanse vensters aantreft. Ook te Oosterbeek schijnen vensters op deze wijze geconstrueerd geweest te zijn, want bij een onderzoek van het kerkhof kwamen twee van dergelijke, lateivormige boogstenen te voorschijn.

Te Elst gaven de bodemvondsten weldra licht over de functie van de

genoemde spleetvormige vensters. Binnen het XVe-eeuwse koor kwamen n.l. de fundamenten van muren voor de dag, alsmede twee kleine trappen, die sterk de indruk maakten tot een krypt behoord te hebben. In dat geval hadden wij in de Noordmuur de resten voor ons van kryptvensters en een deel van het opgaande muurwerk van deze krocht.

Blijkens genoemde balkgaten is deze krypt met een houten zoldering overdekt geweest. Langs de trappen in de westmuur, aangelegd op hierna te beschrijven romeins muurwerk, daalde men aan de westkant in de krypt af. Het geheel had een rechthoekig grondplan, metende inwendig $\pm 8,80 \times 9,20$ m. Tot een tweede periode behoren de beide, in Oost-West richting verlopende tufsteenfunderingen, die de krypt een drieschepig karakter gaven. Op deze fundamenten staan nog de plinten van de vierkante pijlers, die eertijds de zoldering gedragen moeten hebben. Van gewelven was geen spoor te bekennen.

Vermoedelijk is bij deze, naar wij menen vóór-XIIe-eeuwse verbouwing de krypt oostwaarts vergroot met een eenschepige, rechtgesloten, doch versmalde achterkrypt, ter diepte van 12,80 m. Van deze achterkrypt zijn de funderingen nog geheel intact. Het metselwerk is zeer verschillend van dat van de vóór-krypt. Te oordelen naar de XIVE-XVe-eeuwse gebakken vloertegels ($\pm 13 \times 13 \times 2,5$ cm), versierd met leeuw, adelaar en lelie, was de krypt in deze eeuwen nog intact. Onder deze vloer bevond zich een oudere, vrij dunne van rode puinslag. De voorkrypt had een lemen vloer.

In hoeverre de krypt een zelfstandig oratorium representeert, dat later door overbouwing de functie van krocht kreeg, is moeilijk na te gaan. Waarschijnlijk lijkt ons dit niet.

De Romaanse kerk, waarvan de krypt deel uitmaakt, is een langgerekt, éénschepig gebouw geweest van 55,20 m; langer dan het tegenwoordige schip en even breed als de huidige hoofdbeuk. Of deze zaalkerk een westtoren gehad heeft kon niet met zekerheid worden vastgesteld.

Van een ouder, waarschijnlijk tot de vóór-romaanse periode behorend gebouw kwamen funderingen te voorschijn tussen de oostelijke pijlers van de XV-eeuwse kerk.

Deze met rood gebakken Romeinse tegulae laagsgewijs doorspekte tufsteenmuren hebben een primitief karakter en zijn aangelegd op Romeinse afbraak. Wij dateren ze voorlopig in de VIIIe eeuw.

Bij dieper graven bleek het gehele kerkcomplex gebouwd te zijn op de resten van twee Gallo-Romeinse tempels. De oudste hiervan heeft een muurdikte van 0,60 cm en was, althans in de fundering, gebouwd van zandsteen. Van de oorspronkelijke vloer van dit heiligdom, metende uitwendig 11,50 × 8,80 m en Noord-Zuid gericht, kwam een groot deel aan het licht. Deze vloer bestaat uit grof gestampt rood pannengruis met witte mortel. Opgemerkt moge worden, dat de koorvloer te Oosterbeek uit fijn gestampt pannengruis bestond. Vermeldenswaard is, dat een rode vloer, die vermoedelijk tot een tempelcomplex behoort, door Professor Van Giffen te Valkenburg bij Leiden gevonden, eveneens uit mortel met grof gestampt pannengruis gemaakt is. In hoeverre deze Romeinse techniek in de Karolingische tijd een verfijning heeft ondergaan is een probleem, dat bij komende opgravingen nauwkeurige aandacht vereist.

Het tweede vóór-christelijke heiligdom onder de kerk te Elst, is een vermoedelijk in de IIe eeuw te dateren gebouw. Op grond van enkele mobiele vondsten wordt betreffende de da-

tering der beide tempels de opstand der Bataven in 69 na Chr. als een terminus ante en post genomen. De oudste tempel is dan in 69 te niet gegaan. Wat nu het tweede, veel grotere cultusgebouw betreft, dit had de vorm van een tempel met buitenperistylum. De cella hiervan was 15,88 × 12,60 m; het peristylum 28 × 23 m.

De zandstenen muren van de cella zijn gebouwd op zware, eiken palen, middellijn ± 25 cm, lengte ± 1,60 m, in „gestroomd werk” met witte mortel, dat tot vrij grote hoogte bewaard is, met daarboven „liggend” metselwerk. Het materiaal is in hoofdzaak zandsteen. In de omgang werden aan de West- en Oostzijde onder een dik pakket van witte mortel, waarmede de gehele tempel tot de vloerhoogte was opgevuld, een viertal, grotendeels vernielde keldertjes, z.g. favissae aangetroffen, echter zonder inhoud.

Vermoedelijk zijn deze bergplaatsen voor cultusgerei e.d. door de Christenen volkomen gereinigd.

Fragmenten van Franse witkalkstenen, gecanneleerde zuilen en Korinthische kapitelen van hetzelfde materiaal, alsmede een grote hoeveelheid rood-, groen-, geel- en zwartkleurige frescofragmenten completeren het beeld van deze tempel.

Op de plaats van de geheel verwoeste middeleeuwse kerk te Horst (L.) kwamen de funderingen aan het licht van een ouder, uit oersteen gebouwd, rechthoekig, 7,80 × 13,75 m metend, zaalkerkje met lemen vloer. Dit gebouw bleek later met een rechthoekig koor te zijn uitgebreid, eveneens in ijzeroer. Onder deze kerk kwamen bijzettingen voor, die door de genoemde leemvloer overdekt waren en dus wel tot een zeer vroege tijd gerekend dienen te worden. Enige paalgaten in de ondergrond suggereerden sterk, dat een eerste heiligdom in hout was opgetrokken.

DE GEERTEKERK TE UTRECHT OP DE ONTLEEDTAFEL VAN DE ARCHAEOLOOG

DOOR J. RENAUD

De voorgenomen sloping van de Geertekerk te Utrecht heeft indertijd heel wat pennen in beweging gebracht. Verschillende min of meer deskundige schrijvers hebben getracht de architectonische belangrijkheid van het gebouw aan te tonen en de sloping als vandalisme te brandmerken. Bij hun historisch-architectonische beschouwingen steunden zij voornamelijk op het artikel van Prof. WILLEM VAN DER PLUYM in het Bulletin van den Oudheidk. Bond 1914, blz. 53 vlg.

Daarentegen geven de artikelen van Dr. G. C. LABOUCHERE in het „Utrechtsch Dagblad” en in „Architectura” de resultaten van een zelfstandig onderzoek, dat op belangrijke punten tot een andere conclusie geleid heeft dan het onderzoek van Prof. v. D. PLUYM.

Beiden zijn het er over eens, dat we in het schip met zijn uitzonderlijke breedte van 11,25 m de oude kern van het bouwwerk te zien hebben. V. D. PLUYM waagt de veronderstelling, dat deze hal aanvankelijk vrij gestaan heeft, terwijl LABOUCHERE wellicht een klein verschil in bouwtijd tussen schip te ener zijde, toren dwarspand en koor te anderzijde wil aannemen. Overigens rekent hij dit alles toch tot één bouwphase, te dateren tussen de jaren 1256 en 1259. In het tufstenen schip ziet LABOUCHERE een copie van de oude Geertekerk buiten de muren.

Sedert zijn er onder leiding van den heer STOKER, opzichter bij de Gemeente, verschillende werkzaamheden ondernomen, die het mogelijk maken aanvullende onderzoekingen te

verrichten. Vooral het weghakken van de pleisterlaag bood een welkome gelegenheid daartoe.

In de eerste plaats kon nu een uitgebreide studie van het bouw materiaal gemaakt worden. Wel was het reeds bekend, dat de muren van de oude kern uit tufsteen waren opgemetseld, maar de weinige overblijfselen boden in de dagen, waarin v. D. PLUYM het artikel schreef, weinig gelegenheid tot een onderzoek. Niettemin heeft hij blijkbaar hier en daar een kijkje onder de pleisterlaag genomen. Hij schrijft tenminste in een voetnoot:

„In 1912 werden deze pijlers (nl. de resten van het oudste muurwerk) door mij onderzocht en bleken van tufsteen te zijn”.

Overigens vindt men overal baksteen. Men wist 30 jaar geleden belangrijk minder over het in gebruik komen van baksteen dan heden en het is te begrijpen, dat er in het artikel van v. D. PLUYM veel aandacht aan het verschil in bouw materiaal wordt geschonken, terwijl zelfs een poging gewaagd wordt het in zwang komen van baksteen te dateren.

Wij weten nu wel, dat het gebruik van tuf niet altijd wijst op het ontbreken van baksteen. Bij het onderzoek van de pijlers in de Geertekerk is hier en daar achter de huid van tuf wat baksteen gevonden. Maar, er zijn nog treffender verschijnselen aan den dag gekomen, waarover straks.

V. D. PLUYM uit het vermoeden, dat „dit gebouw of hal aan de buitenzijde versierd was met een boogfries onder de gootlijst”. De heer STOKER heeft inderdaad aan de buitenzijde

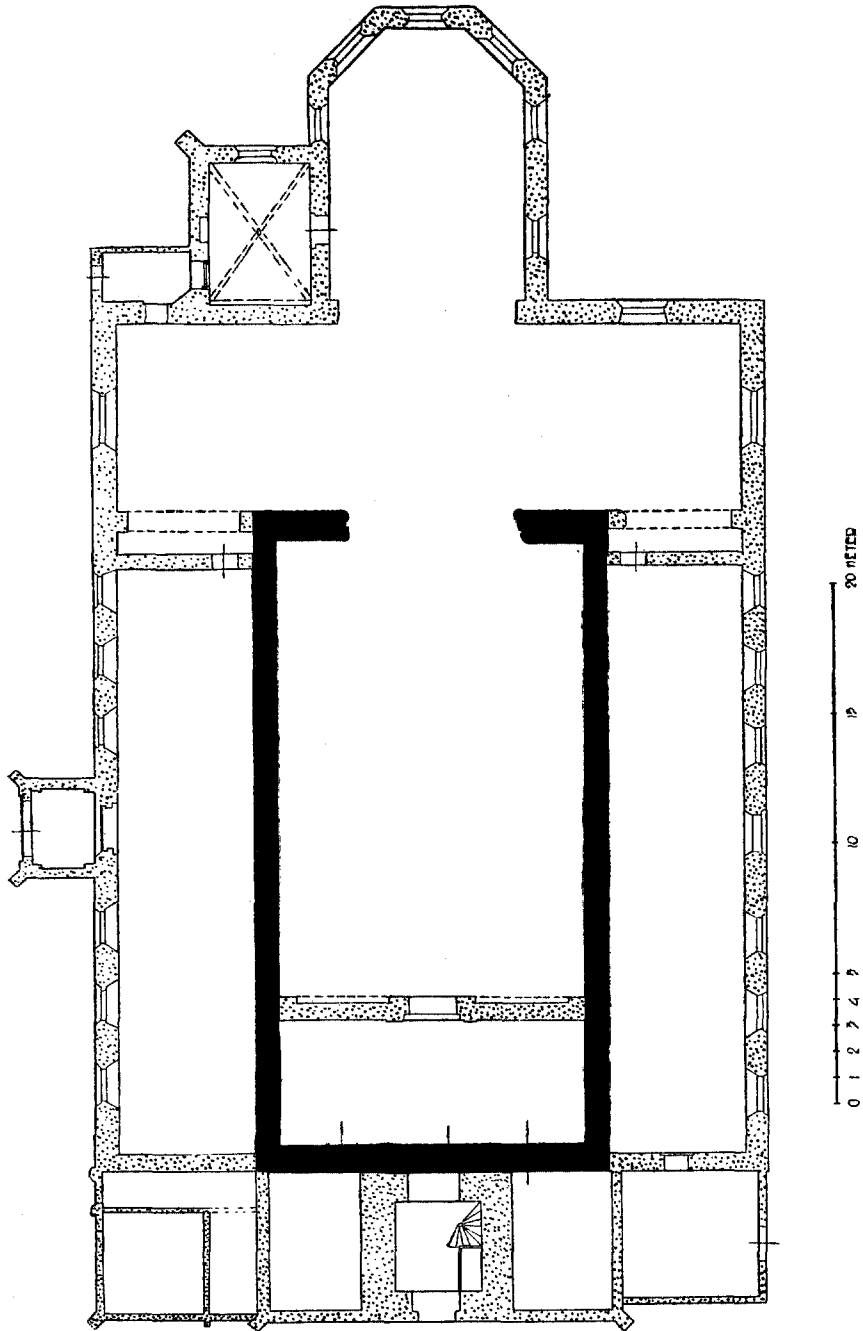

Fig. 1. De Geertekerk te Utrecht. Naar een opmeting van Prof. W. A. E. VAN DER PLUYM
Zwart: de oude „hal” met de resten van de oostelijke sluiting.

van de zuidmuur op het westelijk einde enige sporen van die boogfries teruggevonden.

Noch v. D. PLUYM, noch LABOUCHERE zijn in de gelegenheid geweest om de oude westmuur aan de binnenzijde te bestuderen. Wel is na het weghakken der bepleistering gebleken, dat deze muur door het inhakken en weer dichten van openingen in verschillende tijden een lappendeken is geworden, maar belangrijke overblijfselen van het oudste metselwerk zijn nog bewaard gebleven. Bijzonder instructief zijn de resten van de oudste lichtopeningen, in het tufstenen metselwerk uitgespaard (zie fig. 2). Deze bewijzen onweerlegbaar, dat men bij het bouwen van de hal nog geen rekening heeft gehouden met de huidige toren. Hierop wijst trouwens eveneens de omstandigheid, dat de buitenzijde van de oude westmuur, nog voor het grootste gedeelte uit tuf bestaande, voorzien is van een plint, waardoor tussen westmuur en toren een kleine ruimte bleef, die met stukken en brokken werd dichtgewerkt.

Ik zou uit deze verschijnselen willen afleiden, dat het project van hal en toren zeker niet uit hetzelfde brein is gesproten en dat het aannemen van éénzelfde bouwphase niet meer te verdedigen valt. Het mag daarom niet uitgesloten geacht worden, dat een volgende generatie dan die, welke de zaalkerk bouwde, de toren heeft gezet.

Men moet wel tot de conclusie komen, dat het tijdsverschil niet zo groot kan zijn. De kleine, hooggeplaatste vensters in de westwand zijn gesloten door een spitsboog (fig. 2). Hierdoor krijgt de eerste veronderstelling van v. D. PLUYM: „De hal is de nieuwe kerk van St. Geertrude en moet dus tussen 1248

en 1259 gebouwd zijn” een zeer grote mate van waarschijnlijkheid. Wanneer men daar aan toevoegt, dat de verwerkte tuf hier en daar sterk de indruk wekt secundair gebruikt te zijn, komt men er gemakkelijk toe om de tweede veronderstelling: „de hal bestond reeds in het midden der dertiende eeuw en wordt tussen 1248 en 1259 tot parochiekerk ingericht” af te wijzen.

Zo is er alle aanleiding om de conclusie van LABOUCHERE: „Waarschijnlijk is de tufsteen van dit eenbeukige schip (wat v. D. PLUYM noemt: de hal) afkomstig van de gesloopte kerk; zelfs is het zeer wel mogelijk, dat hier het schip der oude kerk gewoon nagebouwd is” (Utrechts Dagblad 30/11 '40; Avondbl.) van alle reserves ontdaan, over te nemen.

Zijn volgende conclusie echter, die de bouw van toren, dwarspand en koor eveneens tussen 1256 en 1259 stelt¹⁾, meen ik aan de hand van de aanduidingen betreffende de oorspronkelijke toestand, teruggevonden in de westwand, te moeten afwijzen.

In „Architectura” van 4 Januari 1941 bespreekt LABOUCHERE nog wel even de vraag, of het eenbeukige schip toch nog niet een ouder bouwwerk geweest zou kunnen zijn. Hij vindt echter geen aanleiding om de tweede veronderstelling van v. D. PLUYM over te nemen, dan wel er een zekere mate van waarschijnlijkheid aan toe te kennen. „Door graving in de viering zal nog als proef op de som vastgesteld kunnen worden, of het eenbeukige schip ooit een oostelijke muur, al of niet met een daaraan gebouwd koor, heeft gehad.”

1) Ook in „Architectura” van Jan. 1941, nr. 1: „Van den bouwtijd van 1256-1259 dagtekenen, zoals hiervóór reeds opgemerkt is, de tufstenen middenbeuk van het schip, dat aanvankelijk geen zijbeuken had, voorts de toren, het dwarspand en het koor, die alle van baksteen zijn.”

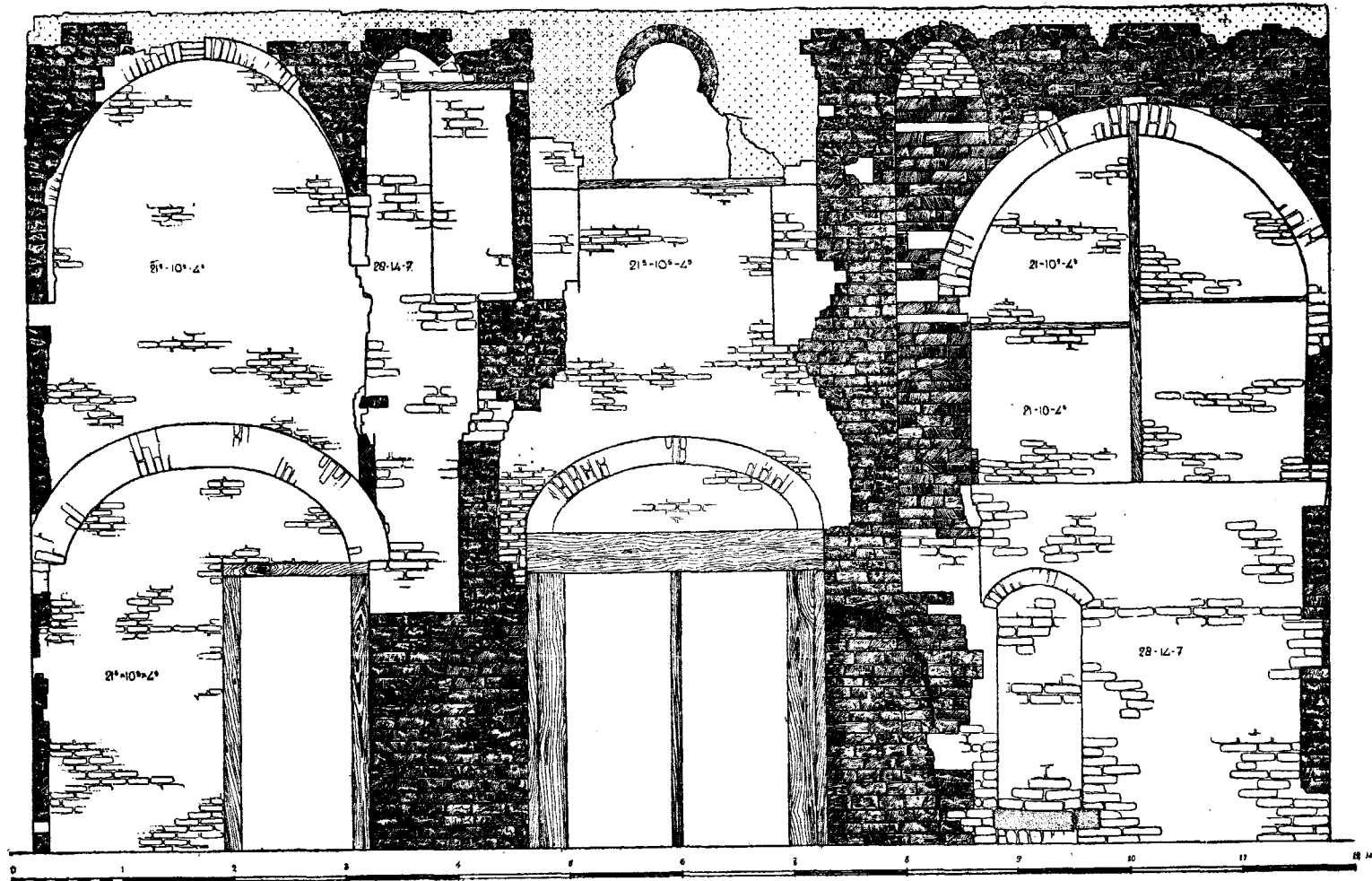

Fig. 2. BINNENZIJDJE WESTWAND GEERTEKERK

Tekening J. YPEY

Hiermede werd het woord gegeven aan den archaeoloog; de kunsthistoricus had het zijne van de zaak gezegd.

De archaeoloog heeft zich er tenslotte toe gezet aan het op hem gedane beroep te beantwoorden. In October 1945 werd het onderzoek uitgevoerd. Het bleek al spoedig, dat de grond telkens en telkens weer verplaatst was door bijzettingen en het bouwen van grafkelders. Het systematisch afvlakken bracht geen mooie, duidelijk leesbare horizontale bodemprofielen te voorschijn. Wel viel al heel spoedig op te merken, dat de funderingen van de tufstenen westwand en van de aansluitende overblijfselen van noord- en zuidwand bestonden uit baksteen. De grote, 13de eeuwse baksteen van $31 \times 15,5 \times 8$ cm. De funderingen bereikten gemiddeld een diepte van 1,50 m onder het loopvlak en stonden op het zand. Waar een kleibaan het zand verving, was ook de fundering iets dieper gelegd, en lag aldus eveneens op de zandbodem. Enkele bijzettingen waren in het zand ingegraven en reikten tot onder de fundering.

Een puinspoor van tuf, vanaf de westmuur ongeveer parallel met de noordwand lopende, wekte de verwachting een tufstenen doorkist te vinden, welke verwachting helaas niet verwezenlijkt werd.

Tussen de pseudo-pijlers (het zijn immers de resten van de doorbroken zijmuren van de oude hal) bleek de fundering geheel weggebroken. De ontgraving van een strook langs de noordmuur toonde, dat ook hier de oorspronkelijke structuur van de bodem geheel gestoord was door bijzettingen en grafkelders.

De na 1860 gebouwde muur bleek gefundeerd met behulp van spaarbogen. Onder deze bogen had men de fundering van de noordmuur van de oude hal gespaard. Deze brokken

metselwerk waren veel breeder dan de muur van 1860 en reikten tot ongeveer 70 cm buiten het muurvlak daarvan.

Ook bij de viering werd over de gehele breedte van de oude hal een werkput uitgegraven. Helaas bleken ook hier zoveel kelders aanwezig, dat aan het resultaat ernstig getwijfeld moest worden. Vastgesteld werd, dat de oude hal inderdaad een eigen oostelijke sluiting heeft gehad. Op de noord- en de zuidhoek werden enkele meters van die oostwand teruggevonden. De einden van deze resten waren op afbraak en daarom werden de grafkelders met veel zorg afgebroken, opdat de bodem daaronder niet gestoord zou worden. Helaas echter bleken zij zoo diep gefundeerd, dat het eerste afgeschoven horizontale vlak iets onder de fundering kwam te liggen. Er viel dan ook niets meer betreffende de oostelijke sluiting van de oude hal vast te stellen. De archaeoloog staat nu eenmaal machteloos tegenover de radicale vernielingen uit vroeger dagen.

Wel merkten wij een verkleuring op, die bij dieper graven afkomstig bleek te zijn van een tonput. Deze put moet behoren bij een bewoning van deze plek voordat de kerk gebouwd werd. Waarschijnlijk is de put bij het bouwen van de kerk tussen 1256 en 1259 dichtgeworpen.

Het schervenmateriaal vormt een aardige bijdrage tot de chronologie van het middeleeuwse aardewerk.

Met dit onverwachte resultaat werd de opgraving in de Geertekerk afgesloten. Al moest het archaeologisch onderzoek op een belangrijk punt in gebreke blijven, het staat nu toch wel vast dat de hal inderdaad een op zich zelf staand bouwwerk is geweest en dat dus de Geertekerk in het midden van de dertiende eeuw als één-beukige kerk werd gebouwd.

NOORD-NEDERLANDSE MINIATUREN

DOOR PROF. DR. A. W. BYVANCK

I. EEN UTRECHTSE BIJBEL VAN 1432 IN HET BRITISH MUSEUM.

Bij een bezoek aan de afdeling handschriften van het British Museum toonde de Heer F. WORMALD mij onlangs een Latijnsen Bijbel, die door hem als een Utrechts handschrift was herkend. Het manuscript bevond zich eertijds in de verzameling van HENRY YATES THOMPSON; thans draagt het de signatuur Yates Thompson 16. Het is reeds lang geleden in de catalogi van deze collectie bekend gemaakt, uitvoerig beschreven en afgebeeld¹⁾. Er behoeft hier dus alleen de aandacht op te worden gevestigd.

Het handschrift is een kloek deel van 388 bladen, groot 405 bij 300 mm, geschreven in twee kolommen van 60 regels, een prachtig voortbrengsel van de Utrechtse schrijfschool. Het bevat den volledige Bijbel in het Latijn: den Proloog van S. Hieronymus (fol. 1a), het Oude Testament (fol. 3a), het Nieuwe Testament (fol. 290a) en de Interpretationes nominum Hebraicorum (fol. 359 b). Aan het slot leest men de aantekening: „Expliciunt interpretationes Deo gratias. 1432”.

Over de herkomst van het boek is weinig bekend. YATES THOMPSON heeft het aangekocht van den Earl of Ashburnham in 1897; in zijn bezit is het gebleven tot zijn overlijden. Teza-

men met enige andere handschriften, die niet als de rest van de collectie zijn geveild, is het aan het British Museum gekomen.

Behalve de decoratie, die onmiskenbaar den stijl vertoont van de Utrechtse handschriften, en het jaartal 1432, zijn voor den oorsprong van het deel nog van belang een paar wapens, die op fol. 1a zijn aangebracht. In den catalogus worden zij als volgt beschreven: „1. *argent*, three eagles displayed azure, beaked and clawed gules, within a bordure engrailed sable”, herhaald op fol. 3a bij de figuur van een geknielden monnik. „2. *sable*, a cross accompanied in each canton by five billets saltirewise *or*”. Men heeft deze wapens tot nu toe nog niet kunnen identificeren. Tussen de kolommen staat op fol. 1a de inscriptie „Conventus Sancti”.

Een volledige Bijbel, — en wel een Latijnse Bijbel —, in Utrecht geschreven en versierd, voltooid in het jaar 1432, verdient zonder twijfel ten zeerste onze belangstelling. In het bovengenoemde plaatwerk is de decoratie op voldoende wijze afgebeeld. Wij behoeven er dus slechts enkele woorden aan te wijden.

Uitvoerig randwerk vindt men op fol. 1a en 3a, bestaande uit de bekende penranken, met bleekgroene blaadjes en gouden lovertjes, benevens met enkele geschilderde bladkrullen, bloemen, vruchten en fantastische figuren. Bovendien is op fol. 3a naast den beginletter van het boek Genesis de bovengenoemde figuur geschilderd van een knielenden monnik met het geslachtswapen en zes kleine medaillons met voorstellingen, die het

1) *A descriptive catalogue of the second series of fifty manuscripts in the collection of Henry Yates Thompson* (1902), blz. 95-105, nr. 63. — *Illustrations from one hundred manuscripts in the library of Henry Yates Thompson*, VII (1918), pl. XLVIII-XLIX.

werk van de Scheppingsdagen illustreren. Het randwerk omvat de gehele bladzijde met een rechthoekige omlijsting, echter zonder kaderlijnen. Op tal van plaatsen in het deel, bij het begin der Bijbelboeken, vindt men bovendien randwerk, dat wat grover is uitgevoerd in den zelfden stijl, naast de grote geschilderde initialen. Verder bevat het deel zeer veel eenvoudig versierde gouden beginletters.

Het merkwaardigst zijn de kleine voorstellingen, die de Bijbelse verhalen soms zeer uitvoerig illustreren. Nergens is er ruimte tussen den tekst voor uitgespaard. Zij zijn soms in de beginletters geplaatst; meestal zijn zij evenwel aangebracht in de marge, met een omlijsting, rond van beneden en boven ontbrekend, in den vorm van een hoofdletter U. De taferelen, die zijn afgebeeld, vertonen steeds een bijzondere levendigheid van voorstelling en veel sprekende details. In de manier van schilderen herinneren zij aan den besten meester van de Bijbels te Den Haag en te Brussel. Ook de kunst van het illustreren herinnert aan dien meester. Men bedenke slechts, dat er 321 kleine afbeeldingen in het deel zijn bewaard, terwijl er 23 zijn uitgesneden, om te begrijpen, hoe rijk deze verluchting is.

De Haagse Bijbel bevat in het eerste deel 295 en in het tweede 258 afbeeldingen van gebeurtenissen uit de Heilige Geschiedenis, de Bijbel te Brussel in het geheel 249 en het deel te Londen 243 afbeeldingen. Op deze wijze moge het duidelijk wezen, dat wij over een zeer groot materiaal beschikken om de kunst der illustratie van deze periode te bestuderen. Het ware te hopen, dat deze taak eens ter hand werd genomen; een merkwaardig hoofdstuk uit de geschiedenis onzer kunst kan daarbij worden ontsloten.

II. EEN GETIJDENBOEK VAN OMSTREEKS 1475 TE UTRECHT.

De Universiteitsbibliotheek te Utrecht is onlangs, dank zij de oplettendheid van Dr. P. S. BREUNING, in het bezit gekomen van een Noord-Nederlands getijdenboek met miniaturen, dat onze opmerkzaamheid verdient. Daar er binnenkort een beschrijving van het handschrift zal verschijnen in het tijdschrift *Scriptorium*, is het niet noodig er hier uitvoerig over te spreken. Met enkele korte opmerkingen, ter aanvulling van de afbeeldingen, kunnen wij volstaan.

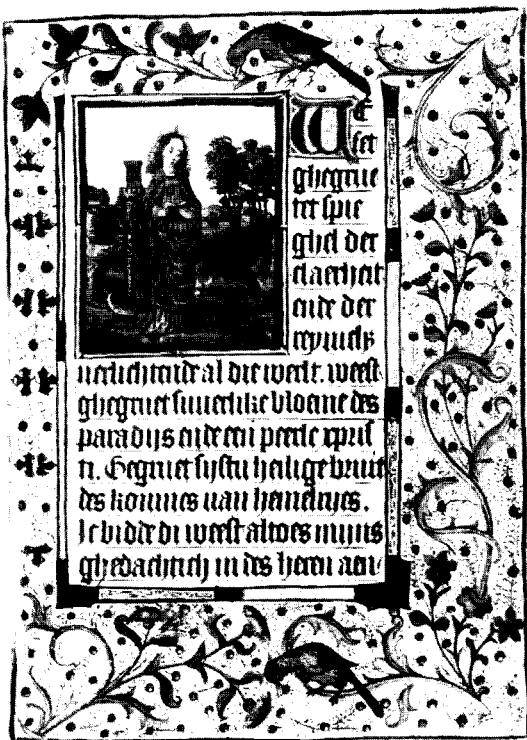
Blijkens den kalender is het handschrift ontstaan in de diocese Utrecht. De decoratie bewijst, dat het moet zijn vervaardigd omstreeks het midden van de tweede helft der vijftiende eeuw, niet lang na de groep van handschriften die aansluiten bij den Bijbel te Weenen, van omstreeks 1465, en vóór het Brevier van BEATRIX VAN ASSENDELFT, dat op 1485 is gedateerd. Een paar wapens, op fol. 13 aan het begin van de getijden (Afb. 1), behoren aan de Utrechtse geslachten LANTSCROON en RAEPHORST. Het is bekend, dat ADRIAEN VAN LANTSCROON, die later burgermeester van Utrecht is geweest, in 1419 in het huwelijk is getreden van ALYDT VAN RAEPHORST, die in 1439 is gestorven. Intussen kan het manuscript met hen niets te maken hebben; daarvoor is het te jong. Over zijn lotgevallen weten wij slechts zeer weinig. Omstreeks 1700 was het nog in Nederland; dat mag men aannemen op grond van een paar aantekeningen, van 1696 en van 1708, die men achter in het deeltje aantreft. Een ex-libris van de boekerij van CUNLIFFE vindt men er in geplakt. Het is bekend geworden door een veilingscatalogus van SOTHEY. Van dengene, die het op de

AFB. 1. GETIJDENBOEK, UTRECHT, ± 1475, FOL. 13 MET
 WAPENS DER GESLACHTEN LANTSCROON EN RAEPHORST.
 (UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, UTRECHT).

AFB. 2. GETIJDENBOEK, UTRECHT, ± 1475. (KONINK-
 LIJKE BIBLIOTHEEK, BRUSSEL, MS. 10761, FOL. 64).

AFB. 3. FOL. 63.

GETIJDENBOEK, UTRECHT, № 1475.

AFB. 4. FOL. 108VO.

veiling heeft verworven, is het door de Universiteitsbibliotheek te Utrecht aangekocht.

De decoratie is het werk van twee meesters. De eerste, die het voornaamste aandeel heeft gehad, was ons reeds bekend door een manuscript te Brussel (Kon. Bibliotheek, ms. 10761, Catal. 798; *Noord Ned. Min.* nr. 131 afb. 96). Intussen heeft dit laatste nog niet de aandacht getrokken, die het verdient. Het is een weinig grooter dan het nieuwe getijdenboek en de decoratie met gehistorieerde letters is ook wat uitvoeriger. Men vindt er de zelfde serie van afbeeldingen met ongewone voorstellingen, als de manna-regen aan het begin der getijden van den Heiligen Geest en Augustus met de Sibylle in de getijden van Maria (Afb. 2). Daarentegen mist men de kleine miniaturen, die aan het Utrechtse boekje een bijzondere charme verlenen. Hun uitvoerige landschappen in klein formaat trekken zeer de aandacht (Afb. 3). Door de heldere kleuren en de harmonie der tinten heeft de decoratie van dezen meester steeds een groote distinctie.

Nieuw is het werk van den tweeden meester. Van hem stamt de versiering op een aantal bladzijden met een minder uitvoerige decoratie, steeds bij het begin van onderdelen der getijden van den Heiligen Geest en van de Eeuwige Wijsheid. Het zijn initialen, die niet anders bevatten dan kleine kopjes, en het bijbehorende randwerk. Deze kopjes zijn bijzonder plastisch

geschilderd tegen een donkerblauwe achtergrond, die met gouden randen is verlevendigd (Afb. 4). Zij zijn zeer gevarieerd; men vindt jonge en oudere mannen, vrouwen van verschillende leeftijd, een fluitist en een doedelzakspeler, een bijzonder fraai hoofd van Christus. Het randwerk is minder verzorgd en ook minder smaakvol dan de overeenkomstige schilderijen van den eersten meester. Bij den tweeden meent men ook een krachtiger temperament te bespeuren.

Zonder twijfel zijn het twee verschillende generaties, die door deze beide schilders worden vertegenwoordigd. De eerste behoort tot de oudere kunst, daar hij de traditie der Utrechtse school uit het derde kwart van de 15de eeuw voorziet. Bij den jongeren bespeurt men reeds het streven, dat tegen het einde van de 15de eeuw overheerste. Men kan denken aan invloed uit het Zuiden op grond van de krachtige plastiek en de meer sprekende kleuren. Spoedig zouden de Noord-Nederlandse meesters geheel in het vaarwater komen van de Zuidelijke kunst, zoals blijkt uit het zoeven genoemde Brevier van BEATRIX VAN ASSENDELFT, de Leidse miniaturen en de groep van handschriften, die aansluiten bij het getijdenboek te Venetië. Daar het onlangs verworven handschrift te Utrecht de overgang van de oude naar de nieuwe trant duidelijk maakt, mag men het als een bijzonder belangrijk document beschouwen.

NALEZING OVER DE VAN BAURSCHEITS

DOOR MR. A. STARING

In mijn artikel in dit Jaarboek verzuimde ik te vermelden, dat het grafmonument voor François van Bredehoff te Oosthuizen voluit is gemerkt: „Nobs P V B (monogram) aurscheit statuarius et architus caesaris invetor et fecit Ao 1723”.

In het XVIIIde Jaarboek (1942) van den Antwerpschen Oudheidkundigen Kring is verschenen een mij te voren onbekend artikel van Ad. Jansen en C. van Herck, over „J. P. van Baurseheit I en J. P. van Baurseheit II”, van welk artikel ook nieuw gepagineerde overdrukken bestaan. Op pag. 51 is daar afgebeeld een gewasschen penteekening uit de verzameling Caeymaex te Antwerpen; volgens de schrijvers is deze teekening van de hand van den jongen van Baurseheit. Zij is een ontwerp voor het grafteken te Oosthuizen, dat geheel overeenkomstig dit ontwerp is uitgevoerd. Op de teekening bevindt zich een opschrift, luidende: „Dees teykening: is de afbeeldinge van de tombe, die voor mij onderschreven wort gemaekt en relatief gehouden wert tot het contract tusschen mij en dheer Baurseheidt ende is aengegeven den 30 october 1722”; de onleesbare handteekening zal die van Fr. van Bredehoff zelf zijn geweest. Teekenend voor de maatschappelijke positie, die de geadelde Baurseheit, Keizerlijk hofbeeldhouwer, moet bezeten hebben, is: dat de aanzienlijke Van Bredehoff hem „heer” noemt.

Van tuinplastiek voor Walchersche buitens kon ik geen geheel zekere voorbeelden geven. In genoemd artikel wordt op pag. 53 onder de werken van den jongen v. Baurseheit afge-

beeld een gewasschen penteekening uit de verzameling C. v. Herck van vier tuingroepjes, ieder van een staand en een zittend kindje; het opschrift luidt: „Jr. v. d. Mandere v. Nieuwekerk gedrage mij aan mijne brief van de 2 Octob. 1728”. De heer, die deze teekening toegezonden kreeg, moet zijn Jacob van der Mandere, die na 1721 het verbrande Huis der Boede te Koudekerke herbouwde. Hoewel de stijl van het huidige heerenhuis, toegeschreven aan v. Baurseheit Jr., op bouw omstreeks het midden der XVIIIde eeuw wijst, is toch zeker de gebleken betrekking tusschen het atelier-v. Baurseheit en den Heer van der Mandere een argument te meer voor de toeschrijving van het huis aan den jongen v. Baurseheit. Uit omstreeks hetzelfde jaar als de andere teekening zal zijn een gewasschen penteekening van twee groepjes van gezeten kinderen, uit dezelfde verzameling, dragend de inscriptie: „Voor Mijnheer vander Mandel”.

Ik schreef dat mij geen terracotta-ontwerpen door een der Baurseheits voor tuinbeelden bekend waren; de heer C. v. Herck bezit een Actaeon en een gebronsd kindje met druiventros, beide van terracotta, die hij aan den ouden v. Baurseheit toeschrijft. De jonge v. Baurseheit schijnt, in tegenstelling tot den vader, in zijn ontwerpen niet verder te zijn gegaan dan teekeningen, die hij dan ter uitvoering overdroeg aan het atelier. Zoo bezit de heer v. Herck ook een ontwerp-teekening voor de vier Elementen uit den kunsthandel-Vecht, die ik bij mijn artikel afbeeldde.

Op de teekening voor een vaas bij

mijn artikel afgebeeld ziet men gedemonestrerende hengsels in den vorm van Lod. XIV-voluten, waarop een satyrkop is geplaatst. Ditzelfde vindt men op de gesigioneerde vazen in den tuin van het Rijksmuseum en evenzoo op niet gesigioneerde vazen op de brug van Huize Duivenvoorde te Voorschoten (afb. 433 van „De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Leiden en Westelijk Rijnland”). De baroktuin van Duivenvoorde is door Lord Portland's schoonzoon Arent van Wassenaer in den aanvang van de XVIIIde eeuw aangelegd. Misschien mogen wij deze vazen, en dan waarschijnlijk ook een deel van de andere beeldhouwwerken (zie Bienfait: „Oude Hollandsche tuinen” Platen, pl. 133-134) in den tuin aan v. Bourscheit toeschrijven. Op deze wijze zouden speciaal den ouden v. Bourscheit nog andere werken te attribueeren zijn, als bv. een kinderfiguurtje bij Dr. Bodo Slingenberg te Amsterdam, te vergelijken met een gesigioneerde terracotta afgebeeld bij Jansen en v. Herck pag. 18, en met de toegeschreven teekening van vier staande kindertjes, afgeb. p. 46. Het is echter beter zich hierbij beperking op te leggen.

Onder de ongedateerde werken van den ouden v. Bourscheit noemen de schrijvers en beelden zij af twee terracotta-modellen voor knielende engelen, te plaatsen aan de uiteinden eener communiebank, en bewaard in de archief-

kamer van de H. Carel Borromeuskerk te Antwerpen. Zij zijn uitgevoerd voor een communiebank, die in 1909 geveild werd met de verzameling van Dr. Hommel te Zürich. Volgens de catalogusbeschrijving was de bank, waarvan de samenstellende deelen herschikt waren tot twee kortere balustrades, afkomstig uit de afgebroken kerk in de Juffrouw Idastraat te 's-Gravenhage; zij werd toegeschreven aan J. B. Xavery. De kerk in de Juffrouw Idastraat is in 1722 nieuw gebouwd en staat nog steeds. Bekend is dat J. B. Xavery en J. C. de Cock resp. voor preekstoel en orgel beeldhouwwerk hebben vervaardigd; Bourscheit's naam wordt in de bewaarde documenten niet genoemd. In de kerk is een goede oude communiebank aanwezig. Hoe een andere, van J. P. van Bourscheit of van een anderen beeldhouwer, uit die kerk verdwenen zou moeten zijn is niet te verklaren. Er moet echter in de Juffrouw Idastraat ook nog een Jesuïtenkerk gestaan hebben, in 1771 ingericht tot Theatrum Anatomicum; is de communiebank misschien daaruit afkomstig?

Te Middelburg vertoonen ook de panden Gortstraat 30 en Heerengracht 48 (Oude Mannen- en Vrouwenhuis) overeenkomsten met gebouwen, aan de Bourscheits toegeschreven, en verdienen dus beschouwd te worden in dat verband.

OFFICIËLE BERICHTEN

Algemene vergadering van de Nederlandse Oudheidkundige Bond op Donderdag 19 Juni 1947, des voormiddags om 11.30 uur in hotel Figi te Zeist.

Verslag van de secretaris, Dr. R. VAN LUTTERVELT.

Aanwezig blijkens de presentielijst de volgende leden, corresponderende leden en introducés:

Mej. H. v. D. BERG, P. C. L. BLOM, W. C. BRAAT, Mej. G. H. BRESNÉE, H. BRUNT, A. W. BYVANCK, W. D. CRAMER, E. R. v. EIBERGEN SANT-

HAGENS, Mej. L. FRERICHS, J. GEE-SINK, J. J. DE GELDER, A. E. v. GIFFEN, P. J. M. v. GILS, P. GLAZEMA, D. P. M. GRASWINCKEL, A. DE GREEF, J. W. GROESBEEK, A. A. v. HAEFTEN, Mevr. v. HAEFTEN, Mevr. M. HALBERTSMA-PEIMANN, H. HARDENBERG, A. L. HEEREMA DE VOS, Mej. M. A. HEUKENSFELDT JANSEN, C. M. J. DE JONGH, J. H. JONKEES, A. J. C. v. KERKHOFF, F. S. KLOOSTERMAN, A. A. KOK, E. H. KORVEZEE, H. KOSTER, Mevr. B. KOSTERTHOE SCHWARTZENBERG, E. H. TER KUILE, E. A. KUIPERS, H. R. A. LAMAN TRIP, Mevr. H. L. LANDRÉ-BAKKER, Th. M. LUNSINGH SCHEURLEER, R. v. LUTTERVELT, P. J. MEIJ, L. S. MEIHUIZEN, J. W. NIEMEIJER, E. v. NISPEN TOT SEVENAER, Mevr. v. NISPEN TOT SEVENAER, W. v. D. PLUYM, Mevr. M. v. D. PLUYM-SLIERENDRECHT, Jkvr. L. QUARLES v. UFFORD, J. G. N. RENAUD, M. A. P. ROELOFSZ, A. I. J. H. SCHELLART, H. J. J. SCHOLTENS, G. C. SIX, J. A. F. THIEME, Mevr. THIEME, W. S. UNGER, A. J. v. D. VEN, Mej. A. W. VLAM, W. J. VISSER, J. H. DE VREE VAN GELDER, H. v. D. WAAL, Mej. A. WARREN, L. WIJSENBEEK.

1. De Voorzitter, Jhr. Dr. D. P. M. GRASWINCKEL, opent de vergadering met het uitspreken van een rede, welke hierachter is afgedrukt.

2. De notulen van de vorige algemene vergadering hebben de leden in druk ontvangen in het Bulletin van de Bond. Zij worden goedgekeurd.

3. Ingekomen stukken. Ontvangen werd een uitvoerige lijst, bevattende een overzicht van de samenstelling van de Voorlopige Monumentenraad en haar vijf afdelingen. Na afloop van de vergadering wordt een afschrift hiervan aan de aanwezigen uitgereikt.

Voofts zijn, naar de voorzitter mededeelt, ruim zestig brieven bin-

nengekomen van personen, die een benoeming door het bestuur tot corresponderend lid van de Bond hebben aangenomen.

4. De rekening en verantwoording van den penningmeester wordt, nadat hierover door de commissie tot nazien rapport is uitgebracht, goedgekeurd; de (afwezige) penningmeester wordt gedéchargeerd onder dankzegging voor zijn beheer.

5. De afgetreden bestuursleden, de heren BYVANCK, VAN BERESTEYN, VAN GIFFEN, MEES en VAN RIJCKEVORSEL worden bij acclamatie herkozen. De hiertoe benoemde commissie van stemopnemen, bestaande uit de heren GROESBEEK en TER KUILE, behoeft, op voorstel van de heer SIX, niet in werking te treden.

6. De verkiezing van een voorzitter geschiedt op dezelfde wijze. De heer GRASWINCKEL dankt daarop voor het in hem gestelde vertrouwen.

7. Aanwijzing van een plaats voor de volgende vergadering. Op de vorige vergadering werd in principe besloten, in 1947 te Maastricht bijeen te komen. Door de tijdsomstandigheden bleek dit echter nog volstrekt onmogelijk te zijn, reden waarom door het bestuur het centraal gelegen Zeist werd gekozen. Thans wordt opnieuw in beginsel Maastricht aangewezen als plaats, waar de volgende algemene ledenvergadering van de Bond gedurende twee dagen zal worden gehouden. Wanneer de omstandigheden dit wederom onmogelijk maken, zal het bestuur een andere keuze doen.

8. De heren PANHUYZEN en HARDENBERG worden benoemd tot leden van de commissie, die het beheer van de penningmeester over de volgende periode zal nagaan.

9. De aftredende leden van de redactiecommissie van het Bulletin van de Bond worden zonder hoofdelijke

stemming herkozen. De voorzitter dankt de commissie voor haar werk, dat dikwijls onder zeer moeilijke omstandigheden werd verricht.

10. In de rondvraag wenst de voorzitter professor VAN GIFFEN geluk met het kort te voren door hem gevierde 25-jarig jubileum.

Vervolgens wijst mgr. VAN GILS erop, dat het bij het archiefonderzoek over oude kerken betekenis kan hebben, de naam van de patroon na te speuren. Hieruit kunnen dikwijls verstrekkende conclusies getrokken worden, die o.a. van belang kunnen zijn bij restauratiewerkzaamheden. Met enkele voorbeelden licht hij zijn bedoeling toe. De voorzitter dankt spreker voor zijn advies; hij is het geheel met hem eens. In practijk echter blijkt dikwijls, dat de oudste kerkpatroons niet meer te vinden zijn.

De heer GROESBEEK informeert, wie voor de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving de monumenten van de Zaanstreek behandelt. Hij deelt mede, dat zich voor dit doel in de Zaanstreek een commissie heeft gevormd, die mogelijk nuttige hulp kan verlenen.

Professor TER KUILE vraagt of het Bulletin alleen voor leden van de

Bond gedrukt wordt, of dat het ook via de boekhandel beschikbaar wordt gesteld. Voorzitter antwoordt, dat het eerste het geval is. Bovendien kan men het bij de firma Brill bestellen.

Niets meer aan de orde zijnde sluit voorzitter om half twaalf de vergadering. De leden lunchen hierna gezamenlijk in hotel Figi, terwijl sommigen nog een kijkje om en in het Slot te Zeist nemen.

In de namiddag wordt met autobussen en enkele particuliere auto's een excursie gemaakt. Eerst begeeft het gezelschap zich naar Vechten om daar de nieuwste opgravingen onder leiding van professor VAN GIFFEN te bezichtigen. Laatsgenoemde geeft hierbij uitvoerig uitleg, (tevoren was bovendien een korte beschrijving uitgedeeld betreffende het opgravingswerk en de geschiedenis daarvan, geschreven door professor VAN GIFFEN en de heer W. GLASBERGEN). Hierna voert de tocht via Cothen en een aantal Utrechtse kastelen naar Wijk bij Duurstede, waar het stadje met de kerk en de kasteelruïne bezocht worden. Ook de kersenboomgaarden in de omgeving trekken de aandacht. Een late thee in hotel De Donderberg besluit de tocht.

REDE VAN DE VOORZITTER JHR. DR. D. P. M. GRASWINCKEL

Dames en Heren!

Het zal voor velen Uwer wellicht een kleine teleurstelling zijn geweest, dat deze vergadering niet, gelijk het vorige jaar was besloten, te Maastricht wordt gehouden; redenen van organisatorische aard hebben het bestuur tot zijn leedwezen genoodzaakt, dit plan nog een jaar uit te stellen. Intussen, met even grote opgewektheid, als ik U het welkom zou hebben toegeroepen in Limburgs hoofdstad, doe ik dit

thans hier te Zeist; in het bijzonder begroet ik hier de heer E. A. KUIPERS, Referendaris bij de Afd. Oudheidkunde en Natuurbescherming, vertegenwoordiger van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de vertegenwoordigers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en vertegenwoordigers van enige verenigingen, wier taak op oudheidkundig gebied ligt.

Wanneer ik mij de gebeurtenissen in onze Bond over het afgelopen jaar

voor de geest haal, dan rust op mij de plicht allereerst hen te herdenken, die ons door de dood zijn ontvallen. Enige van de overledenen, zoals Ir. W. COOL, Prof. Dr. Ing. D. F. SLOT-HOUWER, Mr. Dr. E. J. BEUMER, JACOB POR en A. OGER, waren trouwe comparanten op onze vergaderingen en excursies; de anderen, te weten Mr. R. DE BIEBERSTEIN, C. J. BLAAUW, J. C. J. DRUCKER, J. VAN ECK, Mej. Dr. C. MAGDA DE HAAS, H. VAN HEESWIJK, W. NIJHOFF, F. C. ZILLESSEN, Mej. E. BAELE, F. A. N. LECHNER en Jhr. H. L. J. M. VAN RIJCKEVORSEL VAN KESSEL hebben, ieder op hun wijze, medegewerkt om de belangen van de Bond te behartigen. Wij zullen hen allen node in onze kleine kring missen.

Inderdaad, onze kring was de laatste jaren wel klein geworden. Het staat bij het bestuur vast, dat nog te grote onbekendheid van het werk en het streven van de Bond oorzaak is, dat het ledental niet groter is. Het heeft daarom gemeend een actie tot ledenwerving op touw te moeten zetten en een eerste oproep heeft tot gevolg gehad, dat hedenmorgen niet minder dan 60 nieuwe leden door het bestuur benoemd konden worden. Voorwaar een gunstig resultaat van deze nog bescheiden eerste actie, welke zal worden voortgezet; wij zijn de nieuwe leden dankbaar voor het ons geschonken vertrouwen.

Het afgelopen jaar heeft betrekkelijk weinig activiteit van de Bond naar buiten vertoond; eensdeels doordat er niet veel bijzondere aanleiding bestond: andersdeels, doordat in enkele gevallen het nemen van een overhaaste beslissing niet wenselijk scheen. Begin December van het vorig jaar richtte het bestuur van de Bond zich per request tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal in verband met de ophanden

zijnde indiening van een ontwerp van wet inzake een vermogensheffing-ineens. In het bijzonder meende het bestuur bezwaar te mogen opperen tegen de bepalingen, betrekking hebbende op de heffing op voorwerpen van Kunst en Wetenschappen (art. 8b). Het bestuur herinnerde de Tweede Kamer eraan, dat sedert lange jaren verzamelaars en andere bezitters van bedoelde voorwerpen in de belastingwetgeving zoveel mogelijk ontzien waren en zulks met redenen; dat de Regering zelf het werk der verzamelaars had gesteund. Dit geschiedde in het belang van ons Nationaal kunstbezit. Dit zou bezwaarlijk bijeen gebracht kunnen zijn en op peil gehouden, indien niet van de zijde van verzamelaars en andere bezitters de grootste medewerking was ondervonden; ik herinner slechts aan de belangrijke bruiklenen of aan de particuliere verzamelingen, welke, hetzij permanent, hetzij in tijdelijke tentoonstellingen voor het publiek ter bezichtiging zijn opengesteld. Het bestuur van de Bond vreesde, dat bij aanneming van de heffing-ineens op voorwerpen van Kunst en Wetenschap, gelijk thans was voorgesteld, om verschillende in het request opgesomde redenen, grote schade aan een Nederlands cultuurbelang zou worden toegebracht, en het heeft daarom verzocht het artikel zodanig te wijzigen, dat voorwerpen van Wetenschap en Kunst van de heffing worden buitengesloten.

Een aangelegenheid, die ook de aandacht van het bestuur heeft, is het voorstel van een onzer leden, de heer SCHELLART te Wassenaar, om over te gaan tot het in het leven roepen van een Kastelenkring. Deze zou van de zogenaamde Nederlandse Kastelenstichting, die in 1945 is opgericht, verschillen, omdat ze niet in de eerste plaats materiële overwegingen tot

grondslag heeft. Het plan heeft veel aantrekkelijks; tot een definitief besluit is het nog niet gekomen.

Inzake de personalia kan ik kort zijn. Dr. J. G. VAN GELDER is benoemd tot hoogleraar te Utrecht; tot zijn opvolger als Directeur van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage, tevens tot Directeur van Het Mauritshuis is benoemd Dr. A. B. DE VRIES, die in de laatste jaren als voorzitter van de Stichting Nederlands Kunstbezit zich zo heeft beijverd om onze door de Duitsers geroofde kunstschaten weder naar Nederland terug te krijgen. Zijn rechterhand bij deze arbeid, Dr. VROOM, die oorspronkelijk bestemd was op te treden als Directeur van het Gemeentemuseum te Arnhem, is benoemd tot chef van de afdeling Kunsten aan het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. De benoeming van een directeur der musea te Delft is, als ik wel ben ingelicht, aanstaande. Ik mag voorts niet nalaten te vermelden, dat een der hoofdamtbenaren van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Dr. E. H. TER KULE, een leeropdracht in de geschiedenis der architectuur aan de Technische Hogeschool heeft gekregen. Hij vormt zodoende als het ware een „trait d'union" tussen Monumentenzorg en Delft; de figuur zou ook ten opzichte van onze Universiteiten aantrekkelijk zijn.

Eergisteren jubileerde ons medebestuurder Prof. VAN GIFFEN; het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen bestond 17 juni 25 jaar hetgeen tevens betekende het zilveren ambtsjubileum van zijn directeur. Wij doen hem heden nogmaals onze hartelijke gelukwensen toekomen. Dr. Ir. VAN HEUKELOM van de Nederlandse Spoorwegen, die zulk een groot aandeel

heeft gehad in de restauratie van de Utrechtse monumenten, vierde onlangs zijn 70ste verjaardag. Van minder opwekkende aard is het bericht, dezer dagen bekend geworden, dat Dr. KNUTTEL het Directeurschap van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage heeft neergelegd. Wij hopen, dat zijn voornemen, zich thans geheel aan wetenschappelijke arbeid te kunnen wijden, hem voldoening zal geven en dat onze kring van de resultaten getuige mag zijn.

Morgen — en zo kom ik van het verleden in de toekomst — wordt Prof. MARTIN, de oud-directeur van Het Mauritshuis, in een bijeenkomst aldaar ter gelegenheid van zijn afscheid van het Koninklijk Kabinet gehuldigd; ik twijfel niet, of velen onzer zullen bij deze plechtigheid tegenwoordig zijn. Vergunt mij nog iets verder in de toekomst te verwijlen; zij kan voor onze Bond ook een opwekkend beeld te aanschouwen geven. Hoewel nog niet geheel in kruiken en kannen, kan ik toch reeds thans mededelen, dat er redelijke kans bestaat, dat het orgaan van de Bond binnenkort in uitgebreider en ietwat gewijzigde en gemoderniseerde vorm zal verschijnen. Een samenloop van gelukkige omstandigheden zal dit mogelijk maken. Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg toch acht het van belang, dat de gegevens over verschillende, in de loop der jaren tot stand gekomen restauraties, in druk zullen worden uitgegeven en zo voor het nageslacht zullen worden bewaard. Ter bereiking van dit doel zou het gebruik willen maken van het Bulletin en het Bestuur van de Bond heeft, in overleg met de redactie, niet gearzeld zijn instemming met dit plan te betuigen. Immers, het is niet te veel gezegd, dat door de activiteit, vele jaren geleden door de Bond aan de

dag gelegd, de Rijkscommissie en later het Bureau hun ontstaan indirect te danken hebben. Dat nu in het eigen orgaan van de Bond de resultaten van zoveel vruchtbare arbeid in druk zullen worden verzameld, kan niet anders dan tot grote tevredenheid strekken. Het kan ook tot resultaat hebben, dat gedachtenwisseling volgt en dat critiek wellicht tot uiting komt, welke niet anders als verhelderend kunnen werken.

Ook de Museumdag — de vroegere Directeurendag — wil zijn berichten en verslagen in ons Bulletin doen opnemen; de uitingen van dit nu twintigjarig geesteskind van de Bond zullen er een welkome plaats vinden. Door een met beide lichamen getroffen financiële regeling, welke, naar ons bestuur vertrouwt, spoedig tot stand zal komen, bestaat er een redelijke kans, dat het orgaan van de Bond met ingang van het jaar 1948 meerdere malen per jaar dan tot nu toe het geval was, zal verschijnen en wel in een vorm, die weinig verschillen zal van ons oude Jaarboek. Hiermede meent het bestuur aan de wens van vele leden, uitgesproken op de vorige algemene vergadering, tegemoet te kunnen komen en mede wordt hierdoor een jarenlange traditie voortgezet.

Het ligt voorts in de bedoeling binnenkort de bewerking van het Repertorium van Tijdschriftartikelen betreffende Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst van 1940 af voort te zetten, zodat omstreeks het jaar 1950 een nieuw deel, lopende van 1940-1950, het licht zal kunnen zien.

Thans nog het een en ander over datgene, wat buiten de directe bemoeienissen van de Bond ligt, doch uiteraard onze belangstelling heeft. Ik heb hier op het oog het werk van

het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, dat zich sedert de bevrijding van ons land voor een ongekend zware opgave zag gesteld. Het lijkt mij niet van belang ontbloeit hier zeer in het kort een overzicht te geven, van hetgeen sindsdien is geschied en van de plannen, die er bestaan met betrekking tot de restauratie onzer zo zeer geteisterde monumenten. Het zal U bekend zijn, dat dadelijk na de bevrijding van het Zuiden van ons land, welke in September 1944 een aanvang nam, een voorlopige commissie voor de Monumentenzorg in bevrijd gebied werd ingesteld, waarvan de tegenwoordige secretaris, Dr. VISSER, het hoofd was en die in samenwerking met de geallieerde „Monuments, Fine-Arts and Archives officers” en het Nederlandse Militair Gezag veel voorbereidend werk heeft tot stand gebracht, dat na de bevrijding van het overige deel van ons Vaderland gebruikt kon worden. Sindsdien kwam in 1946 tot stand een Voorlopig Overzicht van de oorlogsschade aan onze monumenten, waaruit blijkt, dat circa 1200 grotere en kleinere monumenten beschadigd zijn. Hoe groot die schade wel is, moge blijken uit de mededeling, welke de Minister van Onderwijs Kunsten en Wetenschappen onlangs ter geleheid van een congres te Gent deed; Z. Ex. deelde toen mede, dat een bedrag van niet minder dan f 115.000.000, over een groot aantal jaren verdeeld, voor restauratie ter beschikking zal staan.

De meest geteisterde zônes zijn die tussen Dordrecht en Arnhem, Gorinchem en Nijmegen, Nijmegen en Maastricht; voorts een deel van de Achterhoek, de stad Groningen en het gebied rondom Delfzijl. Een overzicht der min of meer beschadigde monumenten te verstrekken zou te ver voeren, maar wel zou ik U gaarne een op-

somming geven van die monumenten, waaraan thans gewerkt wordt, hetgeen U een inzicht zal geven, hoezeer deze aangelegenheid met kracht wordt aangepakt. Ik noem dan de kerken te Wouw en te Oirschot; in beide zijn helaas de fraaie koorgestoelten vernietigd; de kerk te Venray, waar het beeldhouwwerk ook ernstig beschadigd is; de kathedrale kerken te Roermond en te Venlo. Voorts de Stevenskerk en het raadhuis te Nijmegen, de Eusebiuskerk te Arnhem, waarbij de toren herrijzen zal, de Walburgskerk in dezelfde plaats, de Cunerakerk en toren te Rhenen, de kerk te Aardenburg, het stadhuis te Sluis en de Ned. Herv. Kerk te Ginneken. Tenslotte in het Noorden, in de provincie Groningen, de kerken te Holwierde, Bierum, Woldendorp en Termunten. Aandacht verdienen voorts de plannen tot herbouwing van het centrum der stad Groningen, en de wederopbouw van de kerktorens te Doesburg en Doetinchem, waarvan de eerste vooral in het landschapsbeeld zo node gemist kan worden. Ook is het wel zeer te hopen, dat enkele zwaar geteisterde kastelen in die aandacht zullen delen; ik noem hier bijv. de Doornenburg, die echter wel niet meer te restaureren zal zijn, de Doorwerth, Zuylestein, Geysteren, Wisch en nog zovele andere, die weliswaar niet verwoest, maar door inkwartiering zwaar geleden hebben. Wellicht kan hier de in 1945 opgerichte kastelentichting de reddende hand bieden.

Bedenkt men bij het aanschouwen van die lange lijst van geschonden monumenten, dat de taak van het Monumentenbureau nog is uitgebreid, doordat het zich ook heeft in te laten met stedenbouwkundige problemen in historische stadskernen, zo mag met recht gezegd worden, dat het bureau

zich voor een zware, doch eervolle opdracht gesteld ziet.

Naast het restauratiewerk staat ook de beschrijving der monumenten niet stil. Die van Maastricht van de hand van de heer VAN NISPEN is bijna gereed; in bewerking zijn beschrijvingen van de Zaanstreek door de heer VAN AGT, van Hoorn en omgeving door Dra. VAN DEN BERG, van de Achterhoek door Dr. TER KUILE en Mr. STARING, van Amsterdam door de heren KOK en SCHEURLEER en van Utrecht door Dr. HASLINGHUIS. Dit alles, om een beeld te geven van de activiteit der organen, die met de Monumentenzorg belast zijn.

Opgeheven is de Inspectie Kunstbescherming, die onder leiding van Dr. KALF onder uiterst moeilijke omstandigheden zeer nuttig werk heeft verricht. Als laatste daad heeft dit bureau aan verschillende personen, die zich ten opzichte van de bescherming van Monumenten van Geschiedenis en Kunst in oorlogstijd verdienstelijk hebben gemaakt, een herinneringsmedaille toegezegd. Bij velen hunner is het verlangen groot de papieren oorkonde — een vergankelijk bezit — vervangen te zien door de metalen penning!

Een nieuwe dienst is het Rijksbureau voor Bodemonderzoek, waarvan Prof. VAN GIFFEN de leiding heeft. Zij is in twee afdelingen gesplitst. De afdeling praehistorie is toebedeeld aan genoemde hoogleraar; van hetgeen hij bereikt heeft bij zijn opgravingen te Vechten, zult U deze middag iets te aanschouwen krijgen. De andere afdeling, die van de middeleeuwse bouwkunde, waarvan de heer GLAZEMA de leiding heeft, mocht opmerkelijke resultaten boeken. O.a. noem ik die bij de gedeeltelijk verwoeste kerken van Oosterbeek, Elst in de Betuwe, bij Wessem en bij Zel-

hem. Zo zijn hier tegenover het ontzaggelijke debet, dat de oorlog ons naliet, toch nog enkele creditposten te vermelden.

Verschillende verenigingen helpen, ieder op hun terrein, mede aan de bescherming onzer monumenten. Ik kan ze niet alle opnoemen, maar wil een uitzondering maken voor de stichting „Menno van Coehoorn”, die in nauwe samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de belangen onzer oude vestingen behartigt. Hoezeer die zorg noodzakelijk is behoef ik U haast niet uiteen te zetten; vermelding der door het oorlogsgeweld zo zwaar getroffen vestingen Willemstad en Heusden zegt reeds genoeg.

Het behoud onzer molens, waarvan er ook vele aan het oorlogsgeweld ten slachtoffer vielen, is thans door een onlangs uitgevaardigde ministeriële beschikking wel zo goed als verzekerd.

Onze musea gaan geleidelijk aan hun oude aanzien herkrijgen; belangrijke tijdelijke tentoonstellingen hebben in het afgelopen jaar allerwege de aandacht getrokken. Het nieuw op te richten Zuiderzeemuseum te Enkhuizen zal ongetwijfeld in die aandacht gaan delen.

Vermelding verdient voorts, dat hedenmiddag op plechtige wijze te Gouda de herdenking plaats vindt van de herplaatsing van de glazen in de kerk aldaar, een gebeurtenis, die ons met dankbaarheid vervult tegenover hen, die met wijs beleid de vermaarde scheppingen van de gebroeders CRABETH e.a. tijdig voor het oorlogsgevaar in veiligheid brachten en ze zo voor het nageslacht ongeschonden wisten te bewaren.

De Directeurendag, in 1927 op initiatief van onze Bond in het leven geroepen en die ik in ander verband reeds noemde, heeft haar naam veranderd in Museumdag, waardoor dui-

delijker wordt aangegeven, dat niet alleen de Museumdirecteur doch de gehele staf van een museum tot deze vereniging kan toetreden; verder is zij thans niet meer beperkt tot Kunst- en Historische musea.

Het zij mij vergund tot slot iets te zeggen over een aangelegenheid, die mij uit hoofde van mijn ambt sedert lang bezig houdt en die ik, nu de gelegenheid zich voordoet, gaarne in deze kring naar voren wil brengen, nl. in hoeverre de archieven, meer dan tot nu toe, dienstbaar kunnen worden gemaakt aan het kunsthistorisch onderzoek en in hoeverre zij ook van nut kunnen zijn bij de beschrijving der monumenten. Een systematisch onderzoek in archieven, door of in opdracht van kunsthistorici ingesteld, bevreemdt, gelijk de ervaring heeft geleerd, op de wijze, waarop het thans plaats vindt, niet in alle dele. Soms leveren de geraadpleegde bronnen minder op dan men gehoopt had: het archiefonderzoek vordert meer tijd, dan men gedacht had e.d. Toch mogen dit geen factoren zijn om dergelijke onderzoeken, welke op de duur zeker lonend zijn, achterwege te laten. Overwogen zou moeten worden, of de opstelling van een werkprogramma, waarin de voornaamste archieven betrokken zijn, wenselijk en uitvoerbaar is.

Ik wil er verder de aandacht op vestigen, dat naast de zoeven genoemde onderzoeken steeds de gelegenheid bestaat de archiefdienst om inlichtingen te vragen, welke naar vermogen door de archivaris zullen worden beantwoord. Het spreekt vanzelf, dat van deze niet kan worden gevergd, dat hij een of ander uitgebreid onderzoek zelf voor de kunsthistoricus instelt; daarvoor ontbreekt hem in den regel de tijd. Maar tot het beantwoorden van concrete vragen en

tot het wegwijsmaken bij het onderzoek zal men hem steeds bereid vinden.

Ik heb het vroeger wel eens betreurd, dat in de inleidingen van de beschrijvingen van de Monumenten van Geschiedenis en Kunst veelal de mededeling voorkwam, dat archiefonderzoek niet had plaats gevonden. De bedoeling was duidelijk; het tot stand komen van de beschrijvingen kon niet door tijdrovend archiefonderzoek te zeer worden vertraagd. Maar gelukkig is hier toch een kentering gekomen; uit de latere beschrijvingen blijkt, en uit eigen ervaring is het mij bekend, dat de samenstellers zich

tegenwoordig wel degelijk met archiefonderzoek bezig houden. Intussen geldt ook voor hen, wat ik zoeven opmerkte; de archiefdienst welke een dienende taak heeft te vervullen, zal ook hun vragen zoveel mogelijk trachten te beantwoorden. Zo kan ook deze tak van dienst wellicht meer dan tot nu toe het geval was een steentje bijdragen bij de monumentenbeschrijving, zelfs ook bij de restauratie, welke, naar wij hopen, beide in onverminderde energie voortgang zullen vinden.

En met deze wens open ik de Algemene vergadering van de Nederlandse Oudheidkundige Bond.

MUSEUM BULLETIN

MUSEUMDAG

De vereniging van directeurs van Nederlandse Musea hield op Zaterdag 26 Juli haar tweede algemene vergadering (museumdag) van het jaar 1947 in het kort te voren geopende museum van Gouda „Het Catharina Gasthuis”. Het gerestaureerde gebouw bleek, met zijn goed ingerichte vergaderzaal en aardig gelegen tuin, uitmend geschikt voor de ontvangst der deelnemers.

Aan de vergadering werd door 101 personen deelgenomen.

De voorzitter Dr. H. E. VAN GELDER sprak in zijn openingsrede een bijzonder woord van welkom tot de burgemeester van Gouda, Mr. Dr. K. F. O. JAMES en zeide het gemeentebestuur dank voor de geboden gastvrijheid.

In het huishoudelijk gedeelte werd een nieuw reglement aangenomen, aan de hand waarvan het karakter en de te verwachten verdere activiteit van het museum besproken werden.

In de eerste plaats wenst Museum-

dag een vakvereniging van personen te zijn, waarin de techniek van het museumbeheer en de belangen van het wetenschappelijke museum personeel worden behandeld. Vandaar dat het persoonlijk lidmaatschap voorop staat. De activiteit van de vereniging komt echter vooral aan de musea zelf ten goede. Vermoedelijk zullen verschillende instellingen de vereniging dan ook gaarne een flinke steun willen verlenen. In verband daarmee is de mogelijkheid geopend, dat instellingen tegen een contributie van f 50.— per jaar buitengewoon lid worden en zich desgewenst op de vergaderingen doen vertegenwoordigen door leden van bestuur of raad van bijstand, welke daarbij één adviserende stem per museum kunnen uitbrengen.

De inkomsten der vereniging, vooralsnog uit niets dan de contributies bestaande, zullen voor een groot gedeelte besteed moeten worden aan een periodiek. Zonder maandschrift komt men er niet, want Museumdag

moet een spreekbuis hebben en de resultaten van de verenigingsarbeid kunnen vastleggen. Een geheel eigen orgaan zou echter te zwak zijn en slechts geringe verspreiding krijgen. Te betwijfelen valt zelfs, of er papier voor toegewezen zou worden. Het bestuur zoekt daarom een oplossing door een combinatie aan te gaan met verwante instellingen; zodoende hoopt men een krachtig orgaan met een flink debiet te verkrijgen. Voor de Museumdag behoeft dit bovendien niet duurder uit te komen, zodat men a.h.w. cadeau krijgt hetgeen het tijdschrift méér zal bevatten dan artikelen over het museumwezen alléén. Onderhandelingen zijn thans gaande met de Nederlandse Oudheidkundige Bond, welke bereid zou zijn om van zijn kwartaalschrift een maandblad te maken.

Er zijn wel enkele practische bezwaren tegen deze combinatie aan te voeren. Verscheidene leden zijn reeds lid van de Oudheidkundige Bond; deze zullen het tijdschrift niet tweemaal willen ontvangen, doch een reductie wenssen op de contributie voor de Museumdag. Dit laatste betekent dan weer een schadepost voor de vereniging, die heel weinig bespaart door de oplaag te verkleinen. Een ander bezwaar is, dat de ambtenaren van natuurhistorische- en technische musea zo weinig met oude monumenten van doen hebben. Nu is het bestuur van Museumdag overtuigd, dat een historische en documentaire inslag aan alle museumwerk, ook in het modernste technische museum, eigen is en dat dit element het gebied waarop het tijdschrift zich bewegen zal, derhalve wel mede mag beïnvloeden.

In het bewustzijn, dat men moet weten te geven en nemen om in samenwerking een periodiek uit te geven, zal het bestuur toch zoveel mogelijk met aller belangen rekening hou-

den. In het uiterste geval zal een gestencild blaadje worden rondgezonden.

Leden van verwante musea, die onderling bepaalde belangen willen behartigen, kunnen zulks volgens het nieuwe reglement doen, door binnen de vereniging een sectie te vormen; voorts is de mogelijkheid geopend tot vorming van kringen door musea, welke in elkaars nabijheid zijn gelegen.

Het algemeen bestuur werd aangevuld met twee leden, de heer A. M. HAMMACHER voor Gelderland in de plaats van Dr. R. N. A. VROOM, die is afgetreden als directeur van het Gemeentemuseum te Arnhem en Prof. Dr. A. T. A. VORENKAMP voor Zuid-Holland, in de plaats van de secretaris, wiens werkzaamheden het niet toelaten om ook nog als provinciaal vertegenwoordiger op te treden. In de kascommissie werden gekozen Dr. L. BRUMMEL en Dr. A. B. DE VRIES.

Na de middagpauze volgde een lezing door de heer H. BOLK van de firma MEES EN ZONEN over het waardebegrip bij de verzekering van musea en hun inhoud. De deskundige uiteenzetting van dit onderwerp, dat bij verschillende collega's thans de aandacht vraagt, werd door de vergadering zeer gewaardeerd. In de discussie werd door Mr. L. J. F. WIJSENBEEK het nut betoogd van één, alle risico's en alle objecten, het gebouw inclus, omvatende polis. Verder werd nog eens in het bijzonder het belang onderstreept van een tijdige herziening van vroegere taxaties. Een nader uitgewerkte tekst van de lezing zal in de te verschijnen periodiek, of anders op andere wijze, gepubliceerd worden.

De dag werd besloten met een voordracht van de heer G. C. HELBERS over de ontwikkeling van het kortgeleden geopende Gemeentemuseum te Gouda uit een vroegere oudheidkamer. Daarna maakten velen

van de gelegenheid gebruik om de Goudse Glazen te bezichtigen.

Op 19 September werd te Delft een beschouwing gehouden van een reizende tentoonstelling der Zweedse musea. Aanwezig waren 84 leden en 23 genodigden, hoogleraren, architecten en bouwkundige studenten der Technische Hogeschool.

Deze tentoonstelling was door het Zweedse „Riksantikvarieambetet” oorspronkelijk samengesteld ten behoeve van de jaarlijkse conferentie van de British Museums Association, welke in Juli te Manchester was gehouden. Het bestuur wist de tentoonstelling voor korte tijd naar Nederland te krijgen, alvorens zij naar Mexico zou worden gezonden ter vertoning op de interim conferentie van de International Council of Museums (Icom).

Zij bestaat uit zorgvuldig afgewerkte borden van ongeveer 130 cm² grootte, welke aan paaltjes van 200 cm legte worden gehaakt. Het geheel, in vijf praktische kisten geborgen, kan binnen het uur opgezet worden en wel in kringen, zigzag aaneen, in gedeelten of rondom langs de wanden. De borden zijn geperforeerd en bevatten aan één zijde een aantal photographiën; meest interieurs van Zweedse musea, maar ook enkele plattegronden.

De tamelijk gelijkvormige foto's boden weinig variatie of markante punten voor een gemakkelijk overzicht. Overigens vielen er op de foto's heel wat handige details op te merken

in de verschillende methoden van opstelling der objecten en de daarbij gebruikte hulpmiddelen, meubels, opschriften en verlichtingsmethoden. Voor een vergelijking tussen enkele belangrijke nieuwe Zweedse musea moge verwezen worden naar een artikel van Dr. R. E. J. WEBER met plattegronden in „Forum”, Maandblad voor architectuur en gebonden kunsten, tweede jaargang nr 5-1947 („Drie nieuwe museumgebouwen te Stockholm”).

Voordat de tentoonstelling bezichtigd werd, gaf de voorzitter een helder exposé van hetgeen daarop voor de Nederlandse museumbeheerder op te merken viel. De heer F. A. ESCHAUZIER, architect te 's-Graveland, was zo welwillend, hetzelfde te doen van architectenstandpunt.

's-Middags werden door Mej. I. C. E. PEELEN en Mr. L. J. F. WIJSENBEEK rondgangen door Delft georganiseerd.

Museumdag telt thans 169 leden. De wintervergadering (Febr. 1948) zal worden gehouden te Amsterdam en zal gewijd zijn aan de techniek van de reizende tentoonstelling. Tal van voorbeelden daarvan — ook buitenlandse — zullen voor deze dag worden bijeengebracht.

Correctie: Op blz. 59 kol. 2 reg. 9 v.o. leze men in plaats van P. J. VAN DER VEEN, P. J. VAN DER FEEN (lid van het algemeen bestuur van de Vereniging Museumdag voor Zeeland).

BOEKBESPREKING

Mr. J. VAN KUYK. — *Geschiedenis van het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden steenen te 's-Gravenhage*. 's Gravenhage, Algemeene Landsdrukkerij, 1946.

In pittigen stijl, kort en duidelijk, behandelt schrijver in het eerste hoofdstuk het tot stand komen van de penningverzameling der Prinsen van Oranje en van 's lands penningkabinet, uit welker samenvoeging in 1816 het Koninklijk Penningkabinet is ontstaan. Op de groote verdienste van Koning Willem I in dezen wordt nadrukkelijk gewezen. In de volgende drie hoofdstukken wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van het kabinet onder de leiding der verschillende „opzigters”, later directeuren genoemd. Vanzelfsprekend was de groei het sterkst onder den eersten dezer functionarissen, Jhr. DE JONGE, daar het kabinet toen nog klein was en het „reeds aanwezig” zelden behoefde te worden uitgesproken. De aanwinsten, bestaande uit schenkingen van den Koning, muntvondsten, aankopen van geheele collecties uit de hand of van afzonderlijke stukken op veilingen, waren aanzienlijk. Merkwaardig was, dat de belangstelling hoofdzakelijk uitging naar antieke munten en gesneden steenen. Hierin kwam verandering onder het beheer van den tweeden opzichter-directeur MEYER, wiens streven gericht was op uitbreiding van de verzameling Nederlandsche munten en penningen. Op welke wijze en met welke geringe middelen MEYER erin is geslaagd zijn doel te bereiken, wordt op vaak boeiende wijze in het derde hoofdstuk uiteengezet. De ontwikkeling gedurende deze beide perioden was geschied in de richting van een weten-

schappelijk kabinet, dat in wezen meer particulier dan openbaar was. De verzameling was opgeborgen in de Koninklijke Bibliotheek, tot 1819 in het Mauritshuis gevestigd, daarna in het thans nog als bibliotheek in gebruik zijnde Hôtel Huguetan in het Voorhout. Zij was gedurende drie dagen in de week van 10-2 uur te bezichtigen. Het aantal bezoekers per jaar varieerde tusschen 200 en 400. Van de openbaarheid der verzameling, weinig bekend als zij bij het publiek was, werd een wel zeer bescheiden gebruik gemaakt. Onder de volgende directeuren — LOOYEN, DE DOMPIERRE DE CHAUFÉPIÉ, VAN KERKWIJK, EVELEIN — werd naar meer bekendheid van het kabinet en meer waardeering van de numismatiek in het algemeen gestreefd, o.a. door het houden van en het deelnemen aan tentoonstellingen en door het openstellen van het kabinet op alle werkdagen, behalve Zaterdag. VAN KUYK heeft zijn laatste hoofdstuk dan ook zeer terecht getiteld: „Van Kabinet tot Museum”. De directeur LOOYEN had zijn hart vooral aan de penningen verpand. Hij schijnt een kenner met kwaliteitsgevoel te zijn geweest; hij verklaarde althans, dat onder de historiepenningen vele valsche stukken waren. Hiermede werd gewezen op een euvel, waarvan vrijwel alle oude verzamelingen — waaronder hier worden verstaan die der 19e eeuw en oudere — de nadeelige gevolgen hebben onderzonden: het gebrek aan kwaliteitszin bij officieele en particuliere verzamelaars. Het „multum sed non multa” was voor slechts weinigen een richtsnoer. Het bezit van een stuk kwam in de eerste plaats, de kwaliteit — echt of valsch, goede of slechte staat — in de tweede. In verscheidene oude

verzamelingen, welke thans nog bestaan, o.a. in het Koninklijk Penningkabinet, treft men een groot aantal stukken aan, welke niet uit den tijd zijn. Vasthoudend aan het m.i. verouderde stelsel van opbergen naar jaartal der gebeurtenissen, waarop de penningen betrekking hebben, heeft men de later vervaardigde en de valsche stukken nog steeds te midden der echte exemplaren gelaten. Was VAN KUYK in de gelegenheid geweest ons niet alleen over den prijs en het aantal der verworven exemplaren, maar ook over de kwaliteit ervan in te lichten, dan zou hij een merkwaardig beeld gegeven hebben van het kenner-schap in de vorige eeuw. Een scherpe tegenstelling was dan waarschijnlijk aan het licht gekomen tusschen fijnvoelende kunstkenners als CHAUFÉPIÉ, VAN KERKWIJK en de meeste andere directeuren, wier kwaliteitszin minder ontwikkeld was. Een onderzoek hiernaar was echter wegens den toestand, waarin het kabinet verkeerde en nog steeds verkeert, uitgesloten.

Terecht wijst schrijver op het ontbreken van catalogi van bijna alle afdeelingen van het zoo rijke kabinet. Behalve de beschrijving van een gedeelte der penningen — voornamelijk van de hand van VAN KERKWIJK — is niets van dien aard gepubliceerd. Noode missen wij wetenschappelijke catalogi van de munten, van de familie- en gildepenningen en van zoo vele andere stukken. De uitstekende, door EVELEIN samengestelde gidsen heffen dit gemis slechts zeer ten deele op. Onder de energieke leiding van den tegenwoordigen directeur is met groote voortvarendheid dit te lang uitgestelde werk der catalogiseering aangepakt. Met de grootste belangstelling en verwachting zien de verzamelaars naar de vruchten van dezen omvangrijken arbeid uit.

Aan het slot van zijn boek spreekt VAN KUYK over de toekomst van het penningkabinet, in het bijzonder met betrekking tot zijn behuizing. Het kabinet toch is sinds 1938 opgesteld in het gemeentemuseum van 's Gravenhage. Door de voorwaarden, waarop Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT zijn mooie verzameling Italiaansche renaissance-penningen aan deze stad vermaakte, is een overeenkomst tot stand gekomen, waarbij de gemeente ruimten ter beschikking van het penningkabinet zou stellen. De band tusschen beide musea is door het oorlogsgeweld verbroken. Het kabinet is voorloopig opgeborgen en niet voor het publiek te bezichtigen. Moet deze band worden hernieuwd? De tegenwoordige directeur, schrijver van het hier besproken boek, is er tegen. Ook van den kant van het gemeentemuseum stelt men — het klinkt ongelooft — weinig prijs op de vereeniging. In de pers is ten minste beweerd, dat de ruimten, eertijds bij het penningkabinet in gebruik, zouden worden benut voor de muziekverzameling Scheurleer. VAN KUYK omschrijft zijn standpunt aldus: „dat het Kabinet — zoo het niet afzonderlijke huisvesting vindt — niet onderdeel van een museum doch van een instelling van wetenschap, als onze groote bibliotheek, behoort te zijn”, zich daarbij beroepend op de historie en op enkele, meerendeels oude, uitspraken. In enkele landen is het penningkabinet in de bibliotheek of in een apart gebouw gehuisvest, o.a. in Parijs, Brussel, Turijn, München. Daartegenover staan vele voorbeelden van verbinding met een museum, o.a. Londen, Berlijn, Weenen, Milaan, Florence, Kopenhagen, Stockholm. Voor traditie, voor historische ontwikkeling kan ik alles voelen, maar het blijve ontwikkeling; m.a.w. indien voor een gewoonte geen

redenen meer aanwezig zijn, maar steekhoudende argumenten om van de gewoonte af te wijken, dient hiermede te worden gebroken. Dit is, wat Dr. HOFSTEDE DE GROOT na rijp beraad met de omschrijving van zijn legaat heeft bedoeld. Van „opportunisme” kan hier niet worden gesproken.

MEERMAN moge in 1807 hebben verklaard — ik teeken hierbij aan, dat de traditie niet zoo heel oud is —:

„Lorsque Votre Majesté aura fait l'emplète de quelque collection de médailles soit anciennes soit modernes, il me semble que la Bibliothèque est le meilleur endroit, où V. M. puisse les placer: puisqu'elles tiennent directement aux sciences, comme étant une des sources principales de l'Histoire.”

FLAMENT moge in 1819 het Penningkabinet „een onafscheidelijk gedeelte der Bibliotheek” hebben genoemd; deze uitspraken zeggen den penningkundige niet zoo heel veel, afkomstig als zij zijn van leeken op het gebied der numismatiek. Dat munten en penningen in het algemeen één der voornaamste bronnen van de geschiedenis zouden zijn, is niet vol te houden. Het verband tusschen bibliotheek en penningverzameling is zeker minder sterk, dan dat tusschen bibliotheek en prentenkabinet. Toch zal niemand het prentenkabinet uit het Rijksmuseum willen overbrengen naar Den Haag. Meer en meer worden penningen als kunstwerken gezien. De moderne penningkundige werken beschrijven de penningen dan ook als zoodanig, deelen ze naar meesters en scholen in. De historische gebeurtenis, waarop zij betrekking hebben, de persoon, die erop is afgebeeld, zijn op het tweede plan gekomen. Het verband met de prentkunst — vele penningen zijn naar prenten gemaakt of door deze beïnvloed — treedt sterk naar voren. Ik wijs hier op de bekende

boeken van HABICH en KATZ. De methode der penningkunde heeft zich dus in kunsthistorische richting ontwikkeld. Voor belangrijke afdelingen der munten, hoewel in mindere mate als voor de penningen, doet zich hetzelfde verschijnsel voor. Niet dus een bibliotheek, waarin een penningkabinet schuil gaat, evenmin een eigen gebouw, waarheen iemand, die kunst wil zien, niet zoo gauw zijn schreden zal richten, maar een daarvoor geschikte ruimte in een algemeen kunstmuseum is de aangewezen plaats voor een penningkabinet, plaats, waar de penningen overeenkomstig hun aard en wesen behooren. Daar zullen velen ze bekijken, van hun schoonheid kunnen genieten. Voor den geleerde is dit geen bezwaar, aangezien voor hem — zooals in ieder goed ingericht museum — een rustig studievertrek aanwezig behoort te zijn, voorzien van een zoo volledig mogelijke vakbibliotheek.

Vergelijken wij de bezoekerijfers uit de periode vóór de vereeniging met het Haagsche Gemeentemuseum (200-400) met die uit het tijdperk erna (2000-3500), dan blijkt hieruit, hoe de vroegere openbaarheid slechts schijn was. Ook de numismatische tentoonstelling, in den zomer van 1946 in het Rijksmuseum gehouden, toont met zijn meer dan 12000 bezoekers, dat men der gemeenschap een kunstgenot onthoudt, door het penningkabinet afzijdig te huisvesten. Zeker zullen onder deze aantallen vele toevalligheidsbezoekers zijn, wien de numismatiek verre ligt; dit is echter met alle museumbezoekers het geval, zelfs als het om schilderijen gaat. Ik ben evenwel nog optimistisch genoeg om aan opvoedende kracht te gelooven.

Dat de geleerde schrijver dit punt van huisvesting, waarover numismaten zoo sterk van meening verschillen, in

zijn boek heeft te berde gebracht en hierdoor aanleiding heeft gegeven beide standpunten naast elkaar te plaatsen, is op zich zelf reeds een groote verdienste. Wanneer wij verder bedenken, dat zijn boek een voorbeeldige museale geschiedschrijving is, dan kunnen wij verklaren, dat niet alleen de numismatische, maar ook de museale literatuur met een kostelijk werk is verrijkt.

Mr. J. W. FREDERIKS

J. H. VAN HEEK. — *Schets der wordings- en bouwgeschiedenis van het kasteel Bergh te 's-Heerenberg*. 1943.

De geschiedenis van het kasteel Bergh is reeds verschillende malen beschreven, het laatst door Mr. SCHILFGAARDE in het Oudheidkundig Jaarboek van 1932. Sedert dien hebben systematische onderzoekingen en ontdekkingen door toevallige omstandigheden echter zoveel nieuws over de historie van het slot aan het licht gebracht, dat de eigenaar, de heer J. H. VAN HEEK, het nodig vond een nieuwe bouwgeschiedenis ervan samen te stellen. Daar monographieën over gebouwen (en vooral monographieën die zich niet beperken tot het geven van genealogische opsommingen) in Nederland nog steeds vrij schaars zijn, mogen wij de schrijver dankbaar zijn voor zijn werk.

Men vermoedt dat op de heuvel, waarop kasteel Bergh is gebouwd, reeds in praehistorische tijd een vluchtburcht heeft gelegen, bestaande uit een hoofd- en een voorburcht, waarbinnen, in geval van oorlog, niet alleen de bevolking, maar ook het vee in veiligheid gebracht kon worden. De hoofdburcht, oorspronkelijk wel van hout gebouwd, bestond uit een door een ongeveer cirkelvormige muur omringde zware ronde toren van tuf-

steen, waarvan de grondslagen in 1938 in de bodem teruggevonden zijn. Het volgende stadium was, dat men, waarschijnlijk in de 14de eeuw, hiernaast tegen de omwalling aan, een groot woonhuis heeft opgetrokken en tegen het poortgebouw een vierkante toren van baksteen, die de functie van laatste toevluchtsoord bij een beleg, van de oude ronde bergvrede heeft overgenomen. De laatste stond nu op het door de nieuwe bouwsels kleiner geworden binnenplein in de weg en werd als overbodig en/of als verouderd afgebroken. De Heer VAN HEEK meent, dat de behoefte aan grotere woonruimte de drijfveer voor deze veranderingen is geweest, maar, zo vragen wij ons af, zou men hier niet wat verder mogen gaan en in de uitbreiding van het kasteel een symptoom mogen zien van het toenemen van de rijkdom en de technische mogelijkheden in ons land, een aanwijzing dus van vooruitgang in het algemeen, in de periode, dat Nederland allengs minder aan de peripherie der beschaving kwam te liggen dan in de vroege middeleeuwen het geval was geweest? Hoe dit ook zij, het feit dat deze veranderingen op kasteel Bergh nauwkeurig te volgen zijn, is voor de geschiedenis van de kasteelbouw in ons land belangrijk. Voor praktische doeleinden werden steeds meer bijgebouwen aan het complex toegevoegd: stallen en woningen op de voorburcht, een brouwerij, een rentmeestershuis, enz. Jammer genoeg bevat het kasteelarchief over dit alles zo goed als geen gegevens. Over de herbouw van het slot na de ongelukkige brand van 1939 en de opgravingen, die in de jaren 1938 en 1941-1942 op het binnenplein plaats vonden, wijdt de schrijver vervolgens vrij uitvoerig uit. Genealogische en andere historische gegevens bespreekt hij

slechts in het kort, hetgeen gerechtvaardigd is na de uitvoerige publicatie op dit gebied van W. WYNANDS VAN RESANDT in de „Nederlandsche kasteelen en hun historie”, deel III, 1915. Een korte bespreking van andere oude gebouwen in 's-Heerenberg, die mede door de steun van de heer VAN HEEK gerestaureerd werden, vormt het laatste hoofdstuk van het boekje.

Eén probleem mist men in het werk van den Heer VAN HEEK, n.l. de verhouding van het type kasteel, dat Bergh vertegenwoordigt, met die in verder Nederland, maar vooral ook met die in West-Duitsland, na de prae-middeleeuwse periode, die schrijver in het kort besproken heeft. Het is bekend genoeg, dat de huidige politieke grenzen van ons land althans vroeger geenszins culturele zijn geweest. Er was een regelmatig vloeien van de Nederlandse vorm van cultuur in de West-Duitse. Hier van bezit het gebied achter IJssel en Maas juist in zijn bouwkunst vele bewijzen. Een enigszins uitgebreide vergelijking van kasteel Bergh met sloten als Assen, Darfeld en Linn in Westphalen zal zeker leerzame resultaten opleveren. Onze politieke situatie stimuleert een dergelijke studie momenteel niet, maar voor de kennis van het verleden is dit ongetwijfeld niet gelukkig. Het lijkt wel, of men,

onbewust waarschijnlijk, bang is tot de erkenning te moeten komen, dat het oosten van Nederland iets overgenomen zou hebben en de mindere zou zijn geweest van landen, die tegenwoordig Duits zijn. Maar bij een nauwkeurige studie zou een dergelijk „tribuutschap” van Oost-Gelderland (en van een deel van Limburg) aan West-Duitsland wel eens mee kunnen vallen. Nog steeds zijn wij, evenals in de 18de eeuw JAN WAGENAAR, te veel onder de indruk van de weergalozige bloei van het Holland der 17de eeuw. Dat in vroeger tijden het accent soms op andere gebieden viel, wordt wel geweten, maar metterdaad te weinig besefd. Daarom zou het zo belangrijk zijn, dat eens uitvoerig nagegaan werd, in hoeverre „cultuurdragers” als de bewoners van kasteel Bergh contact met West-Duitsland of met Utrecht en Holland onderhielden en of dit contact aan duidelijk aanwijsbare banden des bloeds, dan wel aan persoonlijke of door traditie geleide neigingen geweten moet worden. Het enige voorbeeld, dat de Heer VAN HEEK op dit gebied vermeldt, n.l. de werkzaamheden van JAN RENDELERS uit Coesfeld voor Oswald III van Bergh omstreeks 1700, is belangwekkend, maar niet genoeg.

R. VAN LUTTERVELT

NIEUWE UITGAVEN

Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Omstreken 1946 en 1947, met bijdragen over Materieele oorlogsschade binnen de gemeente Leiden (I. D. BOOGERD); Een handschrift uit de bibliotheek van Philips van Leyden (Dr. G. I. LIEFTINCK); Heeft in Leiden een Romeinsch castellum gelegen? (Dr. W. C. BRAAT); Het klooster Roma (C. J. KORTENBACH); Een

klein oudheidkundig onderzoek en vondsten op het voormalig abdijterrein te Rijnsburg (Dr. W. C. BRAAT en W. GLASBERGEN Azn.); De bouwgeschiedenis van het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden (A. VAN DER VORST); De grafkelder van de Ned-Herv. Kerk te Koudekerk aan de Rijn (A. BICKER CAARTEN); Naar aanleiding van „het oude Koningshuis” te Sassenheim (H. W. M. VAN OS).

Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Verslag 1947, o.a. behelzend: De wonderlijke ontwikkeling der praehistorische Archaeologie, door Mej. Dr. A. ROES.

Jaarverslag 1946 van het Instituut Stad en Landschap van Zuid Holland, waarin opgenomen een geïllustreerd verslag van het pleidooi tot behoud der Katwijkse redershuizen, uitgesproken door de heer G. C. HELBERS op de Bondsvergadering te Utrecht in 1946.

De aflevering 2 en 3, 24ste jaargang 1947 van *Heemschut* bevatten

o.a. een artikel over Klokhuisen in Groningen, door O. HAVERKAMP.

De Zaende, maandblad gewijd aan de historie, folklore en genealogie van de Zaanstreek, jaargang 2, 1947, met bijdragen over de Zaanstreek, met interessante foto's naar nog bestaande gebouwen en oude tekeningen. O.a.: De Beschuitstoren te Wormer (G. J. BLEES Kz.); De Zaanstreek en Oost-Zaandam in het bijzonder, in het jaar 1731 (S. HART); Het Doopsgezinde Weeshuis aan de Oostzijde te Zaandam (Mr. JAN KORF); Het Journaal van Jan Cornelisz. Noomen over het bezoek van Czaar Peter aan Holland en Zaandam in 1697 en 1717.

OVERZICHT DER AFDELINGEN VAN DE VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD EN DE DOOR DE RIJKSCOMMISSIE V. D. MONUMENTENZORG INGESTELDE COMMISSIE VAN ADVIES

Voorlopige Monumentenraad.

Algemene Voorzitter: MR. J. W. FREDERIKS.

Algemene Secretaris: DR. W. J. A. VISSER,
Smidswater 7, 's-Gravenhage.

De Voorlopige Monumentenraad bestaat uit 5 afdelingen:

Afdeling I.

Rijkscommissie voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Voorzitter: DR. H. E. VAN GELDER.

Secretaris: P. GLAZEMA,
Smidswater 7, 's-Gravenhage.

Afdeling II.

Rijkscommissie voor de Monumentenzorg

Voorzitter: IR. G. C. BREMER.

Secretaris: DR. W. J. A. VISSER,
Smidswater 7, 's-Gravenhage.

Afdeling III.

Rijkscommissie voor de Musea.

Voorzitter: MR. J. VAN KUYK.

Secretaris: D. F. LUNSINGH SCHEURLEER,
Prinsessegracht 23, 's-Gravenhage.

Afdeling IV.

Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving.

Voorzitter: MR. J. W. FREDERIKS.

Secretaris: DR. W. J. A. VISSER,
Smidswater 7, 's-Gravenhage.

Afdeling V.

Rijkscommissie voor de Bescherming van Monumenten tegen Oorlogsgevaar.

Voorzitter: MR. J. W. FREDERIKS.

Secretaris: DR. W. J. A. VISSER,
Smidswater 7, 's-Gravenhage.

RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

De Rijksdienst is werkzaam op het gebied van het onderzoek van de bodem naar overblijfselen uit het verleden, welke uit een oogpunt van kunst, wetenschap of geschiedenis van belang zijn, zowel wat de prae- en protohistorie, als wat de late Middeleeuwen betreft. Hij verzorgt de documentatie van de oudheidkundige bodemvondsten in Nederland (Hoofd: Prof. Dr. A. E. VAN GIFFEN; Onderdirecteur: P. GLAZEMA, litt. drs.).

De Rijksdienst is tijdelijk gevestigd: Smidswater 7 te 's-Gravenhage. Telefoon: K. 1700—180697.

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg omvat: het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, de afdeling Beschrijving, de afdeling Bescherming tegen Oorlogsgevaaren en de afdeling Algemene Zaken. (Hoofd DR. W. J. A. VISSER).

Het Rijksbureau voor de Monumentenzorg heeft tot taak de zorg voor de instandhouding en het behoud van de onroerende monumenten van geschiedenis en kunst, het beoordeelt de aan het bureau voorgelegde restauratieplannen en houdt toezicht op de uitvoering van de restauratiewerken. (Directeur: JHR. DR. E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER).

De afdeling Beschrijving heeft tot taak het controleren en herzien van de Voorlopige Lijsten van monumenten van geschiedenis en kunst en het samenstellen of doen samenstellen van een geïllustreerde beschrijving van de monumenten van geschiedenis en kunst in Nederland en eventueel van andere wetenschappelijke publicaties. (Hoofd: PROF. DR. M. D. OZINGA).

De afdeling Bescherming tegen Oorlogsgevaar heeft tot taak het voorbereiden en treffen van maatregelen ter bescherming van kunstschaten tegen oorlogsgevaaren. (Hoofd: JHR. DR. E. O. M. VAN NISPEN TOT SEVENAER).

De afdeling Algemene Zaken is belast met de administratie, het ontwerpen van de Voorlopige Monumentenraad en van zijn afdelingen II, IV en V uitgaande brieven, het geldelijk beheer voor de Voorlopige Monumentenraad en de Rijksdienst, het vervaardigen van fotografische opnamen, de zorg voor de bibliotheek en de verzamelingen, de personeelsaangelegenheden en de huishoudelijke dienst. (Hoofd: DR. W. J. A. VISSER).

Deze diensten zijn gevestigd: Smidswater 7, 's-Gravenhage. Tel. (K 1700), 115646, 115647, 180591.

REGISTER

De Romeinse cijfers hebben betrekking op de illustratiepagina's

Aalburg 81	Besojien 82	Came 87
Aardenburg 79	Beumer, E. J. 5-6	Canova, Antonio 44, 45
Afferden 85	Bierum 69	Cantimpré, T. 14
Ahorn, Lukas 49	Biervliet 79	Castenray 86
Aken, H. v. 14	Biggekerke 78	Ceulen le Jeune, J. van 27
Aldendriel 84	Bingerden 72	Chaam 82
Alkmaar, Roel van 21	Blerik 86	Clark, J. G. D. 93
Alkmaar: St. Laurenskerk 18	Bleyenbeek 86	Cock, J. C. de 119
Almkerk 81	Blitterswijk 86	Courajod 3
Alphen (N.B.) 81	Boede, Huis der 118	Covelens, Bernt van 22
Amersfoort 70	Boelre, Gijsbert van 19, 21, 22	Craynem, Arnout van 16
Ammersooien 71	Boelre, Willem van 21	Cruningen, J. v. 17, 18
Amstenrade 86	Boetzelaarsbrug 72	Cumont 40
Amsterdam 70; Rijksmuseum IV, V, Aanwinsten 25, Bourscheit 119; Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst 2, 3, 5; Weesperzijde 53-58	Bohmers 91, 92	Cunliffe 116
Angerloo 71, afb. 103, 107	Bokhoven 82	Custine 18
Antwerpen: H. Carel Borromeuskerk 119; Verzameling Caeymaex 118	Bolswart 43	Cuyk 82
Appelleerder 18-22	Bom, J. A. L. 69	Cuypers 106
Appingedam 69	Bontekoe, G. A. 89	Dambliaus, 18
Arbodeghem 18	Borch, Jacob van der 20, 21, 22	Daniels 95
Arden 86	Borchgrave d'Altena, J. de 29	Delft: Nieuwe Kerk 18
Arnhem 71; St. Eusebiuskerk XI	Borgharen 86	Delfzijl 69
Ashburnham, Earl of 115	Born 86	Deurne 82
Assendelft, Beatrix van 116, 117	Bouillon 17	Deventer 70
Awans 18	Bouvigne 83	Didam 72
Axel 79	Boxmeer 82	Diessen 82
Baarlo 86	Braat, W. C. 97, 100, 101	Dingsperloo 72
Babyloniëbroek 81	Brakel 72	Dinteloord 82
Baexem 86	Breda 82	Dissentis 102
Bakhuyzen (Fr.) 43	Bredehoff, François van 118	Doesburg 72
Baudelo 79	Bredius, A. 5, II	Doetichem 72
Baurscheit 118-119	Breuer, J. 40, 98	Doeveren 82
Bavel 83	Breuning, P. S. 116	Dongen 82
Beegden 86	Brière 2	Doornenburg 72
Beek 71	Broekhuizen 86	Doorwerth 72, XII
Beek-en-Donk 81	Broekhuizervorst 86	Dormael, Godijn van 20
Bemmel 71	Brouwershaven 81	Dreumel 72
Berg 71	Bruinisse 81	Driel 72
Berg, H. M. van den 18-22	Brunsting, H. 93, 98	Drongelen 82
Bergen 86	Brussel: K. B. (ms. 10761) 117, XVII; (ms. 18088) 16, 17, 18	Duinbeke 78
Bergen op Zoom 82	Buggenum 86	Duivenvoorde 119
Berlicum 82	Burg, Den 70	Dussen 82
	Burgh 81	Duurstede 20
	Butter, J. 33, 92	Duvelant 17, 18
	Byvanck, A. W. 5-6, 12, 15, 33, 89-98, 115-117	Dijkstra, B. K. S. 93
	Caeymaex 118	Echteld 72
		Eede (Z. VI.) 79
		Eethen 83
		Egidii, Jac. 21, 22
		Ehrenstein, Oud- 87

- Elden 72
 Elkerzee 81
 Ellekom 72
 Ellewoutsdijk 80
 Elst 72; Ned. Herv. Kerk
 104, 108, 109; XV
 Eng, Den 73
 Engelen 83
 Epen (L.) 89
 Esch 83
 Etten 72, 83
 Eygelshoven 86

 Finsterwolde 69
 Florschütz, F. 33
 Fockema Andreae, S.J. 28, 90
 Frederik van Oranje 44
 Frederiks, J. W. 130-133

 Gameren 72
 Gapinge 78
 Geertruidenberg 83
 Geffen 83
 Gelder, H. E. v. 5, 23, 61-65
 Gelderland 71
 Genden 83
 Gennep 86
 Gent 72
 Gerwen 83
 Geysteren 86
 Ghistele, v. 17, 18
 Giffen, A. E. van 33, 35, 36,
 37, 38, 39, 83, 89, 90, 91,
 92, 93, 99-101, 109
 Ginneken 83
 Giudici 71
 Glasbergen, W. 95, 96, 99-
 101
 Glazema, P. 102-109
 Goes 75, 80
 Goidsenhoven 17
 Goncourt, E. de 3
 Goor 70
 Gorsel 72
 Graswinckel, D. P. M. 121-
 127
 Grathem 86
 's-Gravemoer 83
 's-Gravenhage: 70; Kerk
 Juffrouw Idastraat 119;
 Mauritshuis 5
 's-Gravenpolder 80
 Grevenduïn-Kapelle 83
 Grobendoncks 17
 Groede 79
 Groeningen 83
 Groenloo 72
 Groningen (prov.) 69; Bio-
 logisch-Archaeologisch In-
 stituut 89
 Gronsveld 86

 Groot-Zundert 83
 Grubbenvorst 86
 Grijpskerke 78
 Gucht, Maximiliaan van der
 70
 Gulpen 86
 Gijsseling, M. 98

 Haamstede 81
 Haaren 83
 Habets 96
 Haelen 87
 Haenecour, R. 98
 Hagioscoop 105
 Halbertsma, H. 90
 Halder, Den 88
 Halsteren 83
 Hangierst 17
 Hardenberg, H. 98
 Harmelen: Sint Bavokerk 47
 Haverman, H. J. II
 Hedel 73
 Hedikhuizen 83
 Heeckerens 17
 Heek, J. H. van 133
 Heel 87
 Heelsum 73
 's Heer Abtskerke 80
 's Heer Hendrikskinderen 80
 Heerlen 87
 Hees 73
 Heesbeen 83
 Heesch 83
 Heeswijk 83
 Heide, G. D. van der 90
 Heino 70
 Helden 87
 Hendrik, Meester 21
 Henemy, Sr. de 18
 Hengeloo 70
 Herck, C. van 118
 Herkenbosch 87
 Herpt 83
 's-Hertogenbosch 83
 Heukelom 86
 Heusden 83
 Heveskes 69
 Heyen 87
 Hillenraedt 88
 Hilvarenbeek 83
 Hoedekenskerke 80
 Hoeven 83
 Hogaucourt 17
 Holthees 84
 Holwerda, J. H. 38, 95, 97,
 100
 Holwierde 69
 Hommel 119
 Hoofdplaat 79
 Hoogwerff, G. J. 12
 Hooge-Zwaluwe 84

 Hoomberghe, de 16
 Hooyer, D. A. 95
 Horn 87
 Horst 87, 107, 109
 Horstmann 25
 Huberts, Peter 21
 Hudig, C. J. 26
 Huizen (Gld.) 73
 Hulst 79
 Humieres, Sr. de 18
 Huucquenghien 16
 Huijbergen 84
 Hijzeler, C. C. W. J. 33, 94

 Jansen, Ad. 118
 Jeruzalem (Venray) 89
 Jonxis 51

 Kalf, Jan 4, 23
 Kampen 70
 Kapelle (Z.) 80
 Karel Martel 108
 Kat-van Hulten, J. C. 93
 Kellen, D. v. d. 3
 Kerkdriel 73
 Kerkrade 87
 Kessel 87
 Kesteren 73
 Kiliaen 22
 Kinkelenburg 71
 Kleijn, G. M. de 51
 Kloetinge 80
 Kloosterrade 87
 Klundert, 84
 Koopman, W. F. 44
 Koudekerke 118
 Kramm, Chr. 44, 46, 47, 51,
 VIII
 Kroon, F. 40
 Kruiningen,
 zie: Cruningen 17
 Kruis, St. 79
 Kruisland 84
 Kuile, E. H. ter 18, 19, 28,
 69
 Kuyk, J. van 130

 Labouchère, G. C. 110, 112
 Lamiré 18
 Lantscroom 116
 Latum 73
 Lauwe 18
 Lecq, Sr. de 1e 18
 Leende 84
 Leeuw, G. van der 90
 Leiden: U.B. (ms. Lett. 195)
 12, III
 Lemiers 87
 Lens 17
 Lescarre, sr. de 17
 Leur 84

- Leuven, graven van 17
 Levantio 56
 Lichtenauer, F. W. 40
 Liefeland 50
 Liefertinck, G. I. 12-18
 Lienden 73
 Lier, Joh. van 35
 Liere, W. J. van 97
 Limbricht 87
 Limburg 85
 Lit 84
 Lochem 73
 Lodewijk Napoleon 44
 Lois, Jacob 71
 Londen: British Museum
 (ms. Y. Th. 16) 115
 Loon, Pieter van 51
 Loon-op-Zand 84
 Loppersum 69
 Lottum 87
 Lutternvelt, R. van 42-52, 133-
 134
 Luijkgestel 84
 Lyna 18

 Maasbracht 87
 Maasbree 87
 Maasniel 87
 Maastricht 87
 Made en Drimmelen 84
 Maerlant 13, 14
 Male, L. v. 17
 Malsen 74
 Mandere van Nieuwekerk,
 Jr. v. d. 118
 Marcella 99
 Marieënweert 13
 Marsum 69
 Mazenburg 82
 Mechelen (L.) 89
 Meerloo 87
 Meersch v. d. 16, 18
 Meeuwen 84
 Merwede, v. d. 17
 Mheer 87
 Michielsgestel, St. 84
 Middelaar 87
 Middelbeers 84
 Middelburg 76, 119; Raad-
 huis XIII
 Milde, Ary de 54
 Mill 84
 Modderman, P. J. R. 97
 Moerstraten 84
 Mook 87
 Mortaigne, J. v. 17
 Morvillers 17
 Mulder, David 43, 44
 Muller Fz., S. 99, 100

 Nahuys 51, 99

 Neder-Hemert-Zuid 73
 Nederweert 87
 Nemelaar 83
 Neuborg 86
 Nieuwaal 73
 Nieuwekerk 81
 Nieuwstadt 87
 Nieuwvliet 79
 Nispen 84
 Nisse 80
 Noord-Beveland 80
 Noord-Brabant 81
 Noordgouwe 81
 Noord-Holland 70
 Noordwelle 81
 Northbrook, Earl of 58
 Nijnebeek 74
 Nijmegen 71

 Oberzell: Sint-Georges 102
 Ochten 73
 Odilienberg, St. 87
 Oedenrode, St. 84
 Oirloot 87
 Oirschot 84
 Olley 105
 Oostburg 79
 Oosterbeek 73, 102 e.v., 105,
 afb. 103. Ned. Herv. Kerk
 XIV
 Oosterhout 84
 Oosterland 81
 Oosthuizen 118
 Oostkapelle 78
 Oostrum 87
 Oost Souburg 78
 Ophemert 73
 Opheusden 73
 Oppenheim, R. 91
 Ossendrecht 84
 Oudelande 80
 Oud-Gastel 84
 Ouwerkerk 81
 Overijssel 70
 Ovezande 80

 Padua: Chiesa dei Eremitani
 44
 Pannekoek van Rheden, J. J.
 40
 Peters, P. 96
 Peutz 106
 Pierrevillers 105
 Pindorp 84
 Pit, A. 25, I
 Pleyte, W. 99
 Plomp, A. 66-67
 Pluym, W. v. d. 9-12, 110,
 112
 Poelwijk 72
 Poortvliet 81

 Popping, H. J. 92
 Portland, Lord 119
 Post, Pieter 70
 Postma, O. 90
 Prinsenhage 84
 Puth 89
 P V A 26

 Quellinus de Oude, A. 82

 Raamsdonk 84
 Raephorst 116
 Rammekens 78
 Randwijk 73
 Reghem, Sr. de 18
 Reinert, H. 35
 Remouchamps, A. E. 100
 Remyne, Sr. de 18
 Renaud, J. G. N. 53, 56, 57,
 107, 110-114
 Renen 70
 Renswoude 70
 Ressen afb. 103; 107
 Retranchement 79
 Rilland 80
 Ritthem 78
 Rivieren 89
 Roermond 88
 Roggel 88
 Rolduc 87
 Rosmalen 84
 Rotterdam 70
 Rozendaal 73; Sint Janskerk
 47, VI
 Rugher, Johan 21
 Rust, W. J. 53-58
 Ruwenberg, Grote 83
 Rijckholt-St. Geertruid 91
 Rijnbout 42-52, VI-VIII
 Rijswijk, Vrede van 68

 Sambeek 84
 Sas van Gent 79
 Schaesberg 88
 Scheltema, J. 99
 Scherpenzeel 73
 Scheurleer, Th. H. L. Lun-
 singh 25
 Schimmert 88
 Schmidt Degener 3
 Schoondijke 79
 Schore 80
 Schouwen-Duiveland 80
 Schijndel 85
 Seldensate 82
 Serooskerke 81
 Sevenum 88
 Siebenga 92
 Sittard 88
 Slingenberg, B. 119
 Sluis 78

- Smakt 89
 Sonnevanc (zilversmid) 27
 Spaubeek 88
 Spontin 18
 Sprang 85
 Staring, A. 118-119
 Steen, Jan 56
 Stevensweert 88
 Stoker 110
 Stolte Jr., B. H. 40
 Straaten, Bruno van 51
 Strythagen 88
 Stuers, V. de 3
 Sumbec, Wolter van 18
 Susteren 88
 Swalmen 88
 Swart, Pieter de 71
 Swolgen 88
 Sijmons Dzn., K. L. 66
- Tegelen 88
 Tenhaeff 19, 20, 22
 Terborg 73
 Terheyden 85
 Termunten 69
 Tessel 70
 Tholen 81
 Thompson, H. Y. 115
 Thorn 88
 Thorvaldsen 48, 49
 Tiel 73
 Troost, Cornelis 57
- Uitwierde 69
 Utrecht (prov.) 70; Buurkerk 20, 21; Cathrijnepoort 52; Centraal Museum (I. Rijnbout) 52, VI-VIII; Dom 18-22; Geertkerk 110-114, afb. 111, 113; Hertenhuis 49; Jacobikerk 21; Klaaskerk 20; Klooster Nieuwlicht 21; Kunstliefde 51; Sint Augustinuskerk 50; Sint Paulusabdij 46; Universiteitsbibliotheek (Getijdenboek ± 1475) 116, 117, XVI, XVII; Witte Vrouwenpoort 49, 52.
- Vaals 88
 Valkenburg 88, 109
 Varsseveld 73
 Vechten-Fectio 99-101
 Veen 85
 Veere 78
 Veken, C. J. M. van der 69
 Velp 74
 Venlo 88
 Venray 88
 Verhaer, Nicolaes 43
 Verheyen, J. H. 51
 Verlinden, Ch. 98
 Vianden 17
 Vierlingsbeek 85
 Visch, J. de 17
 Vlijmen 85
 Voerendaal 89
 Voerman, G. H. 33
 Vogelsang, W. 1-5
 Voorschoten: Duivenvoorde 119
 Voorst 74
 Voorst, de (Gorsel) 72
 Vosmaer, C. 3
 Vries (Drente) 107
 Vries, O. de 37
 Vucht 85
- Waalwijk 85
 Waarde 80
 Wael, Cornelis de 22
 Wageningen 74
 Walcheren 76
 Waleweinhandschrift 12-18, III
 Wanssum 89
 Waspik 85
 Wassenaer, Arent van 119
 Waterbolck 91
 Waterlandkerkje 79
 Weerd, H. van de 41, 98
 Weert 89
 Wel (Gld.) 74
 Well (L.) 89
 Wemeldinge 80
 Werden 102
 Werkendam 85
 Wessem 89, 106, 107, afb. 103
- Westdorpe 79
 Westering 87
 Westervoort 74
 Westhove 78
 Westkapelle 75, 78
 Weve 95
 Wierden 70
 Willemstad 85
 Wilp 74
 Wisch 73
 Witsen Elias, J. S. 29
 Wittem 89
 Woensdrecht 85
 Woldendorp 69, X
 Wolfraath 86
 Wormald, F. 115
 Wouw 85
 Wstinc 20
 Wijckersloot van Schalkwijk, van 47
 Wijk 85
 Wijnandsrade 89
- Xavery, J. B. 119
- Yerseke 80
 IJzendoorn 73
 IJzendijke 79
- Zaltbommel 74
 Zeeland 74
 Zeeuws-Vlaanderen 78
 Zelhem 74, 107, afb. 103
 Zeuner, F. E. 92
 Zevenbergen 85
 Zierikzee 75, 80
 Zocher, Karel George 50
 Zonnemaire 81
 Zoutelande 78
 Zuid-Beveland 80
 Zuid-Holland 70
 Zuidzande 80
 Zuilenstein 70
 Zuilichem 74
 Zutfen 74
 Zwatre, de 18
 Zwijsen 50
 Zype, R. v. d. 16

NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H.M. DE KONINGIN

BESTUUR:

Jhr. Dr. D. P. M. GRASWINCKEL, voorzitter; Dr. R. VAN LUTTERVELT, secretaris;
JACOB MEES, penningmeester; Jhr. Mr. Dr. E. A. VAN BERESTEYN, Prof.
Dr. A. W. BYVANCK, Prof. Dr. A. E. VAN GIFFEN, Jhr. Dr. E. VAN NISPEN
TOT SEVENAER, Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Jhr. D. C. ROËLL, Jhr. Mr.
Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, Prof. Dr. W. VOGELSANG.

*Jaarlijkse contributie voor leden en corresponderende leden f 6.—; voor
Verenigingen f 15.—.*

*Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, de Oudheid-
kundige Bond betreffende, te zenden aan de Bonds-Secretaris, Dr. R. van
Luttervelt, Rijksmuseum, Amsterdam. Het adres van de Penningmeester is:
J. Mees, Blaak 10, Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van de
Bond is 140380 te Rotterdam.*

VERANDERING VAN ADRES

*In het belang van een regelmatig verzending van Het Bulletin gelieve men
verandering van adres mede te deelen aan den Secretaris van den Neder-
landschen Oudheidkundigen Bond, Dr. R. van Luttervelt, Rijksmuseum,
Amsterdam.*